

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УДК 930.85:395](477),,15/17”

ГОРОДИНСЬКА ЛІЛІЯ СТАНІСЛАВІВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

**НОБІЛІТЕТ ТА ЕТИКЕТНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ:
ТРАДИЦІЯ, ВПЛИВИ, ПРАКТИКИ (XVI – XVIII ст.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л.С. ГОРОДИНСЬКА

Науковий керівник:
Даниленко Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Городинська Л. С. Нобілітет та етикетна українська культура ранньомодерної доби: традиція, впливи, практики (XVI–XVIII ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України, Чернівці, 2023.

Дисертація присвячена обґрунтуванню особливостей розвитку етикету світських заходів і прийомів на землях етнічної України XVI–XVIII століття в історико-культурному вимірі.

Теоретичну базу дослідження складають опубліковані праці про теорію й історію етикету, звичаїв, церемоніалу та, пізніше, протоколу проведення світських заходів на землях сучасної України.

Основними принципами дослідження до вивчення теми стали історичний та науково-дослідний, що допомогли здійснити аналіз трансформацій у сфері етикетної культури українців серед народів оточення і спілкування, зважаючи на специфіку розвитку й традиції певних соціальних прошарків населення на етнічних українських землях ранньомодерної доби (XVI–XVIII століть).

Вагомим для розгляду даної проблематики є контекстуальний підхід, котрий дозволив виявити певні закономірності поширення окремих тенденцій протоколу, церемоніалу, політесу, етикету світських заходів і прийомів, культури харчування, обдаровування, проведення ініціацій. У роботі вжито й комплекс методів загальнонаукового та спеціального (конкретнонаукового) характеру.

Так, системно-історичний метод застосовано як основу хронологічного пошарового відтворення пластів розвитку вітчизняної культури у певні відрізки часу, що були пов'язані з процесами змін державності та

геополітики; компаративний (порівняльно-історичний) метод – для проведення паралелей між історією розвитку етикету та його культуротворчими особливостями на вітчизняних землях і державними утвореннями сусідів у добу України – козацької держави, Речі Посполитої, Російської імперії, Австрійської імперії; онтологічний метод – як основа для віддзеркалення буття людей різних етнокультурних регіонів і прошарків субкультур українських земель впродовж XVI–XVIII століття; синергетичний метод – для тлумачення самоорганізації життя українців у певних історико-культурних анклавах і спільнотах; метод вибіркової наукової реконструкції – для відтворення нашарувань окремих традицій в етикеті світських заходів і прийомів українців, пов'язаних із польською, російською, білоруською, литовською, німецькою, англійською, італійською, французькою, німецькою, австрійською елітами.

Етикетна культура з погляду історизму, є невід'ємною складовою загальної культури, що зумовлена історичними, національними, релігійними й іншими традиціями і моральними принципами, виробленими протягом багатьох століть життя різними народами відповідно до їхніх уявлень про порядність, чемність, справедливість, гостинність, красу, людяність – в області моральної культури; а також – про облаштування, оформлення місць проведення заходів, у тому числі урочистих, забезпечення порядку, комфорту й інших побутових атрибутів – у галузі матеріальної культури.

Етикет розглядається нами як елемент культурної ідентичності, певний встановлений порядок, сукупність правил, які регламентують зовнішні прояви людських історико-культурних взаємин. Варто наголосити, що на всіх історичних етапах формування етикет був проявом гуманності, добросердечності, щедрості, ширості українського народу.

В дисертаційній роботі окреслено сутність розрізнення семантичного поля дефініцій «аристократія», «еліта», «звичаї», «ідентичність», «імідж», «істеблїшмент», «нобілітет», «обряд», «менталітет», «перетрактації», «політес», «привілеї», «прийом», «протокол», «світогляд», «церемоніал».

Осягнуто значення таких чеснот нашого народу, які мали значення в розрізі розуміння моральної культури – а саме: людяність, чемність, справедливість, порядність, гречність, гостинність, поштивість, толерантність, вихованість, щедрість, добропорядність, добросердечність, щирість, гуманність у тогочасному розвинутому соціумі.

В процесі дослідження встановлено, що про певні культуротворчі чинники і традиції в означеній царині почали розмірковувати ще письменники пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу. Найдавнішими «кодексами» моралі, етикетних взаємин, культури спілкування та проведення світських і світсько-релігійних заходів були релігійні тексти, а також літописи, зводи права, тексти дипломатичних угод і домовленостей, нотатки міждержавних перетрактацій.

У XVI–XVII століттях самовидці-мандрівники Павло Алеппський, Якуб Собеський, Гійом де Боплан, Олександр Гваньїні стали дослідниками історії етикетної культури. Вони створили окремий літературно-історично-епістолярний жанр нотаток-листувань з описом відвідуваних ними місцевостей та опису певних церемоній штибу поховально-траурних, котрі набули характеру усталених у ренесансово-барокову добу. Пізніше, у XVIII столітті важливі дані з окреслених питань фіксували київський мандрівник Василь Григорович-Барський, польський історик і мемуарист Анжей Кітович, а також польсько-українсько-російський магнат Ян Потоцький (подорожі-мандрівки-вояжі та група матеріалів про традиційну культуру окремих соціальних груп).

Цінним джерелом в контексті опрацювання даної теми також стали архівні матеріали, оприлюднені останнім часом у фундаментальних виданнях з історії доби гетьмана Івана Мазепи (в упорядкуванні С. Павленка), в академічній Історії української культури у 5-ти томах, виданій НАН України та Нарисах з історії дипломатії України (за ред. В. Литвина).

Вже як чинник історії культури, традицій культуротворчості та певної світоглядно-філософської системи етикет почали розглядати дослідники ХХ

– початку ХХІ століття. Серед них важливими є праці таких «етикетознавців» як О. Проценко, О. Сагайдак, Є. Рой, Г. Калашник, О. Мазуркевич, В. Циватий.

У дослідженні визначено закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства у царині культуротворчості, пов'язаних з етикетом, церемоніалом, протоколом на землях етнічної України ранньомодерної доби. Так, наприклад, протокол світських заходів і прийомів, а також церемоніал стали тими гранями виявлення етикету нобілітету на українських землях, які були необхідною частиною спілкування дворянської верхівки. Вони вплинули на формування системи правил, традицій у практиці проведення офіційних зустрічей серед істеблішменту, які межували з поняттями «менталітет», «світогляд», «ідентичність», «перетрактації», що лежать у площині культуротворчості людини у розвинутому соціумі.

Традиції, неписані правила життя, звичаєве право козаків з субкультурного поступово переросли у державотворчі, де їх розуміння культури поширювалося і на все населення підлеглих територій, формуючи уявлення люду про «гідне» і «негідне», «прийнятне» та «неприйнятне», вишукане, неоковирне, естетичне й ні, шанобливе до традиції й безсоромне тощо. Весь цей лад буття дбав і про етикет (стосунків, спілкування, проведення певних церемоній, ініціацій тощо), у тому числі у середовищі соціальної верхівки, де панував особливий «етикетний тон».

Тому етикет світських заходів і прийомів українських земель другої половини ХVІІ – першої половини ХVІІІ століття у значній мірі формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався з огляду на східні (Туреччина і Кримське ханство, частково Росія) і західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол (Франція, Австрія, Німеччина).

Натомість у козацькому середовищі поступово склалися певні церемонії, які стосувалися релігійних відправ або свят, ініціацій і перетрактацій. Оскільки козаки стали окремим соціальним прошарком, і до

середини – третьої чверті XVIII століття розпоршилися по різних містах Лівобережжя та Правобережжя України, їхні звички, традиційне право, вимоги до чеснот і добропорядності, етики, етикету, життєвої філософії розповсюдилися широко за межами Запорожжя і Хортиці. Козацький світогляд, менталітет, звитяжна праця в ім'я захисту своєї Батьківщини спричинили певну моду на їх уклад життя, що вважався в староукраїнській культурі звитяжним, гідним, традиційним (нараховував три століття). Відповідно з часом селянське, міщанське, купецьке, військово-чиновниче населення, а також окремі шляхтичі, дотичні до спілкування з козацьким генералітетом, запозичили низку звичаїв останніх, що поступово влилися у етикет світський, посольський і дипломатичний, особливо елементи лицарської гречності по відношенню до слабкої статі, церемонії поваги до полеглих хоробрих воїнів, протокол вшанування гетьманських гостей, деяких вимог до культури харчування, поведження у суспільстві, обдаровування, дипломатичних перетрактацій.

Встановлено, що у середовищі істеблішменту було налагоджено складну багаточасткову структуру стосунків, що враховувала родову, кар'єрну, статусну, реномову приналежність до певних кіл суспільства. Цебто світські церемоніали за певним неписаним протоколом того часу відправлялися з опертям на вимоги місцевого (крайового), регіонального (окремі етноси) і міждержавного (міжнародного) етикету. Прослідковано окремі вимоги місцевого (крайового), регіонального (окремі етноси, нацменшини і субкультури) і міждержавного (міжнародного) етикету в ієрархічному устрої держави.

Здійснено загальну характеристику мультикультурних поліморфічних процесів в галузі етикету, церемоніалу, протоколу великосвітських заходів і прийомів українських земель від початку XVI – до кінця XVIII століття, що впливали на становлення власної традиції культурних зносин і підношень-обдаровувань серед військового, духівничого, чиновничого, дворянського нобілітету й аристократичної еліти (чільників держави та членів їх родин).

Окреслено впливи усталених різновидів великосвітського етикету – французького, австро-німецького та російського – на формування власне вітчизняної української культури харчування і поведження у суспільстві. Зокрема, проведення званих обідів і вечер, балів з певними вимогами до сервірування столу та запрошення гостей взяти участь у застіллі за певним протоколом прийому; дипломатичних і чиновничих прийомів з обдаровуваннями; церемоній прийняття влади, посад, ініціацій народин, посвячення у королі, пошлюблення, поховання серед аристократичної верхівки.

Доведено історико-культурну цінність традицій етикету окремих світських заходів і урочистих прийомів на території етнічної України ранньомодерного періоду згідно ідей сарматизму, ідей про гідність та доблесть і «слово шляхтича», відповідальності за виголошені суспільні цінності та дотримання норм моралі, звичаєвого права й традицій. При цьому власне етикетна культура напряду залежала від суспільних ідеалів доби бароко, класицизму, що позначилося впливами тодішньої філософії та релігійно-християнської культуротворчості у «верхах суспільства».

Саме у цьому взаємозв'язку висвітлено знання особливостей гендерних стосунків представників кіл еліти щодо країн Сходу та Заходу, обрання шляхетного проєвропейського способу поведження як домінантного у багатосторонніх стосунках, визначало елітарну культуру західноукраїнського нобілітету на рівні міждержавних і «міжелітних» зносин як культуру, насамперед, духовну, і культуру «гідності й паритетного рівноправ'я», що проявлялося на рівні особистих і представницьких стосунків, включаючи аудієнції, прийоми та світські заходи тощо.

Ключові слова: нобілітет, церемоніал, світський протокол та етикет, дипломатична культура, козацькі звичаї, культурні взаємини, кола істеблішменту, цивільне шляхетство (панство).

ABSTRACT

Horodynska L. S. Nobility and Etiquette Ukrainian Culture of the Early Modern Era: Tradition, Influences, Practices (16–18th cent.). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – history of Ukraine. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2023.

The dissertation is devoted to the substantiation of the peculiarities of the development of the etiquette of social events and receptions in the lands of ethnic Ukraine of the 16–18th centuries in the historical and cultural dimension.

The theoretical base of the research consists of published works on the theory and history of etiquette, customs, ceremonial and, later, the protocol of social events in the lands of modern Ukraine.

The main research principles for studying the topic were historical and scientific, which helped to carry out the analysis of transformations in the field of etiquette culture of Ukrainians among the peoples of the environment and communication, taking into account the specifics of the development and traditions of certain social strata of the population in the ethnic Ukrainian lands of the early modern era (16–18th centuries).

A contextual approach is important for the consideration of this problem, which made it possible to reveal certain regularities in the spread of certain trends of protocol, ceremonial, politeness, etiquette of social events and receptions, food culture, gift-giving, initiations. The work also used a set of general scientific and special (specifically scientific) methods.

Thus, the system-historical method was used as a basis for the chronological layer-by-layer reproduction of the layers of the development of national culture in certain periods of time, which were associated with the processes of changes in

statehood and geopolitics; comparative (comparative-historical) method – to draw parallels between the history of the development of etiquette and its cultural features in the native lands and the state formations of neighbours in the days of Ukraine – the Cossack state, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire, and the Austrian Empire; ontological method – as a basis for reflecting the existence of people of different ethno-cultural regions and layers of subcultures of Ukrainian lands during the 18-18th centuries; synergistic method – for interpreting the self-organization of the life of Ukrainians in certain historical and cultural enclaves and communities; the method of selective scientific reconstruction – to reproduce the layering of individual traditions in the etiquette of social events and receptions of Ukrainians associated with the Polish, Russian, Belarusian, Lithuanian, German, English, Italian, French, German, Austrian elites.

Etiquette culture from the point of view of historicism is an integral part of the general culture, which is determined by historical, national, religious and other traditions and moral principles developed over many centuries of life by various peoples in accordance with their ideas about decency, politeness, justice, hospitality, beauty, humanity – in the field of moral culture; as well as – about arrangement, decoration of places of events, including ceremonial ones, ensuring order, comfort and other household attributes – in the field of material culture.

Etiquette is considered by us as an element of cultural identity, a certain established order, a set of rules that regulate the external manifestations of human historical and cultural relations. It is worth emphasizing that at all historical stage of formation, etiquette was a manifestation of humanity, kindness, generosity, and sincerity of the Ukrainian people.

The thesis outlined the essence of distinguishing the semantic field of the definitions «aristocracy», «elite», «customs», «identity», «image», «establishment», «nobility», «rite», «mentality», «reinterpretations», «privileges», «reception», «protocol», «worldview», «ceremonial».

The meaning of such virtues of our people, which were important in terms of understanding moral culture – namely: humanity, politeness, justice, decency,

politeness, hospitality, politeness, tolerance, upbringing, generosity, decency, kindness, sincerity, humanity in the developed society of that time was understood.

During the research, it was established that the writers of the late middle ages and early modern times began to think about certain cultural factors and traditions in this area. The oldest «codes» of morality, etiquette, culture of communication and conducting secular and secular-religious events were religious texts, as well as annals, codes of law, texts of diplomatic agreements, notes of interstate renegotiations.

In the 16th and 17th centuries, voyeurs-travellers Paul of Aleppo, Jakub Sobieski, Guillaume de Beauplan, Alexander Guagnini became researchers of the history of etiquette culture. They created a separate literary-historical-epistolary genre of notes-correspondence with a description of the places they visited and a description of certain funeral-mourning ceremonies, which became established in the Renaissance-Baroque era. Later, in the 18th century, important data on the outlined issues were recorded by the Kyiv traveler Vasyl Hryhorovych-Barskyi, the Polish historian and memoirist Jędrzej Kitowicz, as well as the Polish-Ukrainian-Russian tycoon Jan Potocki (journeys and a group of materials on the traditional culture of certain social groups).

A valuable source in the context of the study of this topic also became archival materials, which had been published recently in fundamental publications on the history of the era of Hetman Ivan Mazepa (edited by S. Pavlenko), in the academic History of Ukrainian Culture in 5 volumes, published by the National Academy of Sciences of Ukraine, and Essays on History of Diplomacy of Ukraine (edited by V. Lytvyn).

Researchers of the 20th and early 21st centuries began to consider etiquette as a factor in the history of culture, traditions of cultural creation and a certain worldview and philosophical system. Among them, the works of important «etiquette experts» such as O. Protsenko, O. Sahaidak, E. Roy, H. Kalashnyk, O. Mazurkevych, V. Tsivatyi.

The study determined the patterns of the development of the origins of the traditions of certain groups of society in the realm of cultural creation, related to etiquette, ceremonial, and protocol in the lands of ethnic Ukraine of the early modern era. So, for example, the protocol of social events and receptions, as well as the ceremonial, became the facets of revealing the etiquette of nobility in Ukrainian lands, which were a necessary part of communication of the noble elite. They influenced the formation of a system of rules and traditions in the practice of holding official meetings among the establishment, which bordered on the concepts of «mentality», «worldview», «identity», «reinterpretations», which lie in the plane of human cultural creativity in a developed society.

Traditions, unwritten rules of life, customary law of the Cossacks gradually grew from subcultural to state-building, where their understanding of culture was extended to the entire population of subordinate territories, forming people's ideas about «worthy» and «unworthy», «acceptable» and «unacceptable», refined, unobtrusive, aesthetic and not, respectful of tradition and shameless, etc. This whole way of being also cared about etiquette (relationships, communication, conducting certain ceremonies, initiations, etc.), including in the environment of the social elite, where a special «etiquette tone» prevailed.

Therefore, the etiquette of social events and receptions in the Ukrainian lands of the second half of the 17th – the first half of the 18th century was largely formed under the influence, on the one hand, of folk culture and Cossack customs, and on the other hand, was constantly transformed in view of Eastern (Turkey and the Crimean Khanate, partly Russia) and Western diplomatic rituals, traditions, protocol (France, Austria, Germany).

Instead, in the Cossack environment, certain ceremonies were gradually formed, which related to religious feasts or holidays, initiations and reinterpretations. Since the Cossacks became a separate social stratum, and by the middle of the third quarter of the 18th century they were dispersed in various cities of the Left Bank and the Right Bank of Ukraine, their habits, traditional law, requirements for virtue and decency, ethics, etiquette, and philosophy of life spread

widely beyond Zaporozhzhia and Khortytsia. The Cossack worldview, mentality, and victorious work in the name of protecting their Motherland caused a certain fashion for their way of life, which was considered victorious, dignified, and traditional in the old Ukrainian culture (counting three centuries). Accordingly, over time, peasant, burgher, merchant, military-official population, as well as individual nobles, tangential to communication with the Cossack generals, borrowed a number of customs of the latter, which gradually merged into secular, ambassadorial and diplomatic etiquette, especially elements of chivalric politeness in relation to weak gender, ceremonies of respect for fallen brave soldiers, protocol for honouring Hetman's guests, some requirements for food culture, behaviour in society, gift-giving, diplomatic renegotiations.

It was defined that a complex multipart structure of relations had been arranged in the environment of the establishment, which took into account family, career, status, and reputation belonging to certain circles of society. That is, secular ceremonials were conducted according to certain unwritten protocols of that time based on the requirements of local, regional (individual ethnic groups) and interstate (international) etiquette. Individual requirements of local, regional (individual ethnic groups, national minorities, and subcultures) and interstate (international) etiquette in the hierarchical structure of the state have been followed.

Has been carried out a general characterization of multicultural polymorphic processes in the field of etiquette, ceremonial, protocol of high-society events and receptions of Ukrainian lands from the beginning of the 16th to the end of the 18th century, which influenced the formation of their own tradition of cultural communication and gift-giving among the military, clerical, official, noble nobility and aristocratic elite (leaders of the state and members of their families).

The influence of well-established varieties of high-world etiquette – French, Austro-German and Russian – on the formation of the native Ukrainian food culture and behaviour in society is outlined. In particular, holding invited lunches and dinners, balls with certain requirements for table setting and inviting guests to

take part in the feast according to a certain reception protocol; diplomatic and official receptions with gifts; ceremonies of acceptance of power, positions, initiations of births, consecration into kings, marriages, burials among the aristocratic elite.

The historical and cultural value of the etiquette traditions of individual social events and ceremonial receptions on the territory of ethnic Ukraine of the early modern period according to the ideas of Sarmatism, ideas about dignity and valour and the «nobleman's word», responsibility for declared social values and observance of moral norms, customary law and traditions has been proven. At the same time, the actual etiquette culture directly depended on the social ideals of the Baroque era, classicism, which was affected by the influence of the then philosophy and religious-Christian cultural creativity in the «tops of society».

In this relationship the knowledge of the specifics of gender relations of representatives of elite circles in relation to the countries of the East and the West was highlighted, the choice of a noble pro-European way of behaviour as dominant in multilateral relations, determined the elite culture of the Western Ukrainian nobility at the level of interstate and «inter-age» communication as a culture, first of all, spiritual, and a culture of «dignity and parity equality» manifested at the level of personal and representative relations, including audiences, receptions and social events, etc.

Keywords: nobility, ceremonial, diplomacy, secular protocol and etiquette, diplomatic culture, Cossack customs, cultural relations, circles of the establishment, civil nobility (lordship).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Horodynska L. Household and family cultural practices of Cossack chiefs of the 17–18th centuries. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. Т. 51. № 7. Р. 212–216.

2. Городинська Л., Поліщук А. Історіографія та джерела дослідження етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 31. С. 33–46.

3. Городинська Л. Розвиток традицій та звичаїв українського населення у XVIII – XIX ст: націєтворчий аспект. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 52. С. 37–47.

4. Городинська Л. Розвиток традицій, звичаїв і початків етикету різних верств українського населення XVII ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2. С. 34–40.

5. Городинська Л. Вплив європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в Гетьманщині доби Івана Мазепи. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2021. № 1. С. 43–52.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Городинська Л. Зародження та формування світської етикетної культури західноукраїнських земель. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали II Міжнародної наукової конференції. 27–28 березня 2020 р., м. Дніпро. Частина II.* / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 126–128.

7. Городинська Л. Культурно-історичні аспекти етикету світських заходів західноукраїнських земель. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 25–26 листопада 2020 р.)*. URL:

https://ito.vspu.net/konferenc/konf_inn_tech/2020/statti/Gorodynska.pdf

8. Городинська Л. Особливості укладу життя інтелігенції Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Теорія і практика SMART-навчання у професійній освіті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 03–04 червня 2021 р.)*. URL:

https://ito.vspu.net/konferenc/konf_teor_SMART/2021/statti/Gorodynska.pdf

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Стан наукового вивчення проблеми та джерельна база	26
1.2. Термінологічний апарат і методологія	46
РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ І ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ СВІТСЬКОЇ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	62
2.1. Умови розвитку етикету, церемоніалу, протоколу на землях етнічної України	62
2.2. Європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель	76
2.3. Культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України	90
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИКИ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ	105
3.1. Військово-дипломатичний етикет Гетьманщини	105
3.2. Побутово-сімейні культурні практики козацького старшинського середовища	118
РОЗДІЛ 4. ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР І ЕТИКЕТ ШЛЯХТИ В МЕЖАХ ТЕРИТОРІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ	137
4.1. Поширення французьких впливів на розвиток етикету світських заходів на теренах сучасної України у ранньомодерну добу	137
4.2. Зв'язок укладу життя нобілітету українських земель з австро- німецькою етикетною культурою	152
4.3. Російські великосвітські норми і їх рефлексії в етикетній культурі етнічної України	163
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України,
м. Львів

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і
культури

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні в історичній науці багато уваги приділяється питанням духовності, проблемам антропосоціогенезу, розвитку культури, філософії історії. Тим не менше, за інерцією попередніх років, деякі аспекти історії звичаїв, зокрема, формування етикету світських заходів і прийомів доби ствердження та розвитку староукраїнської культури, досі розглядалися або у площині лише дипломатичних зносин, історії держави і права (державного управління), або філософії, до якої за традицією відносять всі питання етики як сфери духовної культури.

Натомість життєві реалії свідчать, що на сьогоденному етапі досліджень інтеграційно-асимілятивних процесів суспільства у розрізі гуманітарних знань слід особливо зважати на цінності, які у ньому побутують, та на їх становлення як національного продукту. У цьому зв'язку варто наголошувати на ствердженні історії матеріальної та духовної культури через розвиток поміркованих взаємин світського типу як всередині суспільства, так і в площині міждержавних відносин. Важливою ланкою цих сполучень здавна був етикет – культура спілкування й прийомів, з характерними для неї церемоніалом і протоколом, шляхетно-аристократичними та дипломатичними аспектами поведінки за вимогами до поведінки, моралі, традицій ввічливості й гречної шанобливості в колах еліти суспільства, що має свою історію на наших землях.

Оскільки етикет є значущим культуротворчим чинником у традиціях взаємин і проявів стосунків між освіченими людьми, він не підпадає під категорію тільки етичного або лише естетичного. З одного боку сьогодні він сприймається у нашому суспільстві в розрізі історії культури як певний порядок відносин у спілкуванні, з іншого – як мистецтво ведення бесіди, налагодження контактів, створення атмосфери вшанування, поваги, комфортних умов для діалогу. Оскільки зміст поняття «етикет» визначається, насамперед, як усталені норми поведінки та правила ввічливості, ми будемо

розглядати його саме в аспекті історії вітчизняної традиції культури та звичаїв.

Етикетна культура на українських землях почала зароджуватися ще з доби середньовіччя, з появою нобілітету (товариства сімей, представники котрих займали високі посади), проте, з боку історії її розвитку та побутування на наших теренах у ранньомодерну добу ніколи комплексно не досліджувалася.

За часів Київській Русі вперше було започатковано нобілітет в контексті виконання обов'язків дружини князя, що згодом надало можливість сформувати певну верству боярства. Надалі українське боярство (шляхетство) відіграло значну роль у розвитку консульської посади Королівства Польського та ВКЛ.

У той же час, навпаки, для формування етикету світських заходів і прийомів на етнічних українських землях окресленого періоду виняткове значення мало перебування їх частини у складі потужних державних утворень Європи й мусульманського Сходу.

Насамперед, це стосується ВКЛ, Королівства Польського, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії. Адже у час існування цих мультиетнічних держав закладалися основи етикету світських заходів і прийомів, що становили частину культурних взаємин народів Європи й мусульманського Сходу того хронологічного відрізка, а також основи дипломатичних зносин.

До цих процесів було втягнуте й українське козацтво – активна верства людей, котра з часом уподібнилася центральноєвропейській знаті і визначала ієрархію елітних взаємовідносин на українських землях. Козацькі інтелектуали намагалися сформувати нову свідомість населення, котра містила вірність православ'я та Вітчизні. Це стало ключовим моментом у розвитку українського етикету.

Пізніше нобілітет на українських землях, навіть перебуваючи у складі Російської імперії, демонстрував світоглядний зв'язок і ментальну єдність зі

своїми історичними сусідами-співгромадянами (литовцями, культура яких має відчутний німецький компонент, та поляками й білорусами).

Тому актуальність проблеми вивчення традицій, впливів і практик етикетної української культури нобілітету ранньомодерної доби (XVI–XVIII століть) в історико-культурному вимірі зумовлена обмеженістю висвітлення теми у спеціальній науковій літературі, недостатністю розробленості питань власне українських здобутків у цій царині на тлі досягнень держав-сусідів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського і є складовою частиною науково-дослідної кафедральної теми: «Актуальні проблеми історії України і Східного Поділля» (державний реєстраційний номер РКК№0122U000105).

Мета дослідження полягає у розкритті розвитку етикету світських заходів і прийомів на українських землях у XVI–XVIII століттях в історико-культурному вимірі.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

– окреслити стан розробки наукової проблеми згідно з концептуальними особливостями розвитку історіографії та проблемно-тематичних пріоритетів етикету світських заходів і прийомів на українських землях XVI–XVIII століть;

– виявити і систематизувати джерельне забезпечення, визначити його загальний рівень інформативності, що дасть можливість упорядкувати матеріали про етапи розвитку етикету на українських землях впродовж XVI–XVIII століть;

– охарактеризувати термінологічний та методологічний інструментарій, принципи й методи наукового дослідження проблеми;

– встановити закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства у царині культуротворчості, пов'язаних з етикетом, церемоніалом, протоколом на українських землях;

- визначити європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель;
- дослідити культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України;
- прослідкувати формування власне українських традицій етикету, церемоніалу світських заходів і прийомів у ранньомодерну добу;
- простежити культурні впливи інших народів на етикетну культуру нобілітету на українських теренах означеного хронологічного періоду.

Об’єктом дослідження є соціокультурні процеси на українських землях у ранньомодерну добу.

Предметом дослідження є становлення, впливи на формування, традиції та практики української етикетної культури нобілітету в XVI–XVIII століттях.

Хронологічні рамки окреслені ранньомодерною добою, періодом, протягом якого виділено тенденції становлення і активного розвитку етикету світських заходів та прийомів на українських землях. Нижня межа (початок XVI століття) пов’язана з активізацією європейсько-українських культурних взаємовідносин, котрі суттєво вплинули на практики етикетної культури на українських землях. Верхня межа дослідження (кінець XVIII століття) зумовлена змінами державної приналежності етнічних українських територій, що кардинально відобразилося й на культурних процесах. Хоча це не виключає короткого екскурсу в попередні періоди для виявлення коренів певних аспектів досліджуваної проблеми.

Територіальні межі охоплюють етнічні українські землі, які у досліджуваній період перебували у складі козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), Королівства Польського, ВКЛ, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії.

Методологія дослідження включає широкий спектр принципів та методів наукового пізнання. Застосовано загальнонауковий принцип історизму, з метою структурування історико-культурної інформації, а також

хронологічний принцип, необхідний для вибудовування причинно-наслідкових зв'язків окремих явищ. Їхнє використання дозволило забезпечити наукову достовірність результатів та різноманітність підходів до вивчення матеріалу обраної теми.

Основними підходами дослідження до вивчення теми стали історико-культурний і соціокультурний, які допомогли здійснити аналіз трансформацій у сфері етикетної культури українців серед народів оточення та спілкування, зважаючи на специфіку розвитку й традиції певних соціальних прошарків населення на українських землях XVI–XVIII століть. Вагомим для розгляду даної проблематики є контекстуальний підхід, котрий дозволив виявити закономірності поширення окремих тенденцій протоколу, церемоніалу, політесу, етикету світських заходів і прийомів, культури харчування, обдаровування, проведення ініціацій. У роботі вжито й комплекс методів загальнонаукового та спеціального (конкретнонаукового) характеру.

Системно-історичний метод було застосовано як основу для хронологічного пошарового відтворення пластів розвитку вітчизняної культури у певні відрізки часу, що були пов'язані з процесами змін державності та геополітики; компаративний (порівняльно-історичний) метод – для проведення паралелей між історією розвитку етикету та його культуротворчими особливостями на українських теренах; онтологічний метод – як основу для віддзеркалення буття людей різних етнокультурних регіонів і прошарків субкультур українських земель впродовж XVI–XVIII століть; синергетичний метод – для тлумачення самоорганізації життя українців у певних історико-культурних анклавах і спільнотах; метод вибіркової наукової реконструкції – для відтворення нашарувань окремих традицій в етикеті світських заходів і прийомів українців, пов'язаних із польською, литовською, німецькою, італійською, французькою, австрійською та іншими елітами.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження визначається спробою комплексного наукового осмислення етикетної культури світських

заходів і прийомів нобілітету українських земель XVI–XVIII століть як індикатора змін ментальності суспільства.

Уперше:

- до наукового обігу введено низку нових архівних документів;
- комплексно розглянуто специфіку історії розвитку й трансформацій етикетної культури українських земель XVI–XVIII століть;
- встановлено особливості передумов розвитку окремих церемоніалів і протоколу в перетрактаціях нобілітету в певні часові проміжки на територіях сучасної України, що мали свою історико-хронологічну зумовленість у межах певних державних утворень;
- доведено історико-культурну цінність традицій етикету світських заходів та прийомів на території України наприкінці XVI–XVIII століть.

Уточнено:

- культуротворчі чинники розвитку традиції етикетної культури нобілітету ранньомодерної доби на землях сучасної України;
- термінологічні аспекти вживання дефініцій «аристократія», «еліта», «істеблїшмент», «звичаєве право», «звичаї», «коронація», «нобілітет», «обряд», «перетрактації», «полїтес», «приїом», «протокол», «церемонїал».

Набули подальшого розвитку:

- дослідження складових етикету прийомів і світських заходів, пов'язаних з ініціаціями (народини, коронації, відспівування, пошлюбини), культурою обдаровування й харчування, традиціями та звичаєвим правом;
- вивчення мультикультурних традицій дипломатичного, урочистого спілкування чи спілкування зі спеціальних приводів «верхів» суспільства земель сучасної України XVI–XVIII століть;
- осмислення поліморфізму міжкультурного діалогу, ідей, комунікації між представниками носіїв різних історичних культуротворчих анклавів на українських землях у ранньомодерну добу.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у концептуальному доведенні формування українського етикету світських

заходів і прийомів на землях сучасної України у XVI–XVIII століть як органічних культурі Європи та мусульманського Сходу, що вказує на ментальні зв'язки й історико-культурні напрями взаємин українців з представниками країн оточення.

Теоретичні положення та результати дослідження можуть бути використані при підготовці навчально-методичної, загальноісторичної, культурологічної літератури з національної ідентичності, культури харчування, вітчизняного етикету світських заходів і прийомів, протоколу, церемоніалу на українських землях XVI–XVIII століть.

Також матеріали дисертації можуть бути впроваджені для доповнення курсу лекцій з історії держави і права, етнології, історії української культури, етики й естетики молодшої, середньої, вищої школи, етнопсихології, застосовані для підготовки енциклопедичних статей і видань з української ментальності доби староукраїнської великосвітської культури та історії культури й побуту українських земель XVI–XVIII століть.

Крім того, за основним місцем працевлаштування, згідно із планом методичної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2017–2023 років, здобувачка організувала заняття з історії для студентів Вінницького фахового коледжу економіки та підприємництва Західноукраїнського національного університету.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист положення й висновки дослідження одержані дисертанткою самостійно та є результатом тривалої особистої науково-пошукової діяльності. У статті, написаній у співавторстві, внесок здобувачки складає 70%.

Апробація результатів дослідження. Концептуальні засади, положення, основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 11 від 31 травня 2023 р.).

Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях автора у матеріалах II Міжнародної наукової конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 27–28 березня 2020 р.); у матеріалах Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін» (м. Вінниця, 25–26 листопада 2020 р.); у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Теорія і практика СМАРТ-навчання у професійній освіті» (м. Вінниця, 03 – 04 червня 2021 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 8 публікаціях, з яких 4 – у фахових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні, 3 – у збірниках наукових праць.

Структура й обсяг дисертаційної роботи обумовлені її метою, завданнями, послідовністю та методологією дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (310 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок, з них основного тексту – 165 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми та джерельна база

В українській історіографії до цих пір відсутні дослідження світського життя населення в контексті соціально-культурологічного простору. Тому пропонується дослідницька робота, предмет якої локалізований на вивченні світських звичаїв і традицій на українських землях XVI–XVIII століть є спробою ввести науковий контекст в «історію світського життя».

За останні роки значно інтенсифікувалися пошук і опрацювання дослідниками різноманітних матеріалів дотичних до даної проблематики. Усю наявну на даний момент наукову літературу можна поділити на три групи.

До першої ми відносимо праці українських і зарубіжних вчених, що вивчали різні аспекти історії українських земель у ранньомодерну добу, але при цьому теми нашого дослідження торкалися лише фрагментарно. Другу групу складають праці вітчизняних науковців, які стосувалися питань пов'язаних із протоколом і церемоніалом. Умовна третя група – роботи закордонних дослідників, присвячені етикетній культурі (здебільшого з дипломатичної сфери).

Спочатку коротко охарактеризуємо першу групу праць, здебільшого представлену статтями й монографіями відомих українських істориків, значна частина з яких стала загальновідомими.

У першу чергу, слід звернути увагу на праці Н. Яковенко «Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття» [260], «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» [261] і «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVI століття. Волинь і Центральна Україна» [262].

До книги Н. Яковенко «Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття» [260] увійшли вибрані статті авторки про формування ідентичностей, особливості світосприйняття та концепції «правильної» влади й шляхетського обов'язку в ранньомодерній Україні.

В одинадцяти статтях збірки «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» авторка залучила до розгляду матеріал не так соціальної, як інтелектуальної історії, аналізуючи корпус уявлень та ідей, властивих еліті суспільства, що існувало в Україні впродовж XVI–XVII століть. У роботі з антропологічної перспективи реконструйовано історію ранньомодерного українського шляхтича. Представлені форми його самоусвідомлення, погляди на довколишній світ і стереотипи уявлень.

Її монографію «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVI століття. Волинь і Центральна Україна» [262] присвячено історії привілейованого стану на теренах України у складі ВКЛ та Королівства Польського. Формування єдиного «шляхетського народу» з груп військовослужбового населення і князівської верхівки та його розвиток прослідковується Н. Яковенко впродовж понад двох століть (від часу входження руських земель до ВКЛ та аж до початку Хмельниччини 1648 року). Головним об'єктом уваги дослідниці є витоки й соціальна структура української знаті, її персональний та чисельний склад, правовий і майновий статус.

Однак, попри величезну вагу згаданих робіт Н. Яковенко в науковому світі, ми залучали їх матеріали лише додатково, адже історикиня не ставила за мету розкрити у них проблематику, пов'язану з темою нашого дисертаційного дослідження.

Серед робіт останніх років вирізняються ґрунтовні дослідження, підготовлені такими знаними українськими істориками, як Я. Калакура, О. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій. До їх фундаментальних видань належать: «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»[242],

«Українська культура: цивілізаційний вимір» [144], «Ментальний вимір української цивілізації» [143]. Також відзначимо працю «Україна: цивілізаційне пізнання» (у двох книгах), перша з яких «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання» [256] для нас теж мала певний інтерес.

У вказаних роботах автори обґрунтовують переваги цивілізаційного підходу до наукового осмислення історії України, дають характеристику базового й модернізаційного рівнів культури українського соціуму, прослідковують формування самодостатнього рівня культури із подальшим становленням цивілізаційних особливостей України, досліджують еволюцію ментального образу українців під впливом козацтва, розвитку книгодрукування, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу й Просвітництва тощо. Вказуючи на беззаперечну наукову цінність цих робіт, все ж зауважимо, що етикетна культура у них не є окремим предметом вивчення.

До числа робіт з історії українських земель ранньомодерної доби належать праці російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої. Для глибшого розуміння процесів формування і життя нобілітету на українських землях ми послуговувалися такими її ґрунтовними монографіями, які присвячені козацтву, як «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни» [263], «Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)» [264], «Мазепа» [228], «Гетьмани України: Історія про славу, традиції та мужність» («Гетманы Украины: История о славе, традициях и мужестве») [227].

Але найбільш цінною з праць Т. Таїрової-Яковлевої для написання нашої роботи стала книга «Повсякденне життя, дозвілля й традиції козацької еліти Українського гетьманства» («Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты Украинского гетманства») [229]. Адже у її основних розділах, присвячених домашньому побуту української старшини,

зовнішньому вигляду, освіті, дозвіллю й звичаям старшини подано чимало свідчень щодо, власне, проявів етикетної культури.

Авторкою справедливо критикується популярна у російському середовищі думка щодо «полонізованості» української еліти, її особливості у господарському житті та менталітеті. Історикиня із симпатією ставиться до української еліти й до українців загалом, підкреслює, що вони є особливим народом. І це дає їй ключ для вдалого розв'язання поставлених завдань.

Окремі деталі щодо життя нобілітету на українських землях козацької доби ми знайшли у книзі З. Когута «Коріння ідентичности: студії з ранньомодерної та модерної історії України» [149]. Це збірник перекладених із англійської мови статей відомого історика – директора Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Зокрема, нам стала у пригоді його стаття «Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство».

Значущими для осягнення обраної теми є й праці О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» [197], Л. Лещенко «Культурологічно-історичний контекст становлення європейської раціональності» [152], Н. Вернигори «Історична динаміка антропного виміру естетичного ідеалу в західноєвропейській культурі» [114], Т. Никоненко «Культурно-мистецькі салони в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття» [175], Р. Михайлової «Художня культура Галицько-Волинської Русі» [163], О. Походящої «Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження» [188], С. Йосипенка «Духовна культура України XVII – першої половини XVIII століть (історико-філософський аналіз)» [142], Д. Вирського «Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець старого порядку та Україна (XV – середина XIX ст.)» [115], В. Балущка «Українська шляхта між польським та українським етносами» [103] та інші [102, 104].

Певним орієнтиром при висвітленні досліджуваної проблематики слугували роботи О. Русини [206-208], В. Смолія, В. Степанкова і В. Горобця [217-220, 222-223].

Другу і третю групи детально будемо характеризувати разом, оскільки тематика цих праць дуже схожа, але їх автори часто мають зовсім протилежні погляди на окреслену проблематику. То ж є потреба зробити цей аналіз паралельно.

Так, у вітчизняній літературі проводяться дослідження з питань сучасної дипломатії, що мають в цілому важливе значення для аналізу проблем дипломатичного церемоніалу і протоколу. Серед них варто зазначити українських дослідників (О. Сагайдак, Г. Руденко, О. Кулик, П. Сардачук, Є.Є. Рой), польських (С. Ікановіч, Ю. Пекарські, Т. Орловські, С. Сідоровіч, Е. Вожніца, П. Зайда), російських (В.Ф. Андреев), французьких (П. Робер), англійських (Дж. Вуд, Ж. Серре).

Проте, дисертацій, де б дипломатичний, а також його більш пізній різновид – світський протокол та етикет – було б досліджено як окремий феномен в контексті становлення української дипломатичної культури, не виявлено. Низка дисертацій має опосередковане відношення до нашої теми, і представлена дослідженнями, насамперед, філософського, історичного й культурологічного напрямків. Найбільш вагомою серед них є праця на здобуття доктора філософських наук харківської дослідниці О. Проценко «Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування» [192], у якій автор сконцентрувала увагу не стільки на рівні культури, скільки на самих засадах добропорядної поведінки і спілкування людини, зокрема, сучасної. Окреслена тема розглянута занадто широко, що унеможливило детальний розгляд окремих її аспектів, приміром культуру світських прийомів та церемоніалів етнічної України в світлі етикету ранньомодерної епохи.

В Україні у руслі дипломатичної етики проводяться як окремі, так і ґрунтовні дослідження, серед яких ми згадуємо роботи О. Сагайдак

«Дипломатичний протокол та етикет» [210], Г. Руденко «Основи дипломатичного протоколу» [204], Т. Чухліб «Гетьмани і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.» [245], О. Кулик, П. Сардачук «Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України» [151] та інші.

Грунтовне дослідження української науковиці з етикетних відносин О. Сагайдак викладене у кількох виданнях, присвячених дипломатії [210, 211]. Зокрема, у роботі «Дипломатичний протокол та етикет», перевиданій в Україні кілька разів. Ця праця присвячена історії дипломатичних прийомів, у ній акцентується увага на необхідності дотримання вимог ввічливості при провадженні протокольної діяльності дипломатичного представництва. О. Сагайдак розкриває традиції дипломатії різних держав світу (Англії, Франції, Німеччини, Італії, країн Північної та Південної Америки, Латинської Америки, Сполучених Штатів Америки, Азії, Близького Сходу, Австралії), а також малих європейських країн, які певною мірою вплинули на формування етикету українських світських заходів [210].

Значний внесок у вивченні дипломатичного протоколу і ділового етикету зробили польські вчені С. Ікановіч [275, 276], Т. Орловські [293], Ю. Пекарські [294], С. Сідоровіч [305]. Останній є автором ґрунтового польськомовного дослідження «Таємниці протоколу дипломатичного» («Tajemnicze protokołu dyplomatycznego»), виданого Міністерством закордонних справ Польщі, та інших, відомих як у себе на батьківщині, так і поза її межами. Серед інших європейських дослідників істотно збагатив вивчення цієї проблеми Е. Петкевіч [295-299]. Серед доробку цього автора з етикету також є видання «Протокол дипломатичний» («Protokół dyplomatyczny») [297], «Гарні манери» («Dobre obyczaje») [295], «Етикет менеджера, або мистецтво хороших манер у веденні бізнесу» («Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów») [296].

З-поміж інших робіт згаданих авторів, слід відзначити такі: «Протокол дипломатичний. Церемоніал і етикет» («Protokół Dyplomatyczny. Ceremoniał

& etykieta») Т. Орловського [293]; «Протокол дипломатичний – гарні манери» («Protokół dyplomatyczny – dobre obyczaje») С. Ікановіча і Ю. Пекарського [275]; а також публікацію С. Ікановіча «Протокол дипломатичний в житті менеджера» («Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera») [276].

Названі польські вчені здебільшого розглядають концептуальні питання дипломатичного протоколу, а саме: базові засади створення церемоніальних і дипломатичних процесів та їх основні складові (представництво, місія, право, недоторканість, етикет, протоколи, візити, акти, зв'язки, листування, привілеї), а також не менш важливі аспекти дипломатичного етикету – порядок знайомств, обмін візитними картками, уклони, привітання, звертання, вибачення, тематика спілкування, культура мовлення, вбрання, прикраси, подарунки, сувеніри, пропозиції, екскурсії, вечірки, прощання, від'їзд тощо.

У працях окреслених польських дослідників зазначається, що знаменною датою в історії протоколу стало 1 січня 1585 року, коли король Франції Генріх III (Валуа) дав вказівку створити офіс «введення іноземних послів і правителів» [293, s. 21]. Започаткування дипломатичних офісів мало політичне підґрунтя. Їх мета полягала у створенні постійно діючого секретаріату, що здійснював би дипломатичні місії за кордоном, а також з великими почестями зустрічав у себе на батьківщині іноземних гостей. Назва «un introducteur d'ambassadeurs» (представник посольства), що виникла у той час, до сьогодні не змінилася [293, s. 21]. Цебто впродовж XVI–XVII століть на землях Польщі почав складатися інститут цивілізаційного дипломатичного протоколу й етикету, що був тісно пов'язаний із землями етнічної України.

Натомість українська дослідниця О. Сагайдак вважає, що поняття «дипломатичний протокол» у сучасному розумінні цього терміну бере свій початок від Віденського конгресу 1815 року. Суттєвим поштовхом для ствердження дипломатичного протоколу як важливого історико-культурного факту, авторка бачить французьку революцію та наполеонівські війни, у

результаті чого довелося прийняти цілу низку надзвичайно важливих рішень щодо встановлення в Європі нового порядку [210, с. 10].

Необхідність введення поняття «дипломатичний протокол» на той час була спричинена участю великої кількості політичних діячів, представників аристократії та генералітету, дипломатів найвищих рангів та інших посадовців у засіданнях Конгресу. З метою запобігання конфліктних ситуацій та різного роду непорозумінь щодо місця і першості тих чи інших осіб, а також у побутових ситуаціях, тоді «... було встановлено єдиний порядок першості, який, на відміну від попереднього, базувався здебільшого на засадах звичаєвості і був оформлений у вигляді протоколу. З того часу в дипломатію і увійшов термін “дипломатичний протокол”» [210, с. 10].

Дійсно, протокол як частина етикету зносин нобілітету різних європейських країн, від кінця XVIII століття набув характеру регламентованого усталеного підходу до порядку проведення міждержавних перетрактацій [86-89]. Зокрема, це стосувалося і етнічних українських земель, що були невід’ємною частиною Європи, якої торкалися всі зміни геополітики, пов’язані із трансформаційними процесами в культурних зносинах окресленого відрізка часу.

Тим не менше часто російські дослідники висвітлювали культуротворчі чинники України означеної доби як «малоросійські», що були ополячені. Це спричинило певний джерелознавчий «вакуум» довкола аспектів розвитку світського етикету на землях етнічної України, не пов’язаних із «російським світом» (цебто великоруською культурою). Тому довгий час про етикетні зносини нобілітету, церемоніал і протокол на наших землях у російських джерелах згадували в сенсі «безелітних» аспектів, або торкалися у цьому зв’язку лише загальнопоняттєвого апарату.

Так, автор «Золотої книги етикету», російський мистецтвознавець В. Андреев, зазначає: «Найкоротша ціль етикету – це створення гарного, зручного й достойного співіснування людей, повага до їх недоліків і слабкостей та прикриття їх певної недосконалості» [99, с. 5]. Тобто етикет за

цією інтерпретацією частково слугує завуалюванню недоліків, слабкостей певних суспільних кіл, що потребує «прикриття» задля зручного співіснування.

У контексті вивчення проблеми становлення церемоніалу, у тому числі дипломатичного, що увібрав багато від світського етикету, ґрунтовним є дослідження відомого історика та прозаїка Л. Юзефовича. У своїй книжці «Шлях посла. Руський посольський звичай. Побут. Етикет. Церемоніал» («Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал»), він висвітлив питання розвитку російського дипломатичного етикету кінця XV – першої половини XVII століття [75].

Учений зібрав велику кількість фактичного документального матеріалу, класифікував його та проаналізував норми дипломатичного етикету, які понад два століття існували виключно в усній формі дипломатичних традицій. Автор відтворив світ дипломатичного етикету, який формувався протягом тривалого історичного періоду. Ретроспективні історичні дослідження Л. Юзефовича перегукуються із сучасністю, адже деякі фрагменти древніх посольських традицій збереглися до сьогоднішнього дня [74].

Отже, з'ясовуючи й аналізуючи наукові дослідження проблеми етикетної української культури нобілітету ранньомодерної доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановлено суттєві прогалини у вивченні теми на усіх її етапах.

Наукове дослідження історії виокремило специфіку етикетних стосунків шляхетської України, де на XVI–XVIII століття припав особливий етап розвитку нобілітету (шляхти), що дозволяє виокремити чинний спектр джерел, які розкривають інформацію про впровадження світського етикету в зазначений період. Вказаний перелік містить архівні фонди неопублікованих документів і матеріалів; опубліковані джерела, серед яких важливе місце ми відводимо мемуарам та роботам іноземних сучасників про українські землі у ранньомодерну добу. Маючи різний ступінь достовірності, кожна із

зазначених груп джерел має важливу роль у відображенні об'єктивної та цілісної характеристики становлення власної традиції культурних відносин серед нобілітету й аристократичної еліти суспільства зазначеного часу.

В основу роботи лягли окремі архівні матеріали з ЦДІАК України; а також нотатки з книг самовидців XIX століття з відділу стародруків і рідкісних видань Національної історичної бібліотеки України та бібліотеки Національного університету України імені Тараса Шевченка, портрети представників нобілітету, що відомі за вітчизняними та закордонними музейними колекціями (представлені у виданнях П. Білецького [107], В. Овсійчука [176], О. Походящої [188], О. Суховарової-Жернової тощо [225, 226]).

Окремо при написанні роботи були використані дані про шляхетські роди Острозьких, Собеських, Потоцьких, Пястів, Сапег, Конецпольських, Тарновських, Понятовських, Яблоновських, Любомирських, Чарторийських, Тишкевичів, Ржевуських, Огінських, Радзивіллів, Сангушків, Вишневецьких, Ходкевичів тощо, що зберігаються в ЦДІАК України, архівах Львова, Тернополя, Хмельницького, Вінниці, Житомира; низці архівів Польщі, починаючи з архіву Чарторийських у Кракові та Національного архіву в Кракові (насамперед, з відділу старопольського на Вавелі).

Аналізуючи архівні фонди, варто відзначити, що найбільш вагомими за обсягом зібрання матеріалів про історію етикету, звичаїв, церемоніалу та, пізніше, протоколу проведення світських заходів на землях сучасної України знаходяться в ЦДІАК України.

Цінними джерелами інформації стосовно життя, побуту, міжособистісних зносин істеблішменту є матеріали з ЦДІАК України. У ньому наявні окремі документи XVI–XVII століть, які лише віддалено окреслюють проблемні питання актикацій луцьких земських книг за заповітами нобілітету (Ф. 2205) [27], правил поведження тогочасної еліти згідно спадкового права (Ф. 220) [9], збережених Київською археографічною комісією; тестаментів (духовних заповітів) з кременецького земського суду

(Ф. 33) [1, 2]; і привілеїв Сигізмунда Августа та Яна III Собеського на шляхетство окремим родам (Ф. 223) [10], що містять індукції (висновки) щодо ухвал.

У ЦДІАК України також зберігаються укази про заборону дворянам оздоблювати одяг золотом і сріблом (Ф. 64) [4]; справи про побут дворян – епітимії (Ф. 127) [5, 6]; правила поведження (Ф. 193) [7]; відомості про мешканців згідно станів (Ф. 206) [8]; проєкт грамоти дворянам від Катерини II (Ф. 1396) [22]; про обмеження Катериною II мешканців у користуванні екіпажами та одягом (Ф. 59) [3]. Ці першоджерела XVIII століття здебільшого проливають світло на упорядкування офіційної документації щодо привілеїв нобілітету та урегульовують питання щодо зовнішнього вигляду відповідно до грамот, привілеїв, вимог еліти до поведження у світському суспільстві.

Натомість низка справ першої половини XIX століття ЦДІАК України присвячена уточненню інформації щодо панських маєтків і їх складу населення (Ф. 484) [20], спискам дворян у переліках канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора й характеристиці станів на вказаних теренах (Ф. 442) [11-17], указам про перегляд дворянського стану західних губерній (Ф. 2227) [28], із врахуванням польської шляхти (Ф. 442) [11-17], якій видавалися патенти на шляхетство (Ф. 223) [10], та нового поділу на стани (Ф. 442) [11-17].

Із неопублікованих джерел вагомими для дисертаційного дослідження є матеріали, що зберігаються в ЦДІАЛ України [40, 41, 42]. Насамперед, ці джерела допомагають здійснювати якісний аналіз соціальних агентів української еліти, а також відображає загальний характер соціально-культурного розвитку в кінці XIII століття.

Державний архів Вінницької області [30-38] містить документи стосовно дворянських виборів (укази, списки, листування, бланки), у яких йдеться про складення присяги дворян, обраних у повітове дворянське управління; списки дворян Вінницького повіту; листування з губернським

ватажком дворянства та уповноваженими, повітовим судом з питань виборів дворянського управління.

Певний обсяг джерел з досліджуваної теми знайдено у Державному архіві Житомирської області [39] й Державному архіві Чернівецької області [48-53]. У останньому, серед представлених видів документів є такі: прохання та повідомлення про проведення різних заходів, листування із владними структурами, звіти, декрети, циркуляри, статuti, списки, сертифікати, протоколи, дозволи, скарги, донесення, оцінки майна, роз'яснення, угоди, довідки щодо певних культуротворчих чинників і традицій в означеній царині.

Окремо аспекти взаємин і «зводу законів» щодо міжособистісних стосунків (Ф. 363) [32] з елементами етикетної культури (Ф. 382, Луцька генеральна духовна консисторія) [47] та світської (насамперед, дворянської) еліти (Ф. 480, Ковельський повітовий стряпчий) [33-34], дрібними штрихами проступають з матеріалів справ Державного архіву Волинської області. Зокрема, у розрізі підтверджень походження, ці матеріали підкріплюються скупими відомостями з даних Волинського головного суду, що зберігаються у Державному архіві в Житомирській області (Ф. 16) [39].

Крім вищеназваних, невелика кількість архівних справ, дотичних до питань традицій у дворянському середовищі та інших колах нобілітету, зберігаються у справах Державного архіву Тернопільської області – «Кременецький городовий магістрат» (Ф. 37) [43], Державного архіву Хмельницької області – «Кам'янецький повітовий предводитель дворянства» (Ф. 122) [44-45]; «Подільський губернський предводитель дворянства» (Ф. 123) [46], Державному архіві Вінницької області – Бершадський, Вінницький, Липовецький, Могилів-Подільський предводителі дворянства (Ф. 837, 200, 611, 806) [30-38].

У Державному архіві Тернопільської області наявні матеріали Кременецького городского магістрату (Ф. 37, 539 од. зб., 1776–1876 роки) [43], за якими унаочнюються окремі адміністративно-господарські справи по

даному регіону, що частково проливають світло на тодішні взаємини між представниками чиновницького корпусу та шляхтою. Скупі відомості по традиціях, звичаєвому праву є й у матеріалах Державного архіву Хмельницької області. У ньому, приміром, зберігаються справи доби приналежності Австрійській імперії (1784 р. – середина XIX століття), пов'язані із місцевим дворянством (Ф. 122 – Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, 354 од. зб. [44-45] та Ф. 123 – Подільський губернський предводитель дворянства, 1374 од. зб. [46]).

З давніх актів у Державному архіві Вінницької області фігурують за хронологічними межами даного дослідження справи 4 фондів повітових предводителів дворянства. Це Бершадський (Ф. 837, 2 од. зб., 1796 рік) [37-38], Вінницький (Ф. 200, 927 од. зб.) [30-31], Липовецький (Ф. 611, 2 од. зб.) [35], Могилів-Подільський (Ф. 806, 2 од. зб.) [36]. За ними можна прослідкувати імена найбільш впливових особистостей регіону в галузі історії традицій культуротворчості. Також можна простежити верифікацію перетрактацій та елементів етикету окремих відомих особистостей з дворянства.

Натомість більш розлогими є дані щодо етикетної культури і правил поведінки в суспільстві, наявні у ЦДІАЛ України. Зокрема, матеріали фонду «Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно» за 1688–1701 роки висвітлюють уклад цього культурного центру України означеної доби. Наведені документальні свідчення тестаментів (заповітів) поглиблюються окремими положеннями щодо вимог до представників нобілітету міста, наявних у справах того ж фонду «Магістрат м. Львова» (Ф. 52), містять «Золоту книгу» привілеїв м. Львова (1356–1789 роки) за другу половину XVII століття – 1789 рік [40, 41]. Більшість документів того часу написано польською, латинською і німецькою мовами.

Окремі позиції звичаєвого права і норм поведінки у суспільстві на українських землях другої половини XVIII століття фіксуються за архівними

джерелами Львова. Так, справа від 5.06.1753 року, «Август III вирішує суперечку між райцями міста та українською громадою Львова про право останніх бути обраними до міських урядів» зберігається в ЦДІАЛ України (Ф. 129) [42].

Ключовим джерелом (із опублікованих матеріалів) стала робота Олександра Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії» [62]. Хроніст Олександр (Алессандро) Гваньїні – помітна постать не лише у італійській чи польській, а і у європейській історіографії XVI–XVIII століть загалом. Його хроніка суттєво вплинула й на українську історичну науку. Адже без залучення матеріалів цієї пам'ятки не обходиться жоден навчальний посібник чи довідник, як і солідні наукові публікації (попри звинувачення на адресу Олександра Гваньїні у використанні робіт Мацея Стрийковського [96, 97]).

Для глибшого розуміння цього твору потрібно хоча б коротко проаналізувати життєвий та творчий шлях його автора. Це є важливою умовою для з'ясування поглядів Олександр Гваньїні й сприйняття твору. Тим паче, що його життєвий шлях зовсім непересічний.

Відомо, що Олександр Гваньїні – італієць з Верони, котрий разом з батьком, під час Лівонської війни прибув до Польщі. Саме з цією державою були тісно пов'язані усі подальші роки його життя і творчості. Польщі він служив вірою і правдою, бо вважав її своєю другою батьківщиною. Слід зазначити, що у роки служби Олександр Гваньїні був близький до великого гетьмана литовського, а після її завершення був тісно пов'язаний з двором краківських єпископів. Перед польським сеймом за нього клопоталися перші особи європейських держав. Олександр Гваньїні був удостоєний дворянства не лише у Польщі, а й в інших державах [133, с. 299]. Перераховані факти впевнено засвідчують, що йому добре було знайоме середовище, про яке довелося написати свій знаменитий твір.

Склалося так, що він залишав військову службу й знову повертався до неї, далі займався літературною діяльністю та пробував сили в організації

виробництва чи торгівлі. При цьому, одні справи йшли успішно, інші – завершувалися невдачами. Відтак, ім'я Олександр Гваньїні опинялося у центрі скандалів та суперечок, які набували широкого розголосу або вирішувалися судовими установами. Але попри все, він був широко відомий як автор популярного історико-географічного твору [133, с. 300].

У структурі «Хроніки європейської Сарматії» міститься низка книг, у яких подано стислий історико-географічний опис країни, далі – окремий історичний нарис, присвячений подіям військово-політичного характеру, або, навпаки, порядок цих частин зворотній. При цьому, перші книги присвячені Польщі, Литві та Русі-Україні. Серед цих матеріалів часто трапляються й свідчення щодо етикетної культури нобілітету.

Одним із важливих джерел, використаних нами у підготовці тексту дисертаційного дослідження є «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн» [55, 56] Гійома Левассера де Боплана.

Книга французького військового інженера є цінним історичним джерелом для вивчення побуту, насамперед, запорозького козацтва й селянства. Але також там є матеріали і щодо інших станів суспільства ранньомодерної України.

Перш ніж характеризувати детальніше саму працю, зазначимо, що сам її автор – Гійом Левассер де Боплан – народився у Нормандії в шляхетській родині, що також вплинуло на сприйняття ним становища шляхти на українських землях. Вступивши на військову службу і спеціалізуючись на військовому будівництві, він також набув досвіду в галузі артилерії та картографії. А з 1630 року він прибув у Річ Посполиту, де як найманий інженер-фахівець став служити в артилерії польського коронного війська, котра дислокувалося на українських землях. Багато подорожуючи по всій Україні, займаючись військовим будівництвом, Гійом Левассер де Боплан збирав матеріали для великої карти України й спеціальних карт окремих

регіонів українських земель. Спочатку, його головними працями були саме карти, які заслужено вважаються одним із найвищих досягнень картографії тієї доби. Його «Опис України...» був задуманий лише як пояснення до карт. Проте фактично став самостійним твором.

Попри напівхудожню форму викладу матеріалу «Опис України...» вирізняється багатством змісту. Підрозділи книги мають місткі образні заголовки. Серед усього розмаїття його свідчень, для нас інтерес становлять ті сторінки, на яких йдеться про соціальне розшарування козацтва, про панівне місце у товаристві старшинської верхівки, становище й умови їх життя. Емоційно й цікаво Гійомом Левассером де Бопланом описано побут і звичаї українців. Наведені ним факти свідчать про великі традиції, котрі склалися протягом багатьох століть та відбивали своєрідність етнічної культури українського народу. Також ми послуговувалися розділами «Як обирають короля», «Про шляхетські вольності», «Звичаї польської шляхти».

Беззаперечну цінність для нашого дослідження має «Подорож антиохійського патріарха Макарія до Росії у половині XVII століття. Описане його сином архidiaконом Павлом Алеппським» («Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архidiaконом Павлом Алеппским») [54].

Павло Алеппський був архidiaконом – сином Антиохійського патріарха Макарія III. Разом із батьком він дуже багато подорожував. Впродовж 1654–1656 років Павло двічі побував на українських землях. Відтак, у його спогадах про перебування на наших землях міститься важливий матеріал про тогочасне становище України, за словами автора – «Землі козаків». У його тексті йдеться про культуру, звичаї і побут українського народу в середині XVII століття. Помітною особливістю твору Павла Алеппського (як і певною мірою роботи Гійома Левассера де Боплана) є неприхована любов автора до землі козаків та захоплення звичаями і традиціями вільного українського народу.

Чимало матеріалів для нашого дослідження вдалося почерпнути із роботи Якуба Собеського «Мандрівки по Європі (1607–1613)» («Peregrynacja po Europie (1607–1613)») [95]. Знатне походження і віхи його біографії теж чітко вказують на високий ступінь обізнаності автора з етикетною культурою нобілітету тієї доби.

Народжений, вірогідно, у Галичині у магнатській родині, студент Замойської академії та Краківського університету, побував у багатьох містах Західної Європи. Саме під час цих закордонних мандрів, започаткував свій перший щоденник (за 1607–1613 роки). А схильність до мемуаристики Якуб Собеський проніс через усе життя [116, с. 368-369].

1613 року Якуб Собеський повернувся до батьківщини й став дворянином королевича Владислава. Став брати участь у політичному житті країни. Був учасником московського походу й перемовин, що закінчилися укладенням Деулінського перемир'я. По смерті батька, вступив у володіння Золочевом, де мав свою резиденцію. Практично не було примітних як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних подій, важливих для країни, у яких не залишилося б сліду його діяльності. Тісний зв'язок з українською магнатерією відбився й на шлюбах Якуба Собеського.

Певний інтерес для нашого дослідження становив «Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева» [73, 91]. Адже Еріх Лясота служив при дворі австрійського імператора Рудольфа II й у 1594 році за його дорученням виїхав у Запорозьку Січ на о. Базавлук. Під час подорожі він вів щоденника, у якому постає образ тогочасної України.

При написанні дисертації ми також використовували матеріали козацьких літописів. Зокрема, «Літопису Самовидця» [66] – одного з важливих джерел з історії козацької України. Як відомо, створений на Стародубщині в останній чверті XVII століття сучасником (самовидцем) описаних у ньому подій. Текст літопису дослідники поділяють на дві частини. Перша охоплює події 1648–1672 років і має характер історичних мемуарів. А в основі другої (1673–1702 роки) лежать щоденникові записи.

На думку дослідників, характерною особливістю літопису є відносно правдиве відображення загальної панорами історичних подій, що відбувалися на українських землях в зазначений період. Саме таким чином у ньому описано хід національно-визвольної війни українського народу та утворення козацької держави. Автор на конкретних подіях виклав основні причини польсько-українського конфлікту.

Але попри це, у тексті відображено ставлення автора до козацьких верхів. З багатьох його висловлювань випливає, що він був прихильником сильної гетьманської влади, виразником інтересів заможного козацтва. Відтак у тексті присутні деякі характеристики етикетної культури саме цього стану. У літописі описано стосунки гетьманських урядів із сусідніми державами: Річчю Посполитою, Московією, Кримським ханством, Османською імперією, Молдавським князівством.

Іншим козацьким літописом, текст якого становив для нас інтерес став «Літопис Самійла Величка» [58]. Твір присвячено подіям української історії з 1620 року до 1700 року і вміщує сотні документів з військової канцелярії, цитати з нині втрачених щоденників, хронік. Тобто Самійло Величко спирався на широку джерельну базу й тяжів до змалювання історичних подій «високим» стилем за правилами риторичного мистецтва.

Автор доводив правомірність визвольної війни, засуджував внутрішні чвари і міжусобиці в українському суспільстві, обґрунтовував ідею соціальної та політичної винятковості козацтва. Він наголошував на престижності походження, етнокультурній і етнополітичній самобутності козаків, а також українського народу в цілому. Послідовно проводив думку про станову рівність козацтва і шляхти (причому відмежовував козаків від «простих» посполитих).

Досить інформативним джерелом в контексті вивчення даної теми став унікальний документ про правила гарного тону, що був вміщений у зшиток «Букваря языка словенского» видання 1790 року. Цей «звід етикету» Нового часу оприлюднений М. Возняком у статті «Український “savoir-vivre” з

1770 р.» [59] у виданні «Україна: науковий трьохмісячник українознавства». Перший і найбільш відомий примірник сьогодні зберігається у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Донедавна існувала думка, що це було львівське видання.

Однак, не так давно був віднайдений другий екземпляр цього раритетного видання, що нині є частиною збірки Національного музею книги та друкарства України в місті Києві. Це був перший «звід» етикетних настанов (можливо, автором був священник Микола Шадурський) для різних соціальних станів на зразок польських і французьких «порадників». Дана книга написана українською мовою і була видана у друкарні Почаївської лаври.

Ця публікація суттєво відрізнялася від настанов російського видання доби Петра I «Юності чесне зеркало, або показання до житейського поведження» («Юности честное зеркало, или показание к житейскому обхождению») авторства єпископа Гавриїла Бужинського тим, що адресована дітям і молодим людям не лише можновладців, а усьому загалу. При цьому навіть у назві першого українського видання вже фігурувало поняття «свіцька», тобто етикет і норми поведження для всіх верств суспільства передбачали вже певну культуру поведінки, навіть «політику». Цебто мистецтво управління собою і стосунками в суспільстві, що лягло в основу світського, ділового та протокольного етикету.

У польських архівах зберігаються, насамперед, справи родів Радзивіллів, Потоцьких, Тишкевичів, Огінських, що одночасно мали маєтності на етнічних теренах України, Білорусі та Польщі. Деякі з них належать одночасно до історії всіх означених трьох країн, а також Литви, оскільки в останній також епізодично мешкали представники означених фамілій і велися перетрактації. Зокрема, це стосується матеріалів щодо родів Понятовських, Чарторийських, Радзивіллів.

Крім того, значну увагу було приділено матеріалам внутрішньовідомчого архіву Міністерства культури України, де зберігається

архів міжнародного відділу з питань протоколу, церемоніалу, а також законодавчим актам з дипломатичного протоколу, що наявні у бібліотеці Міністерства закордонних справ України.

Важливим джерелом знань щодо доби гетьмана Івана Мазепи, стала однойменна праця, видана укладачем Сергієм Павленком наприкінці 2000-х років [63, 64]. Додатки до неї у вигляді підбірки копій оригінальних документів стали ключовими для вивчення українських етикету, церемоніалу, протоколу тієї епохи [63, 64].

В контексті порівняння трансформаційних змін у соціокультурному житті українських земель певну значимість має «Опис Буковини» («Beschreibung der Bukowina») генерала Г. ф. Сплени та, так звані, мандрівні записки [69]. В описі Й. Рорера, професора політичних наук та австрійського літератора в Львові розкрито враження від подорожей західноукраїнськими землями у такому нарисі, як «Нотатки про подорож від турецького кордону через Буковину, через східну та західну Галичину, Сілезію та Моравію до Відня» («Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien»), де простежується географічний опис земель Буковини, Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії [94].

Ціннісними є спостереження про подорож в 1838 році антрополога, німецького мандрівника Й. Коля на Буковину через Чернівці, котрі він залишив у третьому томі своєї праці «Подорож всередині Росії та Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» («Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Die Bukowina, Galizien, Krakau und Mähren»). Зафіксований погляд цього центрального європейця безпосередньо стосувався таких територій як Буковина, Галичина та Моравія, котрі він вважав східною провінцією Австрійської імперії [90]. Він також порівнює місто Чернівці з околицею Відня.

Отже, нами виокремлено доволі об'ємний джерельний матеріал, для досягнення якого вироблено власний інструментарій, що складається із

сукупності принципів, підходів і методів дослідження. У цьому зв'язку варто зазначити, що впродовж XVI–XVIII століття склалися нові, досить усталені, правила етикету світських заходів і прийомів у середовищі аристократії етнічної України, які поступово були сприйняті всіма членами суспільства, включно із низами, і негласно закріплені в ньому як невід'ємна частина історії культури. Осмислення цих явищ з позиції відстані часу дозволило виробити власну методологію, із застосуванням сукупності саме тих методів, що у комбінації спроможні розкрити окреслену проблему.

Текстологічний аналіз цих документів дозволяє визначити предметність та об'ємність дослідження в контексті життєвих реалій тогочасного світу на сьогоденному етапі інтеграційно-асимілятивних процесів суспільства в розрізі гуманітарних знань, коли варто особливо зважати на побут цінностей в становленні їх як національного продукту. При цьому деякі акти містили конкретні форми роботи щодо формування традицій світської етикетної культури на українських землях.

Практичний характер нашого дисертаційного дослідження визначається, безпосередньо, виробленням конкретних варіацій з приводу вдосконалення чинного законодавства в умовах трактування нових змін. У зв'язку з цим, беззаперечним є сучасний нормативний підхід у трактуванні документів, ретельно опрацьований автором, основою якого є джерельна база щодо визначення змісту, цілей, предмету та основних напрямків розвитку світського етикету в тогочасній Україні.

1.2. Термінологічний апарат і методологія

Поняття «етикет» протягом XVI–XVIII століть міцно увійшло у побут українців, однак розуміння цієї дефініції у різний час було дещо відмінним. В історичному епосі нині існують синоніми-доповнення, що розкривають окремі аспекти етикету – гречність, шанобливість, толерантність,

віротерпимість тощо. Проте, семантичне поле поняття поступово розширюється. Під особливістю створення атмосфери контактів виховано-освічених кіл, проведення перетрактацій розуміється і як духовно- та матеріально-культурна складова, яка має бути гарним «антуражем», добре продуманим до дрібниць мистецтвом формування відповідної аури для розкриття професійно-інтелектуального потенціалу людини, створення умов для піднесення духу, бажання спілкуватися, що сприяє максимально якісним і результативним перемовинам між партнерами.

Часто для покращення умов формальної частини розробляється цілісна культурна програма відпочинку, що враховує накопичення вражень від приємних дрібниць. Зазвичай вона передує цільовому спілкуванню та його завершує. За неписаною традицією до цих заходів залучаються елементи, що сприяють задоволенню гостей та їх релаксації, тобто від офіціозу перетікають у сферу дозвілля, у площину міжособистісних стосунків і проведення вільного часу. Але так було не завжди. Формувалися загальноусталені принципи поведіння етикетної культури високоосвічених та вихованих людей під впливом налагодження системних контактів цивілізованих європейців.

Ключовими поняттями даного дослідження є етикет світських заходів і прийомів нобілітету на українських землях у XVI–XVIII століттях. Етикет та його культура тут розглядається як невід’ємна складова загальної історії культури, що зумовлена національними, релігійними й іншими традиціями та моральними принципами, виробленими протягом багатьох століть життя окремими народами, що населяли наші землі. Відповідно до їхніх уявлень про порядність, чемність, справедливість, гостинність, красу, людяність – у галузі моральної культури; про облаштування, оформлення місць проведення заходів, забезпечення порядку, комфорту та інших побутових атрибутів – у царині матеріальної культури.

На сьогодні більшість дослідників сходяться на думці, що етикет – це встановлений порядок, сукупність правил, які регламентують зовнішні

прояви людських взаємин, у тому числі, насамперед, культурних. Варто наголосити, що на всіх історичних етапах свого формування етикет був проявом гуманності, добросердечності, щедрості, щирості українського народу. Етикет світських заходів і прийомів, у першу чергу, стосується певних символічних церемоній, що склалися відповідно до уявлень суспільства на певний період його історії розвитку про те, як личить гідно проводити окремі оказіональні, урочисті й ініціаційні зустрічі з певного приводу, у тому числі й серед нобілітету. Виникає потреба у виділенні та конкретизації теоретико-методологічних засад дослідження в контексті трансформаційних змін на українських землях, про що йтиметься у даному підрозділі.

Протокол і церемоніал у цьому контексті виступають дещо особливими дефініціями й розкривають ємні багатозначні поняття, які у загальних рисах зводяться до системи правил, традицій і певних домовленостей у колах високопосадовців, світської еліти суспільства XVI–XVIII століть, а також у формальній і неформальній частинах обрядів і традиційного права на землях сучасної України.

У процесі тисячолітньої історії розвитку цивілізації встановилися певні правила та норми, які регулюють поведінку між членами суспільства і базуються на взаємоповазі та чемному поводженні. Такі спочатку неписані, а згодом писані правила і норми діяли не лише у міжособистісному спілкуванні, а й у вирішенні справ державного та міжнародного значення. Сукупність вимог до «елегантного», вихованого, витонченого і вишуканого поводження називають правилами етикету. Останній як регламентований порядок поведінки, сформований людиною протягом її існування на землі, несе не тільки зовнішню атрибутику, але й виражає глибинні морально-етичні поняття, унормовані людиною у суспільстві.

Наріжним каменем у розвитку загальних правил у системі життєвих координат суспільства і природи з середньовіччя є «істинна совість», яка бере свій початок у божественних іпостасях збереження людини та всього

живого на Землі. Можна вважати, що своє зародження етикетні форми отримали у той час, коли людина усвідомила себе частиною соціуму й відчула потребу в необхідності бути тактовною, чемною, уважною до інших, а також уміти захищати свої власні права та свободи, не завдаючи шкоди іншим.

Як будь-який пласт культури, етикет має свої давні традиції. В історії цивілізацій зберігаються й унормовуються лише ті засади етикету, які випробувані часом протягом тисячоліть, й увібрали у себе досвід багатьох поколінь. Тому етикет світських заходів і прийомів є невід'ємною складовою не лише культурного, а й політико-дипломатичного життя суспільства, що стало вагомою частиною етикету нобілітету ранньомодерної доби.

У сьогоdnішньому вигляді та значенні термін «етикет» вперше вжито у XVIII столітті при дворі французького монарха Людовика XIV Великого. Король-Сонце вперше при дворі увів моду на картки – етикетки, де були перераховані правила поведінки під час проведення світських прийомів. Поступово, з розвитком форм людського співжиття ускладнювалися норми поведінки, а звідси – етикет ставав більш складною багатоступінчастою структурою, ключовими ознаками якої стали з одного боку – вишуканість, а з іншого – універсальність.

Адже стало очевидним, що етикет кожної країни має свої доволі суттєві відмінності, особливості, що зумовлено історичними, національними, релігійними й іншими традиціями і звичаями. Так, частково сучасне семантичне поле дефініції «етикет» підготувало французьке поняття «кютюми», що означає норми звичаєвого права окремих земель феодальної Франції донаполеонівської доби, що частково базувалися на засадах римського права [171, с. 232–238]. Римське право й традиції, в свою чергу, лягли в основу багатьох норм країн, що спиралися на свою історичну минувшину – Італії, Візантії, Англії, Франції, Німеччини, Польщі, Литви тощо.

Таке широке їх поширення в Європі стало поштовхом для шляхів вирішення міжрегіональних і міжнародних питань, позитивний результат яких залежав від дотримання компромісу. Так, кожній стороні слід було враховувати не лише свою національну специфіку й особливі традиції, але й звичаї та ритуали іншої сторони. З часом у цивілізованому світі стало зрозумілим, що правила ввічливості кожного народу поєднують у собі етнічні, національні та міжнародні традиції етикету. Тому етикет варто розуміти як обов'язковий атрибут культури, що уособлює тисячолітній історичний досвід людства. Хоча тлумачення дефініції «етикет» досі лишається неоднозначним, і потребує окремого розгляду.

Так, за дослідженнями фахівця з ділового етикету О. Проценко, «...етикет як детально розроблена система правил склався в епоху середньовіччя, де великого значення надавали кодексу лицаря, ритуалам, символам, атрибутиці (особливо одягу), де існувала чітка ієрархія статусів людей, де культивувалось лицарське ставлення до жінки». Автор стверджує, що «вимоги сучасного етикету склалися протягом багатьох століть історії цивілізації і є результатом досвіду багатьох поколінь. У своїй основі вони є міжнародними, оскільки їх дотримуються більш чи менш однаково у всіх країнах ...» [191, с. 17]. Тобто етикет мав різні рівні виявлення – місцевий, регіональний, етнічний, міжнародний.

Нині стає усталеним розуміння етикету, як регламентованих правил поведінки, котрих необхідно дотримуватися з метою запобігання «культурного шоку». Останній термін введений сучасними культурологами. Зокрема, М. Кириченко застерігає, що «...колись при зустрічі китайці тиснули руки самі собі. А у більшості країн прийнято тиснути руки один одному. У південних країнах, де руки у людей вологі від поту, такі жести непопулярні. Натомість в африканських народів при зустрічах прийнято дарувати один одному гарбуза» [148, с. 5]. Тобто питання елементів етикетних зносин так чи інакше спираються на певну культурну традицію окремих народів, що має свою тяглість.

Дослідник міжетнічних культурних стосунків Г. Калашник у своїх працях з питань взаємин народів різних цивілізаційних ареалів, зокрема, засвідчує: «Калмики, вітаючись у колишні часи, від щирого серця терлися носами. Лапландці, виявляючи повагу та шанобливість, крутили язиками на всі боки. Японців з дитинства привчають посміхатися, щоб нікому не псувати настрою своїм «кислим виглядом». Тому на обличчі японця завжди посмішка, і коли він пригнічений, і коли йому соромно чи боляче» [145, с. 79]. Ці спостереження свідчать про різну культурну ідентичність і відповідну їй традицію, яку необхідно враховувати й вшановувати в етикетних взаєминах.

Крім суто звичаєвих норм, відмінними є правила поведінки і моралі різних етносів, їх культурно-ментального всесвіту. Наведемо характерні приклади. Так, «сьогодні у багатьох народів витягувати рештки їжі з зубів на людях вважається непристойним. Але в Німеччині часто-густо можна побачити таку картину: ошатно одягнені люди після їжі «приводять у порядок» свої зуби за допомогою зубочистки, і ніхто їх за це не засуджує». Цебто наголошується, що норми у різних культурних традиціях свої. Далі дослідник продовжує, зауваживши, що американці часто сидять, поклавши ноги на стіл: «І це нікого не дивує, бо так допускається за їхніми правилами поведінки. Або ось які недоречності спостерігалися колись у народів Кавказу. Одна і та ж людина могла з радістю приймати гостей у себе вдома, а потім пограбувати їх у дорозі» [145, с. 80].

Тобто етикет має не лише свої відмінності, відповідні до ментальних проявів того чи іншого народу, що залежать від суми устоїв, звичаїв, традицій, етнопсихології кожного окремо узятото етнічного утворення, яке об'єднано на одній території з однією мовою та має власні спадкові культурні звичаї. Етикет як частина соціокультурних зносин у суспільстві має свою історію, певні функції, серед яких особливо чітко вирізняється соціальна (комунікативна) та психологічна.

Соціальна функція етикету – це, насамперед, запобігання й усунення конфліктних ситуацій як у міждержавних стосунках, так і у міжособистісному спілкуванні. Будь-яке суспільство або окрема соціальна група завжди намагаються налагодити мирні відносини у своєму середовищі, послаблюючи тенденції, які ведуть до деструктивних дій та інших негативних наслідків. Адже завдання суспільства та державних органів – погоджувати дії окремих осіб і груп, сприяти налагодженню порозуміння. Наведення порядку може бути досягнуте авторитарним чи військовим шляхом, однак цивілізоване саморегулювання соціальних відносин досягається також і через культурні норми та цінності, які регулюються етикетом.

Саме загальноприйняті норми етикету забезпечують ухвалення взаємовигідних рішень, стимулюють стабільні стосунки як усередині колективу, так і на певному місцевому, регіональному, і навіть міжнародному рівні.

Також відомою є психологічна функція етикету, що покликана знімати психологічну напруженість у ситуації, коли людина не знає як коректно поводитися. У такому разі в нагоді стають правила поведінки, що склалися у даній місцевості протягом віків або ж запозичені із досвіду інших держав. Тому головною умовою вирішення будь-якого конфлікту має бути тактовність як знак самоповаги та поваги до конфліктуючої сторони. У такий спосіб створюються умови для цивілізованого вирішення конфліктів.

Крім вищевикладеного, слід зазначити, що етикет – прикладна частина культури, яка має окремішні традиції у різних сферах застосування. Згідно з класифікацією, розробленою дослідником Є. Роєм, розрізняють такі види етикету: «військовий етикет (регламентуючий спілкування між воїнами); дипломатичний етикет (протокол); службовий етикет (правила ділового спілкування); сімейний етикет (взаємини членів родини)» [200 с. 53].

Тобто тонкі і делікатні семантичні відтінки терміну впливають на специфіку застосування тих чи інших словосполучень з цією дефініцією

залежно від галузі комунікації, на яку вони спроектовані. Проте, важко погодитися з Є. Роем, що протокол стосується лише дипломатичного етикету. Адже польський дослідник Т. Орловскі свідчить, що церемоніал часто є частиною протоколу, який розділяють на «панстовий» (тобто аристократичний чи світський) і «дипломатичний» [293, s. 32].

Так, польський дослідник Т. Орловскі далі пояснює, що перший з названих термін, ближче всього до якого в українській мові за змістом є відповідна лексема «світський», коливається «в окресах форм протоколярних». Тобто термінологія етикету та його складових ще знаходиться у балансуванні між використанням у сфері загальної культури, а також дипломатії як науки, пов'язаної з історією культури, історією держави і права, політикою та міжнародними відносинами, дотичними до кола знань і компетенцій військових. Деякі вчені також схиляються до думки, що світський етикет пов'язаний у першу чергу із внутрішньодержавними стосунками, дипломатичний же зорієнтований передусім на закордонні [293, s. 32].

Термін «етикет» має французьке походження. Так, тлумачний словник П. Робера дає таке визначення цього поняття: «етикет – це 1) шматочок паперу, ескізу, зафіксований на предметі, аби вказувати природу, відзнаку, власника; 2) порядок старшинства, церемоніал, що вживається високими персонами» [301, р. 283]. Тобто перше визначення лексеми «етикет» відповідає у французькій мові «етикетці», друге має сенс «церемоніалу», якого треба дотримуватися під час спілкування із поважними особами. Останнє слово у французькій розуміється в сенсі сукупності правил проведення церемоній. При цьому «церемонія» за П. Робером – це урочисті заходи, пов'язані, перш за все, із релігійним культом, а також – зовнішні форми поваги, які виявляються у жестах, інсигніях, одязі, певних різновидах декору ініціацій тощо. Дане поняття передбачає вияв надмірної уваги до особи на рівні державного та приватного життя [301, р. 117].

Крім того, в українській і зарубіжній науковій літературі зустрічаються різні визначення дипломатичного протоколу. Так, автори книги «Дипломатична церемонія і протокол» Дж. Вуд і Ж. Серре зазначають, що «в цілому протокол – це сукупність правил поведінки урядів та їх представників офіційних і неофіційних» [120, с. 117]. Хоча протокол не вичерпується ракурсом дипломатичних зносин та етикетом їх проведення.

Історичний досвід показує, що для забезпечення нормальних дипломатичних стосунків необхідно дотримуватися міжнародно-правових норм. При цьому слід зважати на певні церемоніальні та протокольні звичаї і правила. Сучасна дипломатія використовує терміни «протокол» і «дипломатичний протокол». Тут слово протокол від грецького «protokollon» («protos» – перший, а «kolla» – клеїти) дослівно тлумачиться як принципи оформлення документів. У середні віки під цим терміном розумілися не тільки правила оформлення документів, але і вимоги до ведення архівів. Пізніше ця дефініція широко увійшла у дипломатичну практику і, крім сутності специфічного ведення документів, цією назвою стали окреслювати коло питань етикету й церемоніалу.

Згідно з словником П. Робера (франц.) – *Le protocol* – 1) *le document portant les résolutions d'une assemblée, le text d'un engagement*; 2) *Le recueil de règles à observer en matière d'etiquette, dans les relations officielles Le protocole de communication*) [301, р. 605]. Тобто дослівно це: 1) документ, що засвідчує рішення асамблеї, текст зобов'язань; 2) перелік правил, яких необхідно дотримуватися в етикеті, в офіційних відносинах відповідно до протоколу щодо комунікації. Тобто під протоколом розуміються регламентовані вимоги до тих чи інших правил культурних взаємин високоосвічених кіл суспільства або представницьких організацій на міжнародному рівні, що є частиною етикету нобілітету.

Відносно розбіжностей у дефініціях «протокол» та «церемоніал», і вітчизняні, й зарубіжні вчені сходяться на думці, що протокол – це сучасна назва поняття «церемоніал». На думку польських дослідників, Е. Вожніци та

П. Зайди, «протокол, у минулому називали придворний церемоніал або ж королівський етикет» і він «існував з давніх давен» [310, s. 11].

Проте, деякі норми дипломатичного протоколу, що отримують особливо парадний характер, також називають церемоніалом. Тому в європейській практиці широко вживані такі поняття: церемоніал вручення вірчих грамот, церемоніал зустрічі та проводів офіційних делегацій, церемоніал підписання міжнародних договорів тощо. Загалом для розмежування світського та дипломатичного протоколу варто глибше осягнути специфіку останнього.

Наразі дипломатичний протокол є одним з інструментів, що використовуються безпосередньо у політичних зносинах із зарубіжними країнами. Нині прийнято, що за ним регламентуються правила поведінки і проведення процедури ділових контактів між представниками різних країн. Він використовується для того, щоб уникнути непотрібних конфліктів і міжнаціональних непорозумінь, знайти коректний підхід до партнерів та проявити свою пошану й гідність.

Дипломатичний протокол містить загальні принципи і конкретні вказівки (приписи) поведінки членів дипломатичної місії. Правила дипломатичного протоколу ґрунтуються, зокрема, на принципі міжнародної ввічливості, тобто поваги до всього, що символізує чи представляє державу.

Виконання дипломатичного протоколу має бути беззаперечним у наступних випадках: при визнанні і встановленні дипломатичних відносин між державами; призначенні чільників дипломатичних представництв, врученні останніми вірчих грамот; при проведенні перемовин-перетрактацій; підписанні угод; організації зустрічей та проводів офіційних делегацій, скликанні міжнародних конференцій, нарад; участі у святкових або траурних процесіях.

На основі норм дипломатичного протоколу і дипломатичного церемоніалу проводяться дипломатичні прийоми, ведеться дипломатичне листування, здійснюється представницька робота. Дипломатичний протокол

носить міжнародний характер, хоча інколи можуть мати місце свої невеликі відхилення, які випливають із соціального ладу, національних чи релігійних звичаїв. Проведення міжнародних заходів з дипломатичного церемоніалу й протоколу забезпечує налагодження та підтримку стабільного механізму дипломатичних відносин.

Тому можна зазначити, що дипломатичний протокол є частиною загальноприйнятого протоколу цивілізованих країн, що входить до семантичного поля поняття «етикет». Загалом протокол – це будь-яка частина зносин, урочистих прийомів чи світських раутів, що підпадає під протоколярну регламентацію. Тобто має звід неписаних або, частіше, писаних унормованих правил.

Тим не менше протокол загалом, і тим більше його різновид – дипломатичний протокол – не є синонімом етикету. Адже історія дипломатії і дипломатичного протоколу стосується державотворчих чинників і відповідно необхідності підтримання відносин сторін з метою уникнення конфліктів між ними. Протокол так чи інакше дотичний до культуротворчості кожної нації, а також міждержавної комунікації. Однак протокол – це не тільки правила етикету (поведінки і моральних норм), а ще і певні «хитрощі» укладання та підтримання стосунків на найвищому рівні, що передбачають певну етикетну культуру.

Таким чином, протокол як частина етикету зносин nobilitetu різних європейських країн, набув характеру регламентованого усталеного підходу до порядку проведення міждержавних перетрактацій. Зокрема, це стосувалося і земель України, що була невід’ємною частиною Європи і якої торкалися всі зміни геополітики, пов’язані із трансформаційними процесами в культурних зносинах окресленого відрізка часу.

Етикет – прикладна частина культури, яка має окремішні традиції у різних сферах застосування: військовій, дипломатичній, службовій, сімейній тощо. В контексті історичного екскурсу дослідження зазначимо, що доба XVI–XVIII століття є надзвичайно важливою в історії формування світського

етикету на українських землях. Дослідження особливостей світського етикету наразі є беззаперечним, оскільки саме дотримання етичних норм і правил сприяє урегулюванню людського співіснування між усіма представниками національних спільнот.

Насамкінець, слід зауважити, що оскільки культурні процеси на українських землях у досліджуваній нами період тісно переплелися із загальноєвропейськими тенденціями, то ми і зробили прив'язку до хронологічних меж ранньомодерної доби як періоду розвитку європейської історії.

Ранньомодерний період всесвітньої історії загальноприйнято обмежувати XVI–XVIII століттями. Вважається, що це складова нового часу. Характерними особливостями ранньомодерного періоду є зростання політичної ваги Європи, поступовий занепад традиційних цивілізацій Сходу і доколумбової Америки, розвиток європейської вогнепальної зброї, суднобудування, друкарства, інквізиції та експериментальної академічної науки, поява європейського колоніалізму, абсолютистських монархій, націоналізму та перших національних держав.

На жаль, дотепер нема чіткого узгодження періодизації історії України, яка б відповідала періодам розвитку європейської чи світової історії. Щоправда, окремі спроби такого узгодження вже робляться науковцями, де епохальний процес на українських землях розглянуто уже в контексті світової історії.

Якщо європейський ранній модерн визначають часом від Великих географічних відкриттів і початку Реформації до Англійської буржуазної революції та генези капіталізму в передових європейських країнах, то щодо українських земель, ранній новий час розпочинають і зі входження наших теренів до складу однієї з найбільших тодішніх європейських держав – Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 року [101, с. 353].

Інколи історики враховують й інші фактори, котрі дають змогу асоціювати ранній новий час на українських землях із середини XVI століття.

Саме відтоді поширюються реформаційні ідеї. Деякі науковці з упевненістю стверджують, що як у західноєвропейських країнах, так і в Україні починають формуватися нації. Наведемо слова відомого українського історика В. Рички: «Точку відліку національних історій, або «народження» тієї чи іншої нації в Європі, мабуть, треба пов'язувати з появою перших перекладів Біблії національними мовами. Згадаймо перекладацьку діяльність Мартина Лютера у Німеччині. Переклад чотирьох Євангелій давньоукраїнською мовою створено у 1556–1561 роках. стараннями архімандрита Георгія у Пересопницькому Пречистенському монастирі. Відтак Пересопницьке Євангеліє можна вважати своєрідною декларацією народження української нації» [198, с. 34]. Деякі опоненти заперечують цю тезу відсутністю на той час в Україні держави. Але, як відомо, нації формуються і без державних структур.

Можна згадати й економічні фактори чи ознаки ранньомодерної епохи в Україні. Це, насамперед, виникнення мануфактурного виробництва (металургія, паперовиробництво, млинарство, солеваріння, гірнича справа), поява торгово-ремісничого капіталу, розширення регіональної і міжнародної торгівлі, широкий колонізаційний рух, революція цін тощо.

Зазначимо також, що як і початок українського премоде́рну, так і його завершення хронологічно не завжди узгоджують із західноєвропейським. Але у цьому випадку розбіжності не такі значні. Адже на українських теренах початок Нового часу, як правило, визначають кінцем XVIII століття. Як і багато західних науковців схильні до думки, що у Європі він також пов'язувався приблизно з тим же часом (перебіг Французької буржуазної революції) [101, с. 353-354].

Верхньою межею українського ранньомодерного часу вважають декілька важливих подій. До їх числа належать: 1764–1765 рр. – ліквідація інституту гетьманства й зміна устрою Слобідської України, 1775 р. – остаточне зруйнування Запорозької Січі, 1772–1795 рр. – три поділи Речі

Посполитої, внаслідок яких українські землі опинилися під владою Австрійської та Російської імперій.

Одним із основних засадничих аспектів дослідження етикету світських заходів і прийомів, а також дотичних до них церемоніалу і протоколу, є загальнонауковий принцип історизму, а також хронологічний принцип, що дозволяють структурувати історичні дані за хронологічною розгорткою, спираючись на різноаспектні джерела архівної та опублікованої інформації, здійснюючи верифікацію та структурування причинно-наслідкових зв'язків певних явищ.

Головними підходами до вивчення означеної проблематики є історико-культурний та соціокультурний, які стали в нагоді і допомогли проаналізувати трансформації у галузі історії етикетної культури нобілітету на українських землях з-поміж країн оточення, враховуючи специфіку існування місцевих мешканців в колі інших народів Європи і Східного Середземномор'я. При цьому контекстуальний підхід дозволив виявити деякі закономірності поширення окремих складових протоколу, політесу, церемоніалу, етикету саме світських заходів і прийомів, а також проведення ініціацій, особливостей обдаровування та харчування.

Загальнонауковий системно-історичний метод застосований задля пошарового хронологічного відтворення етапів розвитку вітчизняної культури України в окремі часові відрізки, що мали зв'язок із державотворчими та геополітичними зрушеннями. У даній роботі базовим для порівняльно-історичних досліджень в різних історичних синхронних процесах розвитку етикету країн Європи і Східного Середземномор'я є компаративний (історико-порівняльний) конкретно-науковий метод. Він дозволяє досягнути паралелі в історії етикетної культури України гетьманської доби, ВКЛ, Речі Посполитої, Османської імперії тощо.

Для розуміння окремих виявів буття людей різних етнокультурних регіонів і субкультурних прошарків на землях України XVI–XVIII століть застосовувався усталений у філософських розвідках онтологічний метод. Він

доповнювався специфікою тлумачення самоорганізації життя українців у певних історико-культурних умовах (синергетичний метод).

При цьому, вжито метод вибіркової наукової реконструкції окремих явищ, пов'язаних із відтворенням нашарувань окремих традицій у межах етикету світських заходів і прийомів, пов'язаних із трансформаціями церемоніалу і протоколу на землях України ранньомодерної доби та польською, литовською, німецькою, англійською, італійською, французькою, німецькою, австрійською елітами.

Отже, нами визначено і проаналізовано термінологічний апарат, вироблено методологічні засади дослідження. Ключовими підходами до вивчення означеної проблематики стали історико-культурний та соціокультурний принцип, загальнонауковий принцип історизму і хронологічний принцип, контекстуальний підхід, загальнонауковий системно-історичний метод, синергетичний метод, компаративний (історико-порівняльний) метод, конкретно-науковий метод, онтологічний метод та метод вибіркової наукової реконструкції окремих явищ, які доповнюються специфікою тлумачення самоорганізації життя українців у даних витоках історико-культурологічних умов.

Висновки. Історіографічний аналіз із досліджуваної проблеми засвідчує відсутність цілісного наукового дослідження в історичному аспекті. Загалом варто зазначити, що проаналізовані праці не вичерпують розгляд проблеми формування саме світського етикету, церемоніалу, протоколу на землях етнічної України XVI–XVIII століть.

Однак вони свідчать, що загальний масив праць присвячений у першу чергу дипломатичному протоколу, церемоніалу, етикету, у той час як світському не приділена належна увага жодним дослідником. Особливо бракує праць з етикету світських заходів і прийомів на теренах українських земель у ранньомодерну добу, якій буде присвячено наступні розділи.

Окремо нами охарактеризовано джерельну базу, побудовану переважно на архівних матеріалах відповідних установ Києва, Львова, Чернівців, Луцька, Тернополя й Вінниці. Адже, великою мірою, саме завдяки цим документам нам вдалося доповнити попередні уявлення науковців з досліджуваної проблеми.

Стосовно джерел, зазначимо, що важливими для написання дисертації були мемуари й записи художньо-стилістичного значення, котрі відображають тогочасні уявлення про певні аспекти «світського життя» нобілітету на українських землях, окреслюють динаміку формування світського етикету в якісних і кількісних трансформаціях. Серед таких, відзначимо роботи Олександра Гваньїні, Якуба Собеського, Павла Алеппського, Гійома Левассера де Боплана.

Зважаючи на те, що елементи старшинської та шляхетської етикетної культури землях етнічної України досі взагалі не розглядалися як предмет окремого наукового дослідження, застосувавши певний методологічний інструментарій стало можливим досягти задекларовану мету й вирішити поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

ЗАРОДЖЕННЯ І ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ СВІТСЬКОЇ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Умови розвитку етикету, церемоніалу, протоколу на землях етнічної України

Середньовічний період в межах територій сучасної України є важливою віхою у контексті світової історії, адже історико-культурні процеси, що тут відбувалися на той час, мали відношення і до подій у сусідніх державах. Територія етнічної України в означений період була привабливим об'єктом для інших країн, які вели боротьбу за ці землі, що колись входили до великих державних утворень Європи – насамперед, Київської та Галицько-Волинської держави, Королівства Польського, ВКЛ, Кримського ханства й Османської імперії.

Після княжої доби українські землі довгий час перебували у складі інших держав, не маючи власної державності. Галичина й частина Волині були захоплені Польщею. На галицьких землях утворилося Руське воєводство, яке згодом перетворилося у провінцію Королівства Польського. Кримський півострів від середини XV століття став місцевістю Кримської Орди на чолі з династією Гіреїв. Водночас посилювалася османська загроза для українського півдня. Буковина ж відійшла до Молдавського князівства, котре визнало васальну залежність від Туреччини. Інші українські території увійшли до складу ВКЛ.

Із кінця XV століття українські землі стали об'єктом майже щорічних набігів, які спустошували Україну аж до поліських боліт і Десни. Разом з тим, послаблення ВКЛ та прагнення польської Корони інкорпорувати його терени призвели до видання польським королем кількох універсалів про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви і прийняття їх до Польщі. А після укладення Люблінської унії 1569 року

більша частина українських земель опинилася у складі Речі Посполитої і перебувала там до часів національно-визвольної революції середини XVII століття під проводом Богдана Хмельницького, у результаті якої було утворено українську козацьку державу. Проте у цілісному вигляді вона проіснувала недовго, поділившись недовзі на два гетьманства (Правобережне й Лівобережне). А вже ці гетьманства, згодом знову стали підконтрольні іншим державам (Речі Посполитій, Османській імперії, Московії/Росії) [101, с. 352].

Тобто у середині XVI століття більша частина українських етнічних територій увійшла до Речі Посполитої. Проте політична ситуація залишалася хиткою, нестабільною, несправедливою з точки зору корінних народів, у першу чергу, українців. З середини XVII століття важливими стали чинники самоідентифікації, пов'язані із добою розбудови власної держави – Війська Запорозького (Гетьманщини).

У той же час, слід відзначити, що діяльність українських гуманістів епохи Відродження не обмежувалася територією Руського воєводства, а однакового мірою поширювалася і на польські землі та інші європейські країни. Тому з повним правом можна вважати, що Україна не тільки черпала із загальноєвропейської скарбниці культурних надбань, а й закладала також свої цеглини до підвалин величної будови польського і європейського гуманізму епохи Відродження. Зважаючи на це є необхідність окреслити деякі теоретичні аспекти культурної взаємодії.

Культура може бути описана по-різному, зокрема і через таку важливу історико-культурну категорію, як межа. Адже її вплив позначається не тільки при взаємодії різних національних культур, а й культур різних епох, при формуванні видів мистецтв, великих стилів і жанрів. Вона працює у просторі будь-якого тексту.

Через категорію кордону можна описати і українську культуру XVI–XVIII століття. Цей опис допоможе виявити важливі параметри цієї культури, конкретно простежити взаємодію її різних рівнів. Основні

принципи її будови і композиція за такого підходу постануть у цілісному вигляді [101, с. 521].

Перш ніж перейти до розгляду функції кордону в формуванні української культури XVI–XVIII століття скажемо кілька слів про категорії кордону і його ролі в різних типах культури.

Межі культури можуть ретельно охоронятися, до того ж не тільки офіційною культурною політикою, а й самою культурою. У цьому разі вона зберігає свою цілісність і традиції. Це культура закритого типу. Їй не потрібно підживлення ззовні, воно тільки заважає культурі розвиватися за своїми законами, які не передбачають взаємодії із сусідніми культурами і за якими на свою територію чуже не допускається. При описі культури цього типу обов'язково розвивається ідея самодостатності і повноти. Культура закритого типу зважає на свої джерела, впевнена у тому, що вони залишаються незмінними, але не на інші культури.

Проте межі культури можуть бути прозорими. Перехід через них здійснюється досить просто. Вони не тільки окреслюють простір культури, але маркують можливості зустрічей у зоні культурного пограниччя. Передбачається, що кордони ці варто порушувати. Між різними культурами у цьому разі триває постійний обмін ідеями і творами. Митці належать зразу до декількох культурних кіл. Це культура відкритого типу. Вона потребує порушення своїх кордонів, оскільки їй потрібний чужий досвід, збереження і взаємодія з іншими культурами. Ці потреби неодмінно декларуються культурою і належать до її самоопису. Тут кордони відкривають територію культури і одночасно виводять її в нейтральний простір, спрямовуючи до чужих кордонів. Така умова життя відкритої культури. Її кордони знаменують оберненість до іншого, відкритість положення обличчя до обличчя, зовні вперед, але не агресивно, а з метою взаємного спілкування [101, с. 521].

Межі нелінійні, вони мають власну глибину. Завдяки цьому вони формують особливі прикордонні зони культури, що знаменно – усі процеси

відбуваються особливо енергійно. Свобода на периферії завжди більша, ніж у центрі. Саме тут утворюється майбутнє культури: активно розвиваються зв'язки, народжуються нові мовні, ідейні, жанрові конгломерати. Саме тут відбувається зустріч тих культурних феноменів, які в центрі завжди розведені. В результаті у зонах культурного пограниччя відбувається переналаштування системи культури в цілому, прогнозується майбутнє життя культури.

Точно встановити, який напрям кордонів і які їхні обриси, не завжди можливо тому, що кордони постійно ці обриси змінюють. Вони принципово не визнані й розпливчасті. Зміна їх напрямів так само як і загального вигляду культурного пограниччя, відбувається постійно, зокрема і тому, що порушення меж передбачено. Крім того, межі не проведені остаточно. Вони не задані раз і назавжди, можуть зникати і з'являтися знову протягом історико-культурного часу [101, с. 522].

Кордони не обов'язково тільки окреслюють простір культури. Вони можуть розсікати його в різних його напрямках, ділити на самостійні, але взаємодіючі зони різного характеру: перетинаються національні зони культури, змішуються мови культури, зближуються її рівні.

Завдяки активності кордонів у межах культурного простору протиставлення центра і периферії послаблюється. Центр втрачає свою значимість, він порівнюється в правах із периферією. Культурні пограниччя різного типу виявляються не тільки у периферійних зонах, а і в центрі, статус якого як основного ядра культури послаблюється і стає досить умовним.

Пограниччя накладаються одне на одного, перетинаються, створюючи багатосаровість історико-культурних процесів, а також сприяючи динамізму культури загалом.

Історико-культурні кордони іноді перетворюють культурний простір на подобу карти із заплутаним графічним малюнком. На ній можна побачити якісь графічні фігури. Завдяки їм простір культури перетворюється на

своєрідну пересічену місцевість. Частина кордонів існувала в далекому минулому культури, частина з'явилася у XVI–XVIII століттях.

Одні кордони йдуть здалеку, з інших культурних територій і проходять через усю карту культури. Їх можна умовно вважати зовнішніми. Вони пов'язують і розмежовують культуру з сусідами – так плідно порушуються кордони між ними. Інші кордони – локальні. Вони беруть початок на своїй території і не мають продовження поза нею, накидають на територію своєрідну сітку, структурують, що визначає положення різних її зон.

Зовнішні та внутрішні кордони вводять культуру в широкий контекст, забезпечують їм відповідне положення на карті культури великого регіону. Вони виокремлюють у культурі низки складових, зближуючи і розводячи між собою, маркуючи своє і чуже [101, с. 522].

Межі, які проходять по території культури, і внутрішній, і зовнішній, не дають їй змоги перебувати в стані спокою. На кордонах відбувається найнапруженіше її життя. Ця напруга має продовження в розвитку. Оскільки кордонів, невидимих у географічному просторі, дуже багато, то весь культурний простір розпадається на окремі зони, які інтенсивно впливають одна на одну, або мирно сусідять. Так створюються сприятливі умови для відкритої культури, які не тільки відроджують старі цінності, а й створюють нові.

Місцезнаходження етнічної України на карті Європи XVI–XVIII століття переважно пояснює тип її культури і процеси, які в ній відбувалися – вона перебувала в гущі найважливіших подій епохи. Життя Європи, численні війни залишили на її території свої сліди, як і зміна історико-культурних орієнтирів у релігійному середовищі [101, с. 523].

Українська культура явно тяжіла до відкритого типу. Через її територію пролягало безліч кордонів, які поділяли її на особливі зони. Ці зони, так звані культурні пограниччя, принципово незавершені і розпливчасті, створювали нестійкість особливого типу, яка сприяла інтенсивному породженню нових історико-культурних форм. Вони не

визнавалися остаточними, застиглими і були готові видозмінюватися. Ця характеристика окремих культурних зон поширилися практично повсюдно і стала одноманітною в українській культурі ранньомодерного часу.

Серед безлічі кордонів, які структурують український культурний простір, можна виділити такі: межі між заходом і сходом, які постійно коливалися, внаслідок чого на перетині православного візантійського та католицького кіл, зіткненні статичної та динамічної системи латинської риторики і православно-візантійського слова формувалася нова мова культури; межі між різними народами породжували особливі зони національної взаємодії. Етнічна Україна сприймала досвід одних народів і передавала його іншим [101, с. 523].

Враховуючи вищевикладене, ретроспективний погляд на специфіку розвитку традицій культурного спілкування, звичаєвого права та порядку проведення певних ініціацій на землях етнічної України з доби Стародавньої Русі, покликаний розкрити передумови розвитку етикету, церемоніалу, протоколу наших теренів.

Етикет на українських землях почав формуватися з часів середньовіччя, проте, як історико-культурний феномен нашої минувшини досі ніколи комплексно не досліджувався. Так, від давньоруської доби до XVI століття включно етикетні взаємини земель України розвивались як симбіоз християнських традицій з рефлексіями прогрецької Візантії, що впливала на розвиток духовності русичів, далі ВКЛ, Королівства Польського, Речі Посполитої й Османської імперії та Кримського ханства. Всі означені вектори взаємодії збагачувалися ще й тим фактом, що за твердженням харківського доктора культурології В. Шейка «Давньоруська держава від початку утворювалася як держава поліетнічна» [246, с. 22].

Так тривало до початку XVII століття, «коли утверджувалася у своєму етнічному самоусвідомленні українська народність» [247, с. 41]. При цьому, латина як мова державних паперів XVII століття підживлювала вітчизняну

культуру нормами римського права, що були базовими для звичаєвості як Візантії, так і всіх держав-сусідів України на європейському континенті.

При цьому наша держава у нормах внутрішнього права спиралася на думку князівсько-боярської старшини, духовенства, а у зовнішньому – на досвід та знання військової та княжої старшини, як гарантів права при владі. Норми народного етикету скеровувалися перевіреними віками основами звичаєвого права, в котрих були обізнані ради старійшин [163, с. 82]. При цьому морально-етичний бік життя всіх прошарків суспільства сприймався, як і решта тодішньої життєвої філософії, у річищі справедливості, «правди і кривди».

Причому послів чи підступних ворогів вже з доби Київської Русі, починаючи від княгині Ольги, можна було карати. Тут красномовним є епізод про помсту древлянам за смерть князя Ігоря у вигляді «голубів миру», що відбувалась на теренах сучасної Житомирщини біля Овруча. У суспільних взаєминах звичаєве право спиралося й на норми сили і необхідності карати підступних ворогів, а не лише відкритості до світу. За погану звістку тоді могли катувати чи вбити. Послів у означених вимогах часу примушували ставати навколішки перед володарем, інколи із зав'язаними очима, в розмові їх могли принижувати, і навіть штовхати, бити, демонструючи відсутність поваги. Тобто гарними ті манери світської верхівки назвати було важко.

Такий «антиетикетний» підхід ламався впродовж кількох століть, аж до межі XVII–XVIII століття, доки норми моралі під впливом доби Просвітництва не стали більш демократичними та дружелюбними. Хоча наміри бути гідними освічених європейських правителів відчувалися у намаганні наблизитися до загальноєвропейських норм моралі та духовно-етичних цінностей під час пошлюбних світських заходів, що вже у середньовіччі включали елементи церемоніалу та протоколу.

Пишнота, помпезність весільної ходи у святкових одягах із посагом, що включав хутра, коштовні парчеві, камкові, шовкові тканини, самоцвіти та

дорогоцінні метали й монети з них поступово ставали нормою спілкування на вищому рівні. Так, подібні вияви знані за «відправами» посольств князівни Анни Ярославни до Франції, Євпраксії Всеволодівни до Саксонії тощо, що вже були частиною дипломатичних зносин та етикетної культури. Основи останніх заклала ще княгиня Ольга, коли 946 року брала участь у церемонії прийому візантійського двору, що описав у однойменній праці її хрещений батько Костянтин Багрянородний.

Почт нашої співвітчизниці тоді сягав 108 осіб, кожен з яких під час прийому імператрицею Єленою у парадній залі Юстиніана отримав від імператора персональні подарунки. Після цього Ольга з господаркою усамітнилася у приватних покоях палацу для приватної бесіди. Урок гарних манер у даному випадку закінчився обіцяними багатими дарунками навзаєм та зарученням військової підтримки за необхідності [122, с. 20-21, 39].

Проте, в цілому середньовічний етикет на наших землях унормовував покору батьківській або волі князя, старших людей, що фіксувалося зводом права XI–XIII століть під назвою «Руська правда» (укладеного за Володимира Мономаха до 113 року), [122, с. 48-49] літописними текстами «Повісті минулих літ», «Слова о полку Ігоревім» [122, с. 45]. При цьому власне світський стосувався лише окремих традицій гостинності, включав елементи етикету шлюбних союзів, інститут вшановування знаті та зачіпав норми цивільного сімейного, опікунського, а також кримінально-процесуального права.

Серед чеснот у менталітеті наших пращурів цінувалися ревна оборона віри, власних територій, скарбу, родини. На державному великокнязівському рівні ці риси необхідно було проявляти через дипломатичні стосунки, які регулювали і торговельні відносини по напрямку з «варяг у греки», а також боронили певний статус на міжнародній арені [141, с. 137].

При цьому паритетні, а не васальні взаємини обумовлювали сутність одружень на половчанках-тенгріанках (сповідували культ бога-неба) й представницях інших тюркських народів тодішньої постскіфської Ойкумени.

Адже на родичів ці народи, як правило, не нападали, що з одного боку, вирішувало питання щодо суверенності територій, а з іншого привчало місцевий люд до віротерпимості та любові до розкішних подарунків, що на той час, окрім коштовних ювелірних виробів, також почали включати зброю, і навіть свійських тварин [141, с. 146]. Певна асиміляція за кілька століть дала підґрунтя підвалинам українського козацтва, що перейняло традиції степовиків і намагалося частково регулювати торг невольниками, викуп та контрибуцію.

При дипломатичних стосунках з часів занепаду Київської Русі в хід йшли «хитрощі», бажання домовитися за певну ціну, при цьому за тогочасними правилами гречності посланець чи князь могли йти на зустріч до гостя, таким чином вшановуючи його. Поступово було налагоджено підвалини військово-світського і протокольно-представницького етикету Давньої Русі-України, який поступово трансформувався у період перебування у складі ВКЛ та надалі Речі Посполитої.

Елементи етикету ВКЛ відомі за історичними, насамперед, писемними джерелами. Наприкінці XIV століття Велике князівство Литовське було найбільшою державою Європи, воно включало значну частину земель етнічної України. Тому всі зрушення, що відбувалися у цій державі, так чи інакше відображалися і на культурному житті територій нашої країни. Враховуючи суттєвий «руський» (у значенні український) компонент у розбудові цього мультикультурного державного утворення, з часом відбулося навіть певне «зрушення» еліти «Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського» [141, с. 65].

За кілька століть різні народи в одному соціумі набули близькості у звичаях, національному одязі, загалом в культурі й розвитку різних галузей знань. Починаючи від 1386 року, від часу укладення союзу із Польщею, було започатковано об'єднання, яке 1569 року остаточно оформилося як злиття двох країн під назвою Річ Посполита (переклад слова «Республіка»). До

федерації увійшли, крім Київщини, Брацлавщина, Підляшшя і Волинь [149, с. 68]. Цебто терени колишніх Київської й Галицько-Волинської Русі.

Доба XVI–XVII століття уможливила появу нової руської європеїзованої (цебто української європеїзованої) еліти з притаманними їй від цього часу особливими асимілятивними рисами ділового та світського етикету. Адже у них переплелися воєдино польські, білоруські, українські, литовські устої життя та побуту. Цей союз набув видозмін лишень впродовж вітчизняного визвольного руху 1648–1657 років.

Важливим матеріалом до розуміння формування етикету на українських землях кінця XVI–XVII століть та впливів країн оточення на нього стали вже не лише відомості з історії перетрактацій за літописними першоджерелами, де допускалася значна частина домислів, а праці самовидців і дійових осіб тих подій.

Так, неоціненною у цьому сенсі є праця Якуба Собеського (05.05.1590 – 23.06.1646), батька майбутнього короля Яна III, «Мандрівки по Європі (1607–1613)». Подорожні записки по землях сучасних України, Польщі, Франції тощо, знаний політик і дипломат написав завдяки гарній освіті у Замойській академії, Парижі та Кракові, й знанню французької, італійської, іспанської, польської й української мов, контактам з англійцями, голландцями, австрійцями, німцями, шведами, турками, кримськими татарами, євреями, росіянами. Його дописи, видані 1991 року у Вроцлаві, стосуються Відня, Брно, Кракова, Праги, Нюрнберга, Парижа [95].

Щодо зовнішнього вигляду еліти та відносно одягу, важливими першоджерелами є сарматські портрети польсько-української верхівки, зокрема Якуба Собеського та багатьох інших можновладців і військових чинів. Козацький прошарок одягався інакше [1, арк. 10-11]. Прості гайдамаки як у народній картині «Козак-Мамай», більш заможніші від XVI століття за згадками німецького посла Еріха Лясоти, запорожці носили татарські мантії – кобеняки.

Серед першоджерел, що висвітлюють дипломатичні зносини й етикет ВКЛ, значущими є нотатки самовидця, сучасника тих подій, відомого діяча культури, італійського дипломата Олександра Гваньїні. Твір під назвою «Хроніка європейської Сарматії», написаний упродовж 1581–1611 років, був перевиданий 2009 року. Праці цього автора-хроніста для нас є унікальним документальним матеріалом для вивчення формування світського етикету, церемоніалу та протоколу.

Консолідація литовських і руських земель у складі ВКЛ на той момент тривала вже впродовж трьох століть, від часів, коли син Гедиміна Любарт почав княжити у Галицько-Волинській Русі, що як автономне князівство увійшла до земель ВКЛ (терени Середнього Подніпров'я, Поділля та Волині) [110, с. 88].

Тоді було закладено підвалини канцелярії удільного князівства, що виконувала урядові функції з ознаками певних складових офіційного етикету та дипломатичного протоколу [163, с. 410]. У вотчинній титулатурі впроваджувалася дефініція «dominus» для позначення головної особистічлика цієї складової державного утворення. Відтоді династичні союзи стали частиною традиції ствердження дипломатичних зносин ВКЛ та Русі-України. Одночасно при князівських дворах велося ділове листування, завірялися документи-грамоти, що набули ознак дипломатичних. До складу представників тодішньої шляхти, що до початку XVI століття іменувалися боярами, влилися князівські роди русичів-українців. При цьому офіційною мовою перетрактацій стала литовська, яку в наступному столітті змінила латина [246, с. 38-39].

На формування етикетної культури означених земель в часи ВКЛ впливала рада великих князів, що була започаткована від кінця XIV століття. Її діяльність від середини XVI століття доповнював урядовий сейм [146, с. 84]. При цьому головною чеснотою великокнязівського нобілітету вважалося поняття гідності шляхтича, що мав бути вірним даному слову, у

разі порушення якого справи розглядалися в суді і ставали приводом до позбавлення громадянства [146, с. 93].

Гідне поведження серед істеблішменту та дотримання певних вимог етикетної культури з цього періоду надавало шляхті (представникам відомих родів) привілеї, що напрацьовувалися в період служби, зокрема, дипломатичної. До періоду другої половини XVI століття, місцевий нобілітет ВКЛ при звичайся до низки традицій цієї держави. Так, сформувалися засадничі державотворчі устої культурного поведження та зносин, що укорінилися у підвалини менталітету стародавніх русичів-українців. Потому ВКЛ існувала як симбіоз різних східноєвропейських земель із центром у місті Вільно, що знаходилися у співдружності із Річчю Посполитою до 1795 року і постійно тримали зв'язок з українськими землями. Варто зазначити, що від XVI століття, коли в колах еліти та культурі цієї країни однією з державних вважалася руська мова, важливою частиною формування високої світської культури лишалася грецька традиція, пов'язана із православ'ям.

Відносно звичаєвого права місцевого населення ВКЛ, а також його специфічних особливостей поведження, змістовними є деякі записи відомого сучасника тієї доби Олександра Гваньїні. За його свідченнями держава мала дипломатичні зносини із папою Климентом VII. Останній на знак благословення послав королю Сигізмунду дарунки, що склалися з коштовної шапки та священного меча. При цьому норочи в цей час на наших землях змінювалися, дещо окультурювалися: «Посла було вдячно прийнято, вшановано, обдаровано і відправлено» [62, с. 375].

У цей же період продовжувалися налагоджені зносини з Туреччиною, а також італійцями-венеціанцями, мешканцями Московії, угорсько-чеським монархом Людовіком [62, с. 345-372]. Тобто етикетна культура продовжувала формуватись з урахуванням виходу на світову арену важливих у стратегічному плані держав-сусідів, мир з якими дозволяв мати досить комфортне, гідне існування.

Так, за нотатками Олександра Гваньїні, що лишається для нас неупередженим хроністом, при дворі ВКЛ мали місце вже певні протокольні відносини, що вказували з одного боку на культуру всередині інституту влади, а з іншого виявляли смаки місцевого освіченого населення з-поміж нобілітету. Так, приміром, при утвердженні васалітету молдавського господаря Стефана Баторія від Казимира, процедура носила певні ознаки церемоніалу. Зокрема, у Коломиї було влаштовано спеціальний намет з престолом. Короля зустріли представники шляхти, що схилили перед ним прапор.

При цьому Стефан Баторій в колі своїх «радних панів» припав до ніг Казимира, та за тодішньою традицією поцілував руку останнього, що сприймалося як частина присяги монарху на вірність. Церемоніал плавно перейшов у трапезу, в якій молдавський господар із своїми чотирнадцятьма радниками брали участь на знак схвалення ініціативи [62, с. 346].

Тоді ж, за описами Олександра Гваньїні, традиції етикету, церемоніалу й протоколу ВКЛ розвивались і за азійським вектором. Зокрема, Сигізмунд мав зносини через послів із перекопським ханом. Так, були занотовані наступні слова з промови короля: що він вважає «за сина Іслам-Солтана і бажає йому всілякого щастя. Шкодує, що турецький султан до нього незичливий, і якщо хан зазнаватиме від нього якоїсь кривди, то король хоче дозволити хану безпечно мешкати на своїй землі над Дніпром і по можливості хоче задовольнити його всім необхідним». Певне розуміння етнопсихології свого реципієнта, передане через послів останнього, мало гарний результат. Того року сторони змогли підписати мир.

При цьому на знак приязні, яку Іслам вважав цінністю, що дорівнювала золотій прикрасі, султан надіслав королю ланцюг з самоцвітним камінням та гербом у вигляді золотого ягняти [62, с. 376]. Окрім елементів високої культури у міждержавних зносинах, Олександр Гваньїні занотував і специфічні ознаки тодішнього образу короля. За його свідченнями, Сигізмунд мав довге волосся, підстрижену бороду, а влітку одягав

трояндовий вінок, що вкладалося в тогочасні естетичні орієнтири в суспільстві [62, с. 381].

Для певних прийомів та церемоній син останнього від австрійської принцеси Єлизавети Олександр Ягеллончик одягався наприкінці XV – на початку XVI століття в костюм, прикрашений перлами та коштовним камінням, шати та князівську шапку. Володар держави при цьому приймав владу, підкріплюючи її обіцянкою «носити меч в одній руці, а в іншій – ласку». При ньому перемир'я скріплювалися двосторонньою присягою [62, с. 348-349].

У добу ВКЛ поштивість до іноземного чільника держави виказувалася за певним церемоніалом. Так, 1601 року «Коли Шахмат прибув до Берестя, то назустріч йому виїхав король з досить пишним почтом, поставив намет і наказав там простелити багато сукна, щоб хан, злізши з коня, йшов по цьому сукну до короля. Вийшовши назустріч, король провів із собою хана до намета і посадив біля себе як товариша. Сидячи там разом, вони посвятили у лицарство чимало поляків, литви (литвинів) і татар. Потім король взяв його із собою на сейм до Радома, де Шахмат у своїй довгій промові досить сміливо картав короля Олександра і польських та литовських панів за те, що даремно був покликаний ними на допомогу проти перекопського хана з далеких заволзьких країн аж з Каспійського моря» [62, с. 353].

Отже, умови розвитку етикету, церемоніалу й протоколу на землях етнічної України окреслювалися їх державною приналежністю. На елементи давньоруської традиції, згодом впливали литовські, польські й турецькі практики. Насамперед, це стосувалося дипломатичного етикету й побуту нобілітету.

2.2. Європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель

Союз ВКЛ та Польщі 1569 року завершився об'єднанням двох держав у федерацію під назвою «Республіка», дослівно перекладену на польську як «Річ Посполита». Тоді ж до складу Корони, як згадувалося вище, приєдналася й значна частина українських земель. Зокрема, влилися колишні землі Київської та Галицько-Волинської держав – Підляшшя, Волинь, Поділля, Київщина [246, с. 103].

Пізніше, уже в наш час, завдяки об'єднанню зусиль кількох східноєвропейських держав, землі яких колись входили до складу ВКЛ і Речі Посполитої, а саме – Литви, Латвії, України, Білорусі, Польщі, а також Росії, куди були вивезені матеріали багатьох архівів, наразі від 2008 року за підтримки ЮНЕСКО було започатковано електронний інформаційний портал під назвою «Документальна спадщина Речі Посполитої». Він дозволив вперше панорамно поглянути на елементи етикетної культури ВКЛ і Речі Посполитої, окреслити сутність основних засад формування світських прийомів на українських землях означеного періоду.

Загалом спадщина полікультурного утворення Річ Посполита віддзеркалює реалії тогочасного життя не лише етнічної Польщі, Білорусі, Литви, а й України, передусім її західних теренів. Збережені документи, розпорошені по архівах і бібліотеках різних країн Європи, дозволяють «відкрити завісу» на специфічні риси розвитку тогочасного суспільства. Зокрема, у царині культури ведення дипломатичних стосунків Речі Посполитої: специфіки етикету, церемоніалу, протоколу.

В цілому слід зазначити, що останнє згадане державне утворення було своєрідною парламентсько-шляхетською республікою [62, с. 16], що і зумовило підходи до дипломатичних стосунків у ній та їх специфіку. Враховуючи наявність у цій державі окремої установи під назвою посольська хата (ізба або зборня), де працювало близько 170 представників шляхти,

заможних міщан та представників кліру, тут вже існувала досить міцна основа для розвитку великосвітської етикетної культури.

Після Люблінської унії 1569 року Річ Посполита, де Варшава мала набагато скромніше значення в житті Галичини, ніж Львів, почала активно впроваджувати асимілятивні процеси щодо українських земель, спрямовані на злиття ментальних вісей. Протягом наступних двох століть колишні центральні давньоруські міста штибу Холма, що вже знаходились у межах державних кордонів Польщі по кілька століть, інтегрували власні культуротворчі здобутки у спільний імпліцитний простір.

У зазначений період часу Польща прагнула брати активну участь в міжнародних історико-культурних і політичних процесах. Ще від доби середньовіччя тут тривали сталі зносини з папським двором [62, с. 195], внаслідок чого став відчутним релігійний відтінок розвитку історії держави та її соціокультурних зрушень. Так, постійно тривали відносини із довколишніми сусідами. Зокрема, татарською й турецькою (насамперед через пашу), а також угорською та російською коронами.

Паралельно відбувалися постійні контакти з козацькою старшиною та землями Гетьманщини. Перетрактації з певною етикетною культурою на той час вже велися із Курляндією (землі сучасної Латвії), Молдавією та Валахією. Крім того, тісні взаємини (здебільшого за рахунок історичних шлюбних зв'язків) вже єднали Річ Посполиту із Чехією, Францією, Італією, Австрією й Німеччиною, а також Британією та північними країнами – Голландією, Данією, Швецією, [62, с. 178-197].

Протокол як частина етикетної культури у Речі Посполитій охоплював апофеозні коронації, шлюбні церемонії, урочисті поховання, укладання значущих міжнародних уній і угод, дипломатичних зустрічей як частини міжнародних зносин на вищому рівні. За часів вже першого монарха цієї країни Сигізмунда Августа, помпезно та атрактивно було відзначено приїзд його першої дружини Ельжбети, доньки римського імператора Фердинанда, а

надалі відбулася *Comra Funebri* з приводу проводів в інший світ другої дружини Барбари Радзивілл [62, с. 163].

За добрі новини у ті часи могли обдаровувати [62, с. 167], натомість за лихі – карали. Тобто ще відчувалася тяглість традицій попередньої середньовічної доби. При цьому дарунки лишалися невід’ємною частиною дипломатичних взаємин, і складали частину етикетної культури на найвищому рівні.

Потроху із найважливішими партнерами Річ Посполита почала обмінюватися сталими посольствами. Олександр Гваньїні мав змогу залишити про окремі з них цікаві спостереження. Зокрема, обопільний обмін послами відбувався із Туреччиною. Причому за результатами відряджень до міста Константинополя, що не змінило назви впритул до ХІХ століття, послі надавали згаданому хроністу матеріали для нотувань.

Олександр Гваньїні з цього приводу зафіксував наступне: «Посол Тарановський зайшов до султанських покоїв (*lustransow*), дивовижно, дорого і гарно зведених, яких є множина. Один з них гарно побудований із тутового дерева, чудово оздоблений різьбленими ошатними квітками. Другий зведений з дорогоцінного алебастру та мармуру, в якому є гарна позолочена різьба. У третьому стіни муровано з турецької глини, так виготовлено, як турецькі дзбанки, котрі привозять до Польщі. Там є також один будинок, майстрований зі скла. Біля кожного покою дивовижні фонтани, виконані значним коштом, рослини, які чудесно пахнуть, різноманітні плоди, зокрема: лимони, помаранчі, фіги, гранати, також оливкові дерева тощо. У одному з покоїв, що стоїть понад анатолійським берегом, є досить різних звірів, і туди султан їздить заради розваг. Скрізь там можна побачити надзвичайно красивих султанських коней, на яких їздить він сам і ті особи, що при ньому». Означені нюанси посол міг спостерігати впритул до «заключної аудієнції», наданої йому султаном, перед оглядом кількох тисяч османських гармат, розміщених впритул до Галатського мосту понад Босфором [62, с. 179-180].

На ту пору, від 1569 року, відомо, що перемир'я могло укладатися за допомогою посольства на чолі з великим послом [62, с. 183], штибу сучасного чиновника на посаді міністра закордонних справ. Етикетної культури при цьому дотримувалися як в офіційному листуванні, так і при відрядженні послів. Важливою складовою тодішніх перетрактацій вважалося розпитування про здоров'я, а також волевиявлення, оскільки це впливало на «милість» іншої (турецької) сторони [62, с. 183]. Цебто двосторонніх домовленостей вже досягали з урахуванням дотримання певного протоколу.

Щодо даного шляхтичем слова від кінця XVI століття на теренах Речі Посполитої вважалося, що «для шляхтича немає нічого ганебнішого за брехню, він має говорити тільки правду» [62, с. 187]. Цебто дане як присяга слово представника істеблішменту прирівнювалося до підпису із печаткою чи клятві на Священному писанні. Відповідальність, гречність, чесність, гідність та шанобливість тоді вважалися мірилом культури та порядності.

Брати участь в урочистостях, скажімо з підписання певних домовленостей чи угоди на найвищому рівні кшталту «кондицій» (обов'язкових умов), а також різноманітних постанов, повноваження яких у тому числі виходили за межі кордонів Речі Посполитої, запрошували не лише «найзначніших панів», а й молодь з дворян. Приміром у складі посольств до французького короля у Париж з нагоди коронації Генріха було близько двохсот п'ятдесяти осіб. Причому опісля офіційної частини тривали звані «часті та веселі вечери та бенкети», що були передмовою до прощання зі значними почестями [62, с. 197-198]. Так, поступово світські заходи вже набували ознак прийомів, завдяки чому формувалася етикетна культура.

Власне процедура вшановування (прощань з одного боку та зустрічей з іншого аристократами-підлеглими і представниками духовенства) майбутнього монарха перед коронацією та урочисте відправлення його у супроводі до місця проведення ініціації в часи Речі Посполитої також поступово набувало ознак церемоніального дійства. Приміром, так відбувалось на шляху від Парижу до Польщі із королем Генріхом. Крім всіх

родичів, близьких до корони, монарха уздовж усього шляху супроводжували почт із послом Папи римського, а також єпископ Золотої Гори та великосвітська делегація аристократів, в якій лишень кількість французів становила понад 600 осіб.

Причому правителі інших європейських анклавів, що схвалювали політичні зміни влади сусідніх країн, також влаштовували супровідні урочисті делегації. Так, приміром, князі Німецького Рейху по черзі на підпорядкованих їм землях разом із своєю аристократичною та військовою громадою, супроводжували короля власними територіями, зупиняючись разом із ним на пишні обіди та нічліг.

Зокрема, Генріха зустрічали й місцеві представники кліру та найбільш впливові представники істеблішменту. Скажімо, дорогою місцеві графи, маркграфи та посланці імператора і єпископи разом із сотнями, а подеколи тисячами німецьких дворян, жовнірів (поліцейських) з почестями приймали монарха в себе, вважаючи це за честь. Церемоніал в ті часи вже укладався у певний протокол, з відповідною етикетною культурою. Звідти король направився до Польщі, де приєднався до жалобної церемонії з поховання небіжчика Сигізмунда Августа. Задля більшої помпезності у ній брали участь й визначні-сановники-підлегли.

Власне церемонія прощання з монархом у Речі Посполитій протягом XVI–XVII століть набула характеру *Pompa Funebri* – хвалебного пафосу. Це відбулося імовірніше за все на підвалинах римської традиції, що базувалась на рефлексіях укладу античного соціуму, і під впливом вливань єврейських і католицьких наслідувань. При цьому сама церемонія могла тривати кілька днів і навіть тижнів, доки з померлим не попрощаються всі підлегли та наступник.

Так, тіло Сигізмунда Августа перевозили від замку Тикоцінського до Варшави, а надалі із «великою пишністю та повагою сенаторів» – до Кракова. Родичі при цьому йшли за катафалком і кортежем небіжчика, супроводжуючи його до місця останнього спочинку. В останній день всі

чільники окремих земель, вищі чини духовенства та аристократи відомих родів взяли участь у двох дійствах: прощанні з королівським розмахом із попереднім главою держави та одночасно привітанні нового монарха.

За сарматським звичаєм Сигізмунда Августа поклали до дорогої труни, вкритої чорним оксамитом і золотими королівськими гербами. Її везли вісім коней, у пополах з жалобної китайки. Довга процесія далі нагадувала театральний вихід. Крім рицарів і представників сенату Корони у траурних строях, супроводжували небіжчика легат папи, послы іншоземних країн. З-поміж останніх Олександр Гваньїні занотував, зокрема, венеціанського. Крім того, за катафалком несли інсигнії (клейноди) монарха і коронні герби в коштовному оформленні, й королівські хоругви.

Процесію з помпезного вшанування замикали 33 коней у військових обладунках, також у дорогоцінних вбраннях з різного роду шовку. Кожен повітовий хорунжий ніс відповідний земський прапор. З-поміж прапорів першим несли коронне знамено, що належало власне польському двору, наступне – стяг ВКЛ. Крім них, як в англійській традиції, виставлялися напоказ коронні хоругви й знаки представників польського рицарства.

Процесія в цілому відображала ієрархію підпорядкування влади, при цьому окреме місце в ній посідали прапори Львівської, Подільської, Київської земель. Окреме місце відводилося в процесії хорунжим, зброєносцям зі спущеними списами. Один з них ніс на плечі королівський щит. Ці супроводжуючі процесії були вбрані ошатно, з прикрасами у вигляді срібла із дорогоцінним камінням в одягах. Крім того, один з сенаторів як інсигнію тримав золоте яблуко, другий ніс корону, а третій – королівське берло (палицю – символ влади, прикрашену самоцвітами та різьбленням). В цілому така церемонія, що відбувалася за певним протоколом, що на той момент ще складався, виказувала високу етикетну культуру тогочасного великосвітського суспільства Речі Посполитої.

За шляхтою наприкінці процесії зазвичай вишикувалися представники міського сенату, й наприкінці йшли кілька тисяч простого люду у жалобному

одязі зі свічками. Завершувалася хода делегаціями з різних костелів, що склалися з пастви, з-поміж якої було багато школярів. Надалі замикали цей почт музики та співаки, що виконували поховальні мелодії та поважні представники різних галузей знань науки, зокрема, доктори й магістри Краківської академії, заснованої Сигізмундом, разом зі своїми учнями. З ошатними почестями монарха відспівував у замковому Кафедральному костелі св. Станіслава абат, що читав проповідь.

Після перенесення тіла монарха до каплиці предків – польських королів, церемонія отримала останній акорд. Були спущені корогви хорунжих, зброєносець зійшов з коня та зламав на знак скорботи списа, кинув додолу меч. По завершенні звучання католицького піснопіву, що є заключною фазою розділу меси *Agnus Dei*, канцлер та підканцлер коронні, які тримали інсигнії, також розламали королівські відзнаки і посохи, після чого сенатори виклали у вівтарі клейноди-символи влади – золоте яблуко, корону й королівське берло. Наступного дня були виконані божественні літургії в ім'я померлого монарха [62, с. 199-202].

Під час вітання нового короля всі присутні переодяглися з жалобних одерж у святкові, намагаючись виглядати якнайдорожче – у вишиті золотом і сріблом шати з різних шовків, декорованих бісером. Здебільшого за тогочасною модою це були строї пурпурних, темно-синіх, блакитних відтінків та з дорогоцінної матерії.

Принагідно варто відзначити, що такого штибу «звичаєві» дарунки з «посольствами» від найшляхетніших представників родів держави у Речі Посполитій стали також і частиною шлюбних свят вищої знаті. Прикладом є посольство гетьмана коронного, канцлера Яна з Замойських, відомості про котре занотував Олександр Гваньїні. Причому у цій ініціації було влаштоване ціле барокове дійство – виконана тріумфальна театральна вистава кшталту сцен з життя античних богів. При цьому окремі алегоричні герої тримали *signa victoriae*, цебто клейноди. Вінчали цю атракцію пишній бенкет з танцями та феєрверки [62, с. 244-249].

Тобто, можна свідчити, що важливим аспектом розвитку етикетної культури суспільства Речі Посполитої стали церемоніали – певні розпорядки проведення церемоній і обрядів. Сама дефініція церемоніал при цьому з латини означає *saerimonialis* – обрядовий, чи культовий, похідне від латинської *saerimonia*, що означає святість, вшанування, а також благоговіння або обряд культу [216, с. 85]. Цей термін виник як розуміння певної прийнятої послідовності дій під час урочистої відправи. Також церемоніал стосується порядку проведення церковних і світських церемоній. Зокрема, у католицькій церкві, заводили спеціальні книги, які містили детальні вказівки з церемоніалу єпископських богослужінь, що здійснюються єпископом або його стосуються. Загалом, церемонія – це обряд, урочиста процедура ритуального значення, яка відбувається з особливої нагоди [216, с. 86].

В окремих випадках церемонії можуть мати театралізовані або наративні форми: у вигляді вистав, ходи, покладання рук, вручення символів [301, р. 234]. Їх результатом (наслідком) зазвичай є прийняття присяги, клятви, набуття інсигній влади або досягнень, оголошення про здійснення далекоглядних намірів або початок важливої події. А церемоніал з приводу проведення спеціального обряду, є, по суті, організаційно-протокольним порядком цього дійства. У добу ВКЛ інститут церемоній та церемоніалів тільки починав своє існування. Однак досі питання його становлення не привернуло окрему увагу дослідників.

У зв'язку із низкою прогалин у царині світської культури України доби ренесансу-маньєризму-бароко слід більше уваги звертати на історичні документи, що проливають світло на дійсний стан речей. Адже сьогодні, коли починається формування нової еліти суспільства, від якої залежить сприйняття українців на міжнародному рівні, питання традицій, певних власних порядків проведення окремих процедур, інтегрованих у єдиний європейський соціокультурний простір, набуває особливої ваги.

За Олександром Гваньїні, автором «Хроніки європейської Сарматії», ми розуміємо специфіку розвитку етикетної культури на українських землях у межах ВКЛ та Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII століть. Дипломат та купець-торговець, інженер і військовий топограф, промисловець із виготовлення скла, шанований громадський діяч, він переїхав з Італії до Польщі задля виконання особливих місій щодо зносин із венеціанцями й двором Папи Римського. Олександр Гваньїні, як самовидець був присутнім на виголошенні 1569 року унії ВКЛ із Польською Кораною, цебто утворенні Речі Посполитої, а надалі й на інших визначних заходах цієї нової об'єднаної держави [62, с. 7-15].

Він добре розумівся на європейській моді, що побутувала у великосвітському суспільстві розвинених на той час країн. Враховуючи, що однією з мов перетрактацій була тоді латина, що наближала до розуміння культури італійців та візантійців, а також сприяла асиміляції з ними інших освічених народів, Олександр Гваньїні добре прижився при дворі Речі Посполитої. Саме він зауважував на смаках і деяких вимогах до етикетної культури у дотичному українському середовищі, на відміну від мандрівників Павла Алеппського та Гійома Левассера де Боплана, що залишили майже сучасні спогади про загальноукраїнські традиції, про які мова піде нижче.

Так, цікаво, що нотуючи різноманітні звички люду у Речі Посполитій, Олександр Гваньїні, приміром, зафіксував специфіку носіння строїв. Він зауважив на побутуванні італійського, французького, іспанського, німецького, чеського, гусарського (угорського мундирного), мадярського (угорського народного), козацького (в сенсі українського народного), перського, турецького, татарського одягу [62, с. 285].

Приміром, про застільний етикет ми дізнаємося з його описів коронаційних трапез, адже дана ініціація включала й обов'язкову бенкетну частину. Власне про «мажорність», відмінну від «мінорної» *Pompae Funebres*, у той час свідчило навіть те, що помили до свята стіни вулиць, які прикрасили дорогоцінними металами й, оздобили коштовними шпалерами,

аби вони аж блищали. При цьому вікна декорували плющем, також ялівцем та різноманітними віночками. Паралельно відбувалися залпи з гармат, мушкетів та іншої вогнепальної зброї, з якої стріляли повсякчас. Окрім салютів, з укріплених місць запускали феєрверки, аби створити враження загального задоволення й радості публіки, що зійшлася і з'їхалася на спостереження дійства звідусіль [62, с. 203-204].

Коронація Генріха, що був братом французького монарха, тривала кілька діб. Всі представники нобілітету, разом із священнослужителями, кіннотниками в італійському вбранні з блакитного шовку (близько 200 осіб) та простолюдинами, що спочатку зібрались на проводи попереднього короля, лишались для продовження ініціацій. При цьому церемонії військових в угорських строях змінювалися ритуальними виїздами у кареті з червоними драперіями. Попереду майбутнього володаря несли коштовний хрест. Окрім чільників єпископату польських земель і посланця від папи Римського, вітали новоприбулого короля львівський архієпископ (Станіслав Сломовський) та кам'янецький єпископ з українських земель, що здійснювали свій вихід в оточенні гарно одягнених вершників, перед краківським єпископом (Ф. Красінським, при чому ієрархія тоді мала велике значення).

Вся демонстрація означених «виходів», зміна «сцен» і постановок була характерна для доби маньєризму-бароко, коли любов до «перевдягань» та видовищ, а також ілюзорних ефектів набула величезного театрального розмаху. За наявності вільного часу й коштів, коли знать вже не потребувала тільки заходів безпеки і усамітнення, з'явилася потреба у «хлібі та видовищах», що увиразнювалось у змінах сотень кінних гусарів у різнобарвних одягах і зброєю для параду, що «блищали від золота та срібла». При цьому окремо вишикувався поруч із 400 гусарами середзького воєводи Альбрехта Ласького, що були вбрані по-перськи, подільський воєвода із 150 вершниками. Вельможі та військові при цьому демонстрували клейноди, їх стрій замикали відомі литовські й руські загопи представників шляхти з бойовими ескортами, на чолі з Миколаєм Юрієм Радзивіллою та

Миколаєм Кшиштофом Радзивіллою, супровід якого був споряджений по-італійськи [62, с. 204-205].

При цьому ході найбільш впливових представників істеблішменту завершували виборні чини держави. А саме – пан гетьман польний, а також крайчий, потім стольник, надалі підстолій, поза ними підчаший (всі з ескортами, що були одягнені по-італійськи, а також по-угорськи чи по-гусарськи). При цьому посади цих вельмож були надзвичайно престижними.

Так, за свідченням Олександра Гваньїні, всі вони брали участь у монарших трапезах та бенкетах. Враховуючи, що за тодішніми звичаями у вищому суспільстві, вже формувалась етикетна культура, що базувалась на спадку попередніх епох – доби Київської та Галицько-Волинської Русі, а також ВКЛ, все це виглядало наступним чином. Так, за неписаним протоколом одних земель шляхтич (вільний і рівний, нехай і бідний) шляхтичу (рівному) не прислужував. Натомість в інших землях було прийнято, щоб кожному з запрошених прислужував власний персонал зі слуг, що сідали з ним за стіл у певному порядку. У тому випадку, якщо двір був досить великим, таких «столів» (цебто служб) з панами, що йому прислужували, в господаря могло бути кілька.

За тодішніми звичаями в одну тарілку накладалася їжа на кількох запрошених (так звані багатопорційні блюда). При цьому панам прислужували (допомагали в рознесенні та подачі харчів) підпанки, яким, за потреби допомагали хлопи, що приймали страви від челядників та слуг. За цією ієрархією таких «бригад» могло бути до чотирьох, оскільки переїсти страв тривали упродовж досить довгого відрізка часу (приміром, до 4-6 годин). За ввічливість, шанобливість і гарну службу у деяких випадках можна було від господаря чи пана отримати дарунок. Цебто, віталися «гарні манери» і створення потрібного настрою [62, с. 287].

Ця «субординація» обставлялася у Речі Посполитій здебільшого з оперттям на староруську традицію, де відповідні посади були введені для застіль. Так, чашники та їх заступники підчашії, мали подавати до столу

напої, перед тим їх спробувавши, а також дивитися, щоб ніхто до них нічого не долляв, дивлячись за їх наявністю на столі. Крайчі, як розпорядники столу, вели розподіл страв на бенкеті по перемінах, слідували за наявністю наїдків, зокрема, нарізки м'яса та його дегустації перед подачею великому князю чи королю. При цьому виночерпії з промовистою назвою відповідали за напої та їх піднесення під час трапез. Стольники та їх помічники підстолії мали прислужувати як офіціанти. Крім них вагомими у державних «столах» вважалися буфетники, кухарі та придверні [62, с. 291].

Перелічена Олександром Гваньїні на церемонії коронації знать намагалася представити не лишень традиції та одяг, але і звичаї. Цікаво, що велика кількість представників дворянства, князі, графи прибула саме на бенкет із добірними яствами. З-поміж них можна було спостерігати київського воєводу, князя Острозького, два сини якого демонстрували ментальну різницю. Так, один з них був одягнений в італійський стрій. Натомість другий вбрався по-козацьки [62, с. 205]. Так само як і останній, був одягнений по-козацьки брацлавського воєводи, що прибув із 200-ма волинянами, вбраними дорого по-козацьки, зі зброєю у вигляді луків із сагайдаками.

Різні вельможі на той час самостійно забезпечували строями як свою піхоту, так і кінноту, залежно від власних смаків і гаманця. Приміром, серед рицарів різних полків, виділялися 120 вершників, одягнених німецькими рейтарями (листоношами), чехи з гарними корогвами, французи при французькому королі зі значним почетом та стрільцями-вашконами. При останньому перебували поляки, що вказувало на єдність культур, та їх традицій. Барвисто вдягнені рицарі, деякі з яких демонстрували дивовижні й навіть екзотичні обладунки, отримували схвалення чи несхвалення свого зовнішнього вигляду у народу, наче це був модний показ. По завершенню урочистих виходів, тріумф був підкреслений стріляниною з мушкетів і гаківниць замкових й міських та гармат.

Протокол при цьому допускав одяг італійський, французький (для французів, з традиційними бурбонськими лілеями), угорський, екзотичний

перський, гусарський, польський (в сенсі старопольський), козацький (в сенсі український народний), стрій на кшталт п'ятигорців й угорських хорватів, а також німецький і німецьких рейтарів. Загалом можна відзначити, що вбрання на той час відображало полікультурний склад населення держави, строкатий за уподобаннями та етнічними ознаками. При цьому виголошувалися промови різними представниками знаті на своїх мовах або мовах міжнаціонального спілкування [246, с. 195]. Звісно, такі спільні виходи збагачували культуру окремих етносів та формували певну загальноєвропейську етикетно-протокольну та церемоніальну культуру.

Після музик, що вишикувалися у певний прообраз оркестру, біля замкової брами звели тріумфальну арку, прикрашену шпалерами, де відбувався урочистий святковий «концерт». Її вінчав білий орел, виготовлений мистецьки, він мав на грудях білі лілеї – символ французьких правителів. Виготовлений із механізмами, що дозволяли йому періодично стріпувати крилами та нахилити голову на знак «радості» щодо тріумфу монарха. Цю машинерію споглядали перед прощанням короля та папського легата, коли залпували гармати та гриміли вогняні блискавки. За кілька місяців по смерті брата, французького короля, Генріх виїхав з Кракова. Після чого впродовж двох років не вертався навіть на умовляння послів [62, с. 208-210]. Тому його змінив на троні 1575 року імператор Максиміліан, а згодом через дистанціювання і другого короля, монархом став місцевий воєвода Стефан Баторій [62, с. 222].

Після смерті останнього 1587 р. до влади прийшов Сигізмунд III Август, онук Сигізмунда I та син шведського короля Яна. Відтоді при ньому замість звичаєвого та «збірного» був запроваджений писемний протокол коронації. Це означало, що його спосіб та порядок був укладений згідно зі старовинним звичаєм проведення церемонії відповідно до традиційного святкового обряду [62, с. 253].

У ньому, зокрема, було прописано, що в таїнстві беруть участь вищі представники католицького кліру, представники ради та сенату Корони, інші

так звані «дигнітарії» (цебто поважні сановники, що з лат. *Dignitarius* від *dignitas* – достоїнство, означали у Польщі чиновників, які мали титули великий, а також надвірний та польний (мається на увазі польовий); початково так називалися придворні чини, згодом це був термін на позначення сановників крайових, причому одні з них були дійсними, другі – титулярними; на додачу останнім не дозволялося засідати в сенаті), і світський та духовний уряд.

За один день до коронації, що призначалася в ті часи на неділю, новообраний монарх мав по черзі проходити сповідь, надалі милостиню, потому спокуту та причастя. Наступного дня церемоніально одягнуті представники духовництва мали його благословити в костелі св. Станіслава. Це відбувалося за певним порядком, акт здійснення обряду мали фіксувати сенатори та шляхта Корони, стверджуючи в такий спосіб її засвідчення.

Потім почт процесією мав рухатись з королівського палацу до місця проведення коронації у кафедральному костелі. Окрім супроводу єпископами й архієпископами, монарха мав супроводжувати великий маршалок коронний чи найвища духовна особа, вбрана у церемоніальне вбрання. Вона мала стояти поміж елітою та кропити короля свяченою водою, промовляючи молитву за божу милість до нового чільника держави.

Далі архієпископ та єпископ мали, тримаючи короля з двох боків за ліву та праву руки, проводити його до костелу. У цей час перед ним кілька сенаторів несли корону, скіпетр, золоте яблуко, й оголений меч. Вінчали процесію представники духовенства з хрестом, далі представники істеблїшменту у певному порядку. В костелі клейноди влади короля, мусили покладати у вівтарі. Далі по завершенні промов, а також орацій та молитов монарх сідав на трон. Там він давав присягу після відповіді на 3 питання з готовності захищати й боронити свою землю і людей в ній, а також поважати та оберігати католицьку віру.

Присяга про служіння народу виконувалась без шапки, ставши на коліна перед архієпископом, тримаючи обидві руки на Євангелії [62, с. 253-

255]. За помазанням на царствіє, архієпископ подавав новообраному королю меч, який символізував перемогу з вірою, та надягав корону. У лівицю монарху вкладали золоте яблуко, що виступало символом земної кулі, а у правицю – скіпетр (королівське берло), котре означало жезл чесноти дому Ізраїлевого. При цьому король приносив євхаристичні хліб і вино до вівтаря, там приймав Найсвятіші Дари [62, с. 256-260].

Наступного дня монарха вшановували на троні, який виносили на ринок головного міста поперед ратушею, де йому могли скласти присягу піддані, що вітали його з усіх підлеглих територій [62, с. 261]. Ця акція ставала поштовхом до підйому духу нації в оновлених історико-культурних умовах [122, с. 236].

Отже, європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель найбільш яскраво проявилися з входженням їх більшої частини до складу Речі Посполитої. Цьому сприяли тісні взаємини двору польського монарха з іншими країнами Європи та папським двором. Помітні нововведення в практиках етикету, церемоніалу й протоколу з'явилися у дипломатичній сфері, світських урочистостях (коронаціях, прийомах) і на рівні побуту (одяг, їжа тощо).

2.3. Культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України

Історичні зв'язки населення українських земель з Кримського ханством і Османською імперією тривали впродовж кількох століть і носили зовсім непростий характер. У радянській та вітчизняній історіографії акцентувалося на протистояннях козаків з турками й татарами. Дослідниками підкреслювалося, що найбільшою небезпекою для українського народу в XV столітті були їх постійні розбійні, грабіжницькі набіги на українські землі.

Систематичні напади кримських татар і турків на українські землі дійсно завдавали багато горя та нещастя жителям етнічних українських земель. Зокрема, розорення Києва 1482 року. А далі, впродовж XVI–XVII століть кримські татари регулярно нападали на землі Поділля, Київщини, Волині й Галичини. Грабували й руйнували міста і села, забираючи від тисячі бранців, відганяючи табуни худоби до Криму.

У свою чергу, запорозькі козаки здійснювали походи на Крим і турецькі володіння. Найвідомішими були походи під проводом гетьмана Петра Сагайдачного й кошового отамана Івана Сірка.

Разом з тим, історія взаємовідносин між українським та кримськотатарським народами потребує окремої уваги. Теза про те, що два народи завжди ворогували між собою є маніпуляцією. Адже у взаєминах цих країн мусульманського Сходу з козаками існувала не лише ворожнеча. Об'єктивне висвітлення історичних зв'язків кримськотатарського й турецького народів з українцями свідчить про те, що між ними були й періоди добросусідських стосунків і взаємовиручки [119, с. 40].

Приміром, від часу створення Кримського ханства й до встановлення його васальної залежності від Туреччини був і сприятливий період для встановлення мирних відносин між українцями й татарами. Однак після встановлення васальної залежності від Туреччини ставлення Кримського ханства до Запорозжя та інших українських земель дещо змінилося.

Між Кримським ханством, Запорозжям і Гетьманщиною існували тісні торгово-економічні зв'язки. Торгували рибою, м'ясом, прянощами, вином, медом, городиною, текстилем, збіжжям та іншими товарами. Приміром, соляні озера Криму, що були ханською власністю, годували і козаків Запорозької Січі. Адже кримська сіль користувалася попитом на європейському ринку, і козаки купували її у кримських татар досить дешево, отримуючи зиск від реекспорту в європейські держави. Навзаєм козаки надавали кримським татарам можливість випасати коней на українських землях.

У боротьбі з Річчю Посполитою або Московією козаки та кримські татари й турки неодноразово діяли спільно. Так, наприклад, ще у 1521 році кошовий отаман Війська Запорозького Остафій Дашкевич разом із кримським ханом Мехмедом II Гіреєм вирушив військовим походом на Москву [106, с. 49.].

Особливо плідним союз Кримського ханства з українськими козаками виявився під час Хмельниччини, коли татарське військо відіграло важливу роль у перемогах козаків над військом Речі Посполитої. Втім, і про кримсько-українські відносини під час національно-визвольної боротьби українського народу в літературі існує чимало перекручень і хибних тверджень. Для Кримського ханства, як і для будь-якої іншої держави, у зовнішньополітичних стосунках головним було отримати певні блага. Кримське ханство, як і Річ Посполита, Московське царство або Османська імперія відстоювали свої державницькі інтереси. У той час коли Богдан Хмельницький звернувся до ханства за воєнною допомогою, Іслам III Гірей чітко розумів і свою вигоду від цієї військової кампанії: послаблення такого сильного гравця на політичній арені, як Річ Посполита. Однак знищення цієї держави точно не було в інтересах кримського хана, оскільки в результаті інша сусідня держава – Московське царство – сконцентрувала б усі свої сили проти Криму. Тож кримські дипломати шукали і політичної рівноваги, щоб ханству не загрожувала жодна зовнішня сила. Кримськотатарське військо спільно із українськими козаками завдали полякам низку нищівних поразок у 1648–1649 роках. Але кримський правитель чітко розумів, що загибель Речі Посполитої обернеться для Криму великою проблемою. Саме тому, коли король запропонував хану вступити у переговори, той погодився укласти тристоронній кримсько-польсько-козацький мир [106, с. 51-52].

Пізніше значна допомога татар була надана гетьманові Іванові Виговському в розгромі московського війська під Конотопом 1659 року.

У свою чергу козацьке військо допомагало Кримському ханству в його боротьбі. Яскравий приклад військового співробітництва українських козаків

і кримського хана прослідковується у часи правління Мехмеда III Гірея. Турецький султан наказав Мехмеду виступити із військом в Іран, але останній відмовився це виконувати. Чітко розуміючи наслідки своїх дій, кримський хан почав готуватися до захисту Криму від турок. Османський султан велів скинути Мехмеда з трону. На кримський півострів вирушили турецькі яничари, щоб покарати хана, але тут вони зіштовхнулися із великою силою об'єднаного козацько-кримськотатарського війська [106, с. 50].

Після нищівної поразки турецькі війська повернулися до Стамбулу, а турецький султан видав наказ, за яким підтверджував закріплення за Мехмедом Гіреєм титулу кримського хана. Далі, 1624 року, коли Кримське ханство прагнуло визволитися від залежності Туреччини, Крим уклав союзний договір з Михайлом Дорошенком.

Ще один яскравий приклад військової допомоги знаходимо у 1628 році. Тоді бей Буджацької Орди Кан-Темір, діючи в інтересах турецького султана, виступив до Криму із військом – повалити кримського хана. Військо Кан-Теміра захопило півострів, а кримський хан із найближчими соратниками і невеликим військом тримали оборону у фортеці Чуфут-Кале. Облога тривала майже місяць, і у той час коли вже здавалось, що вороже військо оволодіє фортецею, з півночі прийшло українське військо. Козаки вступили у бій із військом Кан-Теміра, завдавши останньому нищівної поразки, тим самим врятувавши Мехмеда III Гірея від програшу. Після цих подій до Криму вирушив турецький флот, щоб допомогти Кан-Теміру у війні із ханом. За деякий час Мехмед Гірей, який втратив підтримку як кримських беїв, так і власного війська, покинув Крим і знайшов притулок в українських козаків. Більше того, він декілька разів пробував разом із козацьким військом відбити Крим і повернути собі ханський титул, але ці спроби не увінчалися успіхом [106, с. 50].

У найважчі часи народи-сусіди прощали взаємні образи та приходили на допомогу один одному, коли вона була потрібна. Підтвердженням цьому є випадок, коли епідемія чуми косила аули, то кошовий отаман Запорізької

Січі Іван Сірко зі згоди запорожців виділив «заклятим ворогам» козаків для поселення частину запорозьких земель, які вважалися вільними від пошесті. Здивований гетьман України Іван Самойлович прислав листа, у якому з обуренням запитував, навіщо, мовляв, той віддає землі постійному ворогові козаків. На це Іван Сірко відповів: «У татарських кошах бубонна чума. Діти, жінки падають у траву, синіють і помирають там. Даймо ж їм чисті води і вільні землі. Будьмо ж людьми, гетьмане!» [119, с. 44].

Для протилежного прикладу наведемо й інший випадок. 1709 року Петро I зруйнував Чортомлицьку Січ. Тоді Кримський хан дозволив козакам осісти на своїх землях, де вони збудували Олешківську Січ.

Загалом, українсько-кримськотатарські відносини у ханський період не можна назвати ані абсолютно дружніми, ані непримиренно ворожими. Ці відносини були «діловими». Кримські татари як вступали з козаками у конфлікти, так і билися пліч-о-пліч із спільним ворогом. У будь-якому випадку, довготривалі відносини, географічне сусідство двох народів залишило свій слід не тільки у політичній площині, але й відобразилися на культурній спадщині українців і кримських татар.

Вплив Кримського ханства та його культурна політика досліджуваної доби потребує спеціального вивчення. Найбільш вагомим для нашої роботи є видання 2001 року Інституту історії України фундаментального історіографічного довідника (колективної монографії) з історії дипломатії «Нариси з історії української дипломатії» під редакцією В. Смоля [122]. За наведеними у книзі даними постає можливість реконструювати ментально-ціннісні вектори перетрактацій Кримського ханату з країнами-сусідами, розкрити специфіку формування етикетної культури в цьому історико-культурному анклаві. На сьогодні важливою є необхідність дослідити особливості дипломатичних стосунків Кримського ханства у розрізі етикету, дипломатичного і культурного співробітництва з країнами-сусідами.

Відомо, що кримці налагодили сталі взаємини з європейськими країнами Скандинавії – Данією та Швецією, а також, крім Польщі та Росії, з

Угорщиною і Австрією. Як частина тодішньої етикетної культури їм прищеплювалася культура підношень-обдаровувань, а також бажання місії пожити за чужий кошт (вочевидь, пов'язане зі східною специфікою прийняття гостей за певним церемоніалом) [100].

В етикетній культурі двосторонніх зносин з того часу укріплялися поняття шанобливого звернення до старших «ефенді» (в перекладі означає «господар» або «пан»), жіночий відповідник «ханим» («пані»), і запозичені з турецької звернення «бей» (в сенсі «господар») [98, с. 11], та вокатив «ага» («брат»). З особливостей турецько-татарського етикету були сприйняті традиції саджати за краще місце за столом старшу людину, специфічні гендерні стосунки, притаманні гаремній культурі [100]. Наприкінці XVIII століття на застіллях турецько-татарського соціуму брали участь сидячи з серветкою на колінах. При цьому до столу застосовували глеки з тазами та мисками для омовіння рук, що поступово ввійшло в ужиток й у європейських народів [100].

Тобто впродовж XVI–XVIII століть сформувалася як етикетна культура турецько-кримськотатарського середовища, так і були відчутними її впливи на розвиток етикетної культури країн оточення, де особливої значимості набули ідеї сарматизму, що базувались на захопленні східними традиціями.

Враховуючи, що 1681 року російська-турецька війна завершилася підписанням Бахчисарайського миру, це призвело до нового поділу частини українських земель між Росією, Оттоманською Портою та Кримським ханством. За 5 років, після долучення Росії до європейської «Священної антитурецької ліги», створеної проти османів, відбувалося зближення першої із Річчю Посполитою. Наслідком цього стало укладання «Вічного миру» та черговий поділ України [122, с. 166].

Сарматсько-роксоланівський вимір доби XVII–XVIII століть для всієї України (за висловом Ростислава Радішевського) [196, с. 8] обумовив тодішній сплеск розвитку духовного життя та відповідної йому етикетної культури.

Відомо, що ще 1689 року ченець Донського монастиря Соломон восени возив таємне послання до короля Яна III Собеського з пропозицією розпочати у союзі із кримцями війну проти московитів [196, с. 9]. Враховуючи, що наприкінці XVII століття гетьман Іван Мазепа одержав освіту, знаходячись пажем при дворі короля Яна III Собеського (де вивчив латинську й інші іноземні мови), а надалі у якості офіцера гвардії останнього, видається зрозумілою загальноукраїнська специфіка етикетної культури в колах істеблішменту Лівобережжя і Правобережжя в означену добу [63, с. 109].

Тобто король і гетьман, що мали приязні стосунки, намагалися провадити в колах своєї еліти ці самі чесноти та «прілічія», спрямовані на утвердження освіченості, гідності, та захист християнських земель від іновірців.

Від 1692 року із турками та їх васалами точилися перетрактації щодо дозволу і надалі надавати доступ грекам для нагляду за Храмом Гроба Господня в Єрусалимі відповідно до звичаю. На татарській мові писалися з цього приводу шертні (присяжні) грамоти, які дозволяли на паритетних началах «тримати вольності старобутні та промисли» [64, с. 748-749]. Поступово колишній кочовий Кримський Степ перетворився на частину культурного соціуму, пов'язаного з українськими землями. Це сприяло певною мірою до зближення культур, наявності більш «прозорої» їх асиміляції, у тому числі в розрізі етикетних традицій та звичаєвого права.

За звичаєм тих часів у Бахчисараї вже існував певний етикет з відповідним протоколом щодо прийомів у ханському палаці (сараї), куди було дозволено заходити лише опісля запрошення, а також у черзі й послідовності, згідно з статусом відвідувачів. Без подарунків (поминок) розмову починати в «хоромах» не було прийнято, потім за звичаєм віталися та ставили питання щодо здоров'я, лишень надалі можна було починати розмову і влаштовувати зустрічі урядів [63, с. 162]. Частина цих традицій

успадкувалася в турків, що після захоплення генуезької Кафи (сучасна Феодосія) у 1475 році, контролювали Крим.

Як відомо за документами ще від XV століття «Ханське велицтво» особисто приймав посольство від польського короля, а також кумицьких черкес [63, с. 163]. При цьому наприкінці XVII століття для дипломатичних місій обирали «людей чесних і породних з повною моччю», а у зустрічах із Кримським юртом керував каймакан-губернатор [63, с. 172] – цебто намісник паші (прем'єр-міністра за сучасною термінологією) Османської імперії.

Коли 1676 року чергова польсько-турецька війна припинилась, за два роки між Туреччиною та Польщею було підписано Константинопольський трактат, що був підтверджений султаном у Константинополі 1682 року, за яким Україна віддавалась козакам, що визнавали зверхність Високої Порти, причому Правобережна її частина лишалася під владою турецького султана [140, с. 279-281]. Ці історичні політико-адміністративні зміни тягли за собою певні зміни у соціально-культурній сфері, й, зокрема, в етикетній культурі.

У XVII – на початку XVIII століття, на землях сучасної України ставали якнайтіснішими торгово-економічні взаємини двох державних утворень (гетьманату і ханства), що відображалось на способі та укладі життя цих територій. Так, в обіг міцно увійшли тканини з перською і турецькою орнаментикою, які становили складові костюму можновладців, а також прянощі й східні солодощі, що набули характеру звичних на столі, та подавалися на спільні трапези за певними традиціями етикетної культури, включаючи східну. При цьому у моду ввійшли декоровані вироби зі шкіри кшталту курдибанів, зброя і ювелірні прикраси, пов'язані з азійськими смаками, люльки-стамбулки, кунтушеві пояси, котрі були особливо затребувані у козацькій частині країни, але й набули поширення та були в тренді й по західних землях України. Шовк, парча й оксамит, сап'ян (шкіри штибу сучасної лайки), і подеколи самі хоругви [63, с. 179] для козацьких полків замовляли у Бахчисараї, де з-поміж місцевих ремісників мешкали й

етнічні українці, де майстрам довіряли виготовлення символів державності та відзнак окремих полків.

При цьому деякі вияви східного темпераменту, повадок та звичаїв з часу співробітництва починали деякою мірою уніфікуватися. Зокрема, у походах кримське військо почало використовувати інсигнії на кшталт тих, що й у Речі Посполитій – зокрема, бунчуки з золоченими яблуками [63, с. 211]. Поступово був сформований і двосторонній етикет підношення подарунків. Зокрема, це були коні зі зброєю, карети й ридвани, зброя та коштовний одяг з хутрами, окремі набори хутра кшталту «сорока соболів на мантию» і кунтушів на соболях тощо, ювелірні прикраси та посуд з дорогоцінних металів і коштовного каміння, сукна гамбурзькі, французькі, англійські, турецька тасьма на пояси, різноманітні шкатулки [63, с. 231-253]. З цього часу гостинці в таких підношеннях отримали свою назву – бюлек [63, с. 240, 833-882].

Від початку XVIII століття у прийомах з'явилося поняття «конфіденційності» [63, с. 511], партикулярний мир [63, с. 606]. Відбувалася асиміляція в етикетній культурі. В походних умовах частими стали окремі столові юрти з хутрами, призначені для проведення прийомів і трапез з посольствами [63, с. 717]. При цьому окремі представники колишньої козацько-кочової старшини земель, що влились у склад Речі Посполитої, з притаманним їй прошарком шляхетської верхівки, стала новим щаблем місцевої «соціальної» еліти [140, с. 198], поруч із вільними міщанами, духовенством і чиновницько-військовим нобілітетом.

Азійські вектори в цей час опукло проступали й в етикетній культурі Росії, де послів у ті часи приймали двоє кравчих з князівської знаті та стольники, що виконували всі доручення, пов'язані із посольськими столами. Після відмінених Петром I церемоній, коли для відзначення важливих подій вищим сановникам тимчасово надавалися парчеві одяжі, підбиті хутром, з казни. На зміну цій традиції у цій країні було введено традицію неформального офіцерсько-армійського етикету (порядку) проведення свят.

Так, на прийомах та парадних візитах мав бути присутнім канцлер, віце-канцлер імперії, найближчий радник, великий адмірал і фельдмаршал. З часом російський етикет як держави-сусіда почав впливати на «мундирний етикет» Польщі й українських земель [63, с. 774-775].

В цілому культурна традиція окремих народів східної генези та українців у ті часи взаємозбагачувалася. Зокрема, це яскраво проступає за аналізом одягу турецьких яничарів й представників українського козацтва та загалом військового нобілітету. Приміром наративною є подібність крою шароварів, що є невід'ємною частиною вітчизняної традиції у строях українців. Натомість у представниць слабкої статі кримських татар і турків був перейнятий звичай вдягати хустку-перемітку, якою прикривали волосся й частину обличчя. Традиційні прикраси коралі, що стали невід'ємною частиною образу української молодиці, а також шовк надходили до українських ринків з турецько-татарських кордонів та через морські сполучення [63, с. 971]. Звідтіля ж запасались і зброєю, килимами-коберцями, посудинами на кшталт глеків-курбанів, куманів (куманців), коштовними матеріями для кунтушів, кунтушевих поясів тощо [63, с. 892].

Зважаючи на тривалі взаємодії українців й кримських татар, з часом в ареалах проживання кожного з народів виникли окремі поселення представників сусідніх народів. Зокрема, ремісників та купців. Так, приміром, під дубенським замком на Волині мешкали змішані сім'ї представників вказаних народів. У Криму з часом зміцнювались колонії українців, що брали шлюби з місцевими дівчатами. Причому, зважаючи на давні традиції гаремної культури кримців, де українки входили як найбільш жадані жінки для подружнього життя, це поступово збагатило вітчизняний культуротворчий простір зразками орнаментів татарської вишивки, золотошвейництва, текстилю [98, с. 159].

Вихованням майбутніх воїнів і «гідних мужів» у Кримському ханстві, в добу династії Гіреїв, займалися адигейці-кабардинці (черкеси). У середовищі татар, чоловік, який не отримав навичок звичаєвого права та «гарних манер»

у школі штибу військової, у своєму соціумі кочівників вважався «тентеком», неосвіченою людиною, не лише такою, що не гідна поваги, а й викликала презирство. Тому адигейці-вихователі (аталикі) прищеплювали підопічним їм нащадкам представників кримського нобілітету чесноти горців.

Зокрема, повагу до старших, емоційну врівноваженість та стриманість на людях, відданість ісламу, розуміння суті призначення чоловіка як воїна та сутності його гідності, специфіку відношення до іншої статі. Прагнення до доброго виховання й освіти в колах еліти впродовж кількох поколінь призвели до появи знання європейських і слов'янських мов у цьому середовищі та налагодження сталих двосторонніх взаємин.

А від другої третини XVIII століття до Війська Запорозького з Криму вже відправлялися цілі «примирчі комісії», цебто тривалі місії. По завершенні австро-османсько-російської війни 1735–1739 років, й у Криму знаходилося стале російське консульство. Від початку 1750-х років у Бахчисараї також було влаштоване французьке консульство, що існувало до 1783 року, коли Кримське ханство було знищене після анексії військами Катерини II [122, с. 251-260]. При цьому автохтонне місцеве населення, крім турецько-кримськотатарської мови, асимілювало етикетну культуру інших етносів півострова. А саме греків, аланів, тавроскіфів, італійців, візантійців (ромеїв), ногайців, караїмів, кримчаків, вірменів [98, с. 9-10].

Досі лишається малодослідженим явищем Ханський гетьманат – на землях Криму й Степу України, де правили так званою Ханською Україною гетьмани, обрані за підтримки кримського хана. Сама наявність цього історико-культурного феномену вимагає окремих досліджень щодо звичаїв, особливостей традицій та норм етикету вказаних земель України. Адже взаємне перехрещення турецько-кримськотатарських та українських ментальних векторів розвитку впродовж XVII–XVIII століть дало початок низці особливостей етикетної культури поміж згаданими народами [177, с. 195].

Спроби створити Ханський гетьманат сягають доби 1668–1669 років, коли Андрусівське перемир'я перекроїло землі України між сусідніми державами. З цього часу й Петро Суховій (Суховієнко), кошовий писар Запорозької січі, що вільно володів кількома мовами – зокрема, латиною, а також польською і московською, та на додачу татарською мовою, став чільником запорозького посольства до Криму. Тоді за даними Т. Чухліба він в Бахчисараї уклав військово-політичну угоду із кримським ханом Аділ-Гіреєм. Зворотно від українців вимагалися зобов'язання не руйнувати татарських укріплень, за що хан пообіцяв надавати військову допомогу січовикам. Врешті Суховієнку було запропоновано посаду гетьмана України під протекторатом Кримського ханства, задля чого останньому було видано дублікат ханської печатки-тамги із луком та двома стрілами [244].

Зважаючи на те, що ханський гетьман мав не лише адміністративні функції, а також виступав репрезентантом від імені української сторони перед татарсько-турецькою владою, а подеколи й у взаєминах із іншими сусідніми державами, зокрема, й питома українськими територіями, це визначало специфіку згаданого союзу в культуротворенні на тогочасній історико-політичній арені [177, с. 196].

Так, впродовж XVII століття ханські гетьмани походили виключно з українців-козаків, що відстоювали й власні звичаєві норми укладу життя на підвладних територіях. Таким чином, окремі з них, приміром, Стецик, а також Петрик і Багатий (Богатий), суттєво впливали на хід українсько-кримськотатарських взаємин, а подеколи й на зносини та етикетну культуру у загальноукраїнському масштабі. Відомо, що головна резиденція ханських гетьманів, згідно з О. Оглоблиним, знаходилася початково у Ягорлику, а надалі – Дубоссарах на Дністрі, де проіснувала впритул до 1760-х років [177, с. 195-196].

Так, дані відносно послідовної спадкоємності ханських гетьманів повною мірою не верифіковані. Їх повноваження виглядають за часом приблизно наступним чином. Першим був Петро Суховій (Суховієнко, 1668–

1669 роки). Другим значився Теодор Сулименко (1684–1885 роки). Третім від імені кримців правив Яким Самченко. Надалі – Степан Лозинський (Стецик Ягорлицький), Степан Тягинський (1685–1696 роки) [244]. Потому відоме ім'я – Петра Іваненка (Петрика). Йому на зміну прийшов – Іван Богатий (Багатий) (?–1698 роки). Його наступником став Петро Іваненко (Петрик) (1698–1712–? роки).

Про одного з ханських гетьманів Теодора Сулименка лишилися відомості як про провідника правобережних козаків, що з жовтня 1684 року пристали до турецького боку та прагнули за допомогою османів й кримських татар захопити Немирів. Означений гетьман правив з Ягорлика та 1685 року був захоплений козаками Андрія Могили й відправлений до Яна III Собеського у Яворів. За ним його посаду успадкував Степан Лозинський (Стецик Ягорлицький) [177, с. 195-196]. Надалі тільки відомо, що Ханська Україна охоплювала терени частини придністровської Молдавії і південно-західної Брацлавщини (тобто землі від Ягорлика та Дубоссарів до Брацлава) [244].

Від часів опісля Суховія, впродовж 1681–1683 років, так званою турецькою землею (частиною) Правобережжя України формально розпоряджався молдавський господар Георге III Дука. Проте, від літа 1684 року Висока Порта назвала новим гетьманом полковника з козаків Теодора Сулименка (Сулимку). При цьому серед ханських гетьманів найбільш відомим і дієвим вважався Петрик. В офіційних документах Криму його іменували Петром Сулимою [63, с. 7-190]. Цебто сином Сулими (Сулименком). Відповідно Іваненком писаря могли величати по-батькові. Тому виходить, що останній був на посаді ханського гетьмана тричі із невеликими перервами.

Відомо, що Петрик з квітня 1692 року мешкав у м. Казикермен (сучасне м. Берислав). Наприкінці травня цього ж року уклав «вічний мир» із кримським ханом Сафа-Гіреєм. За цим договором українській козацькій державі мали належати терени Лівобережжя, частина Правобережної та

Слобідської України. Також дана угода регламентувала порядок і сутність дипломатичних взаємин з відповідною етикетною культурою, також вводилася безмитна торгівля й воля для промислів українців на землях басейну Дніпра. При цьому Кримське ханство зобов'язувалось надавати допомогу українській козацькій державі для звільнення від російського протекторату. Навзаєм кримським татарам було обіцяне право здійснювати набіги на Росію Муравським шляхом [245, с. 321].

Отже, культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією мали певний вплив на розвиток етикету низки європейських держав та територій сучасної України. Зокрема, з турецько-татарського етикету переймалися традиції шанобливого ставлення й виховання, проведення застіль, дипломатичних прийомів, підношення подарунків тощо.

Висновки. Етикет, церемоніал і протокол на українських землях у складі Київської Русі та Галицько-Волинської держави почали зароджуватися ще в часи середньовіччя. Ці процеси продовжувалися під владою Королівства Польського, ВКЛ, Кримського ханства й Османської імперії. З середини XVI століття більшість українських етнічних територій увійшла до Речі Посполитої, а у середині XVII століття тут виникла власна держава – Військо Запорозьке (Гетьманщина), що мало свої наслідки для формування етикетної культури нобілітету.

Поступово розроблялася багатопланова система світської етикетної культури, пов'язаної з колами істеблішменту. Так, церемоніал, як і протокол, скріплені дипломатичними подарунками, стали складовою певної інтеграційної політики в галузі культурних зносин, що завдячуючи перетрактаціям з нобілітетом низки європейських та азійських країн, набули характеру усталених.

Відповідно, у середовищі істеблішменту налагоджувалася складна багаточасткова структура стосунків, що враховувала родову, кар'єрну, статусну, реномову приналежність до певних кіл суспільства. Цебто світські

церемоніали за певним неписаним протоколом того часу відправлялися з опертям на вимоги місцевого (крайового), регіонального (окремі етноси) і міждержавного (міжнародного) етикету.

Церемоніал шлюбних, поховальних, коронаційних ініціацій поступово набував вигляду регламентованого протоколом дійства за певним розпорядком відповідно до звичаїв. Культура подарунків, підношень, одягу значно європеїзувалася, набула ознак «естетської світськості» і відповідала певним модним тенденціям католицького Заходу того часу.

Поліетнічне, багатоконфесійне суспільство Речі Посполитої було мультикультурним у своїй основі, поліморфним у орієнтації на здобутки грецької і латинської цивілізацій. Істотного збагачення вітчизняний соціокультурний простір українських земель отримав від контактів з Оттоманською Портою, які впливали на формування культурних вимірів дипломатичного етикету тощо.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКИ ЕТИКЕТНОЇ КУЛЬТУРИ

КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

3.1. Військово-дипломатичний етикет Гетьманщини

Складні перетрактації впливали на перебіг дипломатичних взаємин та етикетної культури між різними етносами України. Втрата архівних матеріалів центральних і полкових інстанцій козацької держави доби другої половини XVII – початку XVIII століття, ускладнює усвідомлення сутності окремих процесів двосторонніх та багатосторонніх прийомів й відповідного їм етикету. Відомо лишень, що впродовж 1668–1674 років ритуал прийомів турецьких послів сусідніми державними утвореннями та спільнотами обставлявся якнайпишніше [122, с. 119].

Відповідно до взаємозбагачення обопільної етикетної культури, в означену добу було прийнято запрошувати шанованого гостя на бенкет, що давався з нагоди його приїзду. На цьому заході обов'язковим було проголошення здравиць на честь чільників держав і представників гетьманату. Задля атракції при цьому влаштовували гарматні залпи й салюти. Під час аудієнції зачитували листи й відбувалося обдаровування подарунками. Потому інколи, в особливих випадках, могли запрошуватися музики, а протягом дороги туди і назад місії забезпечували гідний супровід та охорону. Подеколи шанованих послів з нобілітету проводжали із стягами та оркестром.

Сам процес перемовин між такими сторонами зазвичай був недовготривалим, аби «гості» не стомились. Причому шанобливість під час військових дій могли ганьбити. Приміром, 1668 року під час прийому послів у вересні Петро Дорошенко кілька разів вдарив «по губах» послів калгисултана. Цебто безкультурний прийом міг відбуватися навіть в середовищі нобілітету приблизно до кінця XVII століття. Але в цілому відповідно до

загальної культури тієї доби, вітчизняний протокол відповідав існуючим тоді нормам загальноєвропейського етикету [122, с. 122-124].

Впродовж початку XVIII століття, станом на 1711–1712 роки між Османською імперією та Росією тривали переговори. У 1711 році всі землі України знов підпадали під переділ, а 1712 року султан Ахмет III віддав Правобережжя під юрисдикцію наступника гетьмана Івана Мазепи – Пилипа Орлика. Ці ухвали були відображені у положеннях Константинопольського трактату між Високою Портою і Росією від 5 квітня 1712 року. Відповідно до означених домовленостей, на 1713–1714 роки за доповненнями до Адріанопольського договору від 12 квітня 1714 року Правобережжя входило до складу Речі Посполитої [140, с. 284-291].

Кілька слів окремо в цьому контексті слід присвятити постаті Пилипа Орлика, родина якого мала чеське коріння. Він походив із литовської шляхти, що мешкала у віленському воєводстві, на теренах сучасної Білорусі. Гетьман був високоосвіченою людиною, закінчив колегіуми у Вільно та в Києві (Могилянка), знав шведську, турецьку, французьку, італійську, німецьку, польську, сербську, російську, українську, латинську, старогрецьку, новогрецьку мови, а також, правдоподібно литовську, білоруську, чеську мови. Високоосвіченість та знання звичаїв Ватикану, Саксонії, Пруссії, Франції, Німеччини, Швеції, Англії тощо дозволили йому 1710 року видати звід правил суспільного устрою України європейського типу, що отримав назву «Конституція Пилипа Орлика», де значна увага приділялася етикету, церемоніалу, протоколу [65].

Серед іншого він писав: «Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав» [65]. Тобто подарунки з одного боку у цей час вважалися ще атавізмом середньовіччя, прийнятим у дипломатичних зносинах, шлюбних церемоніях і коронаціях, проте в якості підношення-хабара ставали неприйнятними ні за яких обставин.

Особливими подарунками до різноманітних ініціацій у добу бароко на землях етнічної України стали хвалебні оди, поетичні панегірики (восхваляння чеснот), алегорії певних достоїнств шановних осіб. Ці вияви урочистості знайшли вагоме місце серед барокової театралізованої культури. Гарна панна на весіллі сприймалася як «живий клейнод», а возз'єднання з представником (представницею) поважного роду – як Божа таїна отримання «гербовного пташеняти». Одним з відомих шлюбних панегіриків доби Івана Мазепи став твір «Сарматський Гіппомен» (цебто лев), що був присвячений митрополичим писарем Пилипом Орликом весіллю доньки генерального писаря Ганни Кочубей з племінником гетьмана Іваном Обидовським [214, с. 50].

При дворі гетьмана Івана Мазепи перебували придворні письменники, до професійних обов'язків яких входило в ідеалізованій формі оспівувати звитяги на військовій ниві та здобутки у державних справах перших осіб держави. Декламації подібно до античного світу при бароковій культурі ставали частиною вистав і церемоніальних дійств. Багато в чому придворний етикет Батурина спирався на досвід європейських країн, Італії, Франції, Німеччини. 1695 року, приміром, на батуринській сцені відбувалися гастролі театру з Пруссії. Танці, спів, поезія та гра на музичних інструментах при дворі поступово ставали стійкою ознакою світського життя військової старшини. При дворі Івана Мазепи ставили найвідоміші твори європейської драматургії, у тому числі й українського драматурга Дмитра Туптала. У Батурині з'явилася традиція проводити мистецькі салони, відвідувати котрі вважалося прерогативою людей вищого світу.

На манір освічених монархів Європи, за старовинним ще древньоруським звичаєм, у Гетьманщині розважалися полюванням і собачими ловами. При чому пси і коні для цих «напівцеремоній» ставали важливими дарунками знаті. Мисливські собаки до гетьманського двору постачав суддя Київського воєводства Ян Войнаровський, а користувався цими підношеннями, а також кіньми кращих порід до ловів Іван Мазепа

часто із московськими генералами та польськими гетьманами. Тобто такого роду розваги високопосадовців з різних країн поступово стали частиною протоколу неформальних зустрічей представників різних державних утворень.

Серед розваг еліти поширилася гра у карти – пікет, льомбар, сенкилію, кабрилію, памфіль. При цьому масті, що з середини XVIII століття отримали французькі назви кшталту бубна, пік, трэф, у цей час в українському середовищі іменували як бунька й дзвінок, чирва й червень, жолудь і вино [214, с. 52-55].

Знатне військове товариство мало свою ієрархію. Воно складалося з двох основних груп: вищого нобілітету козацької генеральної старшини, що іменувалося «бунчукове товариство», куди могли приймати також і вірних іноземців; та «значкового товариства», до якого приймали представників сотенної влади, що могли виконувати особливі доручення полковників. Поступово старшина трансформувалася у новий привілейований військово-політичний прошарок, відмінний за соціально-економічними преференціями від рядового реєстрового козацтва [177, с. 93].

Однією з рис суспільства Гетьманщини була традиція скромності. Демократичні традиції козацтва стримували прагнення виділитися своїм багатством. При виборах гетьмана (як і всіх інших посадових осіб) кандидат повинен був тричі відмовитися від булави і лише під тиском громадськості погодитися її прийняти (чи не було тут паралелі з християнською традицією, за якою священик, який приймає постриг, тричі повинен повертати ножиці майбутньому ченцю?). Мабуть, саме ця традиція скромності, згідно з якою ні старшина, ні гетьман не мали виділятися з козацького середовища, тривалий час дозволяла Гетьманщині зберігати свою своєрідність, не допускаючи перетворення старшин на звичайних поміщиків [229].

Звичайно, траплялося, що сини гетьманів страждали на хворобу «золотої молоді», порушуючи старовинні традиції і пускаючись «на всі тяжкі». Це викликало праведне обурення і найчастіше погано закінчувалося.

Яскравий приклад – сини гетьмана Івана Самойловича, які дозволили собі роз'їжджати Україною в золоченій кареті, купленій гетьманом у Гданську. Неодноразово гетьманів звинувачували у порушенні козацьких традицій і навіть позбавляли їх гетьманської булави (наприклад, того самого Івана Самойловича). Але чим мирнішим ставало життя Гетьманщини, тим більше спокус у ньому виникало, і тим менше працювали суворі обмеження військового способу життя [229].

У цей час також українізувалися титули іноземних правителів і придворних, навзаєм у протокольному листуванні з турками, французами та московитами, гетьмана прирівнювали до хана, князя, царя.

Впродовж середини XVII століття французький інженер-картограф Гійом де Боплан, здійснив подорож землями етнічної України, Московії та Польщі. Від кінця 1630 року як інженер військових споруд і картограф, шляхтич, що був родом з французької Нормандії, працював на запрошення гетьмана Конєцпольського у м. Бар на сучасній Вінниччині. Тут 1631 року він побудував фортифікаційні споруди.

Результатом цієї мандрівки стали два видання: 1651 і 1660 років. Перше, коротке, мало назву «Опис країн Королівства Польщі, що простягаються від кордонів Московії до меж Трансильванії». Друге, розширене видання «Описів...», опубліковане 1660 року, вперше українською мовою вийшло друком 1990 року. Після цього постала можливість порівняти дані кінця XVI – початку XVII століття, написані придворним дипломатом Речі Посполитої Олександром Гваньїні [62], який також значну увагу приділяв звичаям, церемоніалу, етикету і протоколу українців кінця XVII – початку XVIII століття.

Про Київ Гійом де Боплан писав, що місто було на першу половину XVII століття доволі купецьким, церковна еліта складалася з єпископа, який контролював православні приходи, а також три інші храми – римські та грецькі (очевидно, малися на увазі костели бернардинів, домініканців,

протестантська церква). Віра основного загалу киян була грецькою, що на місцевій мові називалася руською [56, с. 24].

Серед перших нотаток про звичаї і церемонії військового середовища та нобілітету України доби бароко, за Гійомом де Бопланом відомо, що у разі відмови від виборної посади з причин браку досвіду абощо, обранець обвинувачувався у зраді і вбивався на місці. Те саме було пов'язане із носієм поганої звістки. Військовий трибунал називався радою, він карав тих, хто особливо провинився, садінням на палю [56, с. 94]. Пияків під час судноплавних та морських походів за неписаними правилами і традиціями просто скидали за борт [56, с. 97].

Вищим військовим чинам у середовищі запорозьких козаків за Гійомом де Бопланом було прийнято віддавати честь (кланятися). При вітанні генерал міг подати руку, що було виявом поваги. Козацька старшина згідно з неписаним етикетом одягалась більш ошатно, ніж рядові служиві [56, с. 94-96]. Останні вбирались у сорочки і штани (шаровари), свиту, шапку [56, с. 98]. В обігу та їх скарбниці були іспанські реали, арабські секіни (монети), а також килими, шовкові та бавовняні матерії, шиті тканини тощо [56, с. 105].

Поступово козацтво сформувало власну військову моду, відмінну від одягу країн оточення, а у добу барокової культури асимільовану одночасно з турецько-татарськими ментальними впливами, що тяглися ще від печенігів-половців, та, одночасно кавказьких і сарматських звичаїв. Останні впливи суттєво трансформувалися у другій-третьій третинах XVIII століття, що віддзеркалювалося у істотних змінах етикету, церемоніалу та протоколу між нобілітетом етнічних України та Польщі.

Крім вищевикладеного, у розрізі впливів на формування етикетної культури українських земель, важливо розуміти деякі впливи Козацької України, що була у тісних зносинах із Річчю Посполитою, а також певні загальноукраїнські норми звичаєвого права й традицій, поширені по всіх регіонах, але занотовані, приміром, на Лівобережжі, передусім, самовидцями.

Забігаючи вперед, варто зауважити, що і надалі, перші два десятиліття XVIII століття пройшли для України під знаком втручання у ці взаємовідносини четвертого гравця – Швеції, якому присяглися на вірність і визнали його владу спочатку гетьман Іван Мазепа, а згодом і його наступник – Пилип Орлик. Проте Туреччина через дипломатичні стосунки намагалася домовитися за свої права з Росією, що спричиняло певні юридичні й дипломатичні колізії, багатовладдя і періодичні національно-визвольні змагання. Постійні краєння карти держави спричиняли активні переговорні процеси України із владою Австрії, Англії, Франції, Ватикану, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії [140, с. 292].

Наприкінці XVII – на початку XVIII століть за часів гетьманування Івана Мазепи, на землях етнічної України склалися специфічні умови для розвитку культури під впливами як Західної Європи, так і турецько-татарського Сходу. Феномен високого бароко на наших теренах мав свій місцевий, локальний, яскраво виражений колорит. Гетьман Іван Мазепа, що знав близько 13 різних мов світу (німецьку, голландську, італійську, французьку, латинську, слов'яно-руську, польську, татарську, російську, староукраїнську, старослов'янську, грецьку, ймовірно і литовську, а також турецьку, близьку до татарської), був носієм новітньої європоцентричної ментальності, що спиралася на досягнення різних культур світу, й акумулювала їх у своєму мультикультурному просторі.

Знання різних мов розвинених країн Європи свідчить про дотичність до культур тих народів, які цими мовами володіли. Адже мова віддзеркалює ментальні, світоглядні, етнокультурні звичаї і традиції окремих націй, їх порядок справ, побут, уклад життя. Розуміння специфіки світських заходів і прийомів оточуючих країн при Мазепі сприяли тому, що стабільні дипломатичні стосунки були налагоджені з Росією, Польщею, Швецією, Туреччиною, Трансільванією та іншими державами.

Державною мовою ділових паперів на теренах України до середини XVIII століття була латина, яку згодом посіла французька, що вживалася

наприкінці століття на рівних із польською та російською мовами [56, с. 155-156].

При Петрі Дорошенку та Пилипі Орлику постійні дипломатичні представники України перебували у столицях Османської імперії (Константинополі-Стамбулі), Кримського ханства (Бахчисараї) та Росії (Москва, Малоросійський двір, збудований 1667 року) [140, с. 267-271]. Налагоджуючи офіційні стосунки, у ці часи слід було дотримуватися обережності, щедрості, чемності, гречності, обачливості. До кінця XVII століття у Європі було видано низку трактатів щодо етикету світських зустрічей і прийомів на найвищому рівні, церемоніали і протокол дипломатів.

Серед інших, освічені правителі та їх підлегли мали знати трактат італійця Альберіко Джентілі «Про посольства» 1585 року, і майже сучасний йому твір польського дипломата Кшиштофа Варшевського (Варшевицького) «Про посла і посольства». Перший з цих авторів писав про обов'язки і права сторін при зустрічах.

Другий окреслював принципи відповідності завдань і техніки проведення тих чи інших перетрактацій та аудієнцій з метою максимальної користі результатів. Слушними були його поради з приводу того, що до Туреччини слід відправляти сміливих і щедрих людей, котрих складно залякати, та що не будуть шкодувати грошей на підкуп турецького оточення султана. З елементами етнопсихології були і рекомендації автора про відряджання до Москви людей витривалих, спроможних вести довгі та складні переговори протягом багатьох місяців, а також передбачливих й обережних. Щодо Ватикану Кшиштоф Варшевський радив обирати набожних осіб, які представлятимуть інтереси держави, проте світських.

Доповнювали ці поради загальноєвропейські юридичні норми XVII століття, викладені 1625 року відомим голландським практиком Гуго Гроцієм у зводі «Про право миру і війни». Ця праця регламентувала недоторканність посла (право екстериторіальності), та етичні норми

дипломатичного протоколу, враховуючи звичаї різних народів. Уточнення різниці між великими послами («legatus»), посланиками (посланцями) і гінцями, характерне для українських дипломатичних місій, набуло чіткішої окресленості після виходу в світ твору голландського правника Авраама Вікфора «Посол і його функції» 1676 року [140, с. 273].

Носіями і виразниками дипломатичних зносин та відповідних традицій у цей час була козацька старшина – найближче світсько-військове оточення гетьмана. До спеціальних протокольних висловів тоді додавалося, що гостей очікують «з великою радістю». Якщо у Франції та інших країнах Європи на межі XVII–XVIII століття «великих» послів супроводжували до зали прийому принци крові – спадкоємці престолів, то в Україні почала виокремлюватися традиція зустрічей надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана (передовсім небіж Івана Мазепи – Іван Обидовський) [140, с. 274].

Тобто, в Україні у другій половині XVII – у XVIII столітті етикет світських прийомів і протоколу в значній мірі формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався під впливом східних (Туреччина і Кримське ханство, частково Росія) і західних дипломатичних ритуалів (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща).

Страшними за етикетними традиціями того часу були звинувачення у нечистоті роду, «блудному» з’явленні на світ, що становило гранично непристойну кару, гіршу за смерть. Так, 1686 року ганебним було покарання Івана Самойловича Василем Голіциним, який вимагав замість «вельможного» іменувати привселюдно гетьмана «скурвенним сином» (цебто сином повії). Через таку ганьбу навіть слуги відмовлялися виявляти будь-які знаки поваги до колишнього головнокомандуючого. Тобто норми того часу були досить жорсткі у розрізі морально-етичних норм [63, с. 108].

Тому, за слушним виразом Володимира Свербигуза «подібно до французького короля Людовіка XIV, гетьман Іван Мазепа правив мистецтвом

і війною». Тобто, враховуючи досвід попередників, мусив правити саме так [214, с. 9].

1659 року майбутній гетьман Іван Мазепа у складі польської королівської делегації був запрошений на прийом Людовіка XIV, що сприяло універсалізації певних традицій і церемоніалів придворного етикету та вдосконалення гардеробів за французькою модою. Одяг у цей час становив важливу частину військової і економічної політики держав Європи та Росії, коштовні тканини відображали певну ієрархію смаків, стилю життя, високості положення у суспільстві. Крім зброї, за російського царя Федора Олексійовича, 1679 року прийнято було дарувати сукно (складалося зі 170 половинок козакам), дві пари соболів кращих, два сорока соболів (на шубу), два оксамити червчатих, два сукна (малинового і червчатого кольорів у п'ять аршин завдовжки), атласа гладкого та камки по 10 аршинів безпосередньо атаману Сірку [258, с. 433].

Тоді, як відомо за іншими дарунками, пара соболів коштувала 7 крб. 40 соболів вартували 50 крб. Дорогими дарами козакам вважалися оксамитова камка куфтеру по 2 вершки на шапку, атлас гладкий, портища кармазину (по 5 крб.), половинки сукон шептухових та арнбурзьких. Цими дарунками Федір Олексійович наділяв послів, козацьку старшину, військових урядників, отамана і простих козаків за певною ієрархією [258, с. 464]. Рядові вояки українського війська тоді мали лише той одяг, які здобували собі у бою. Недаремно їх називали сіромахами та голитьбою, бо у переважній кількості цей люд задовольнявся сорочками, які не скидав цілий рік, доки ті не розлізалися. Часто у січових козаків не було ані чобіт, ані навіть штанів, що спонукало їх роздягати «язика» (полонених), ясир (здобич) і вбитих супротивників. Тому здебільшого одяг козаків складався з шовкової та китайської матерії, які рвали на онучі, обертаючи ноги, а також – рубахи, шароварів, каптанів, шуб, чекменів (верхній чоловічий одяг, який нагадував щось середнє між халатом і кафтаном, що побутував у тюркських народів), чобіт.

Одежу таку часто називали «підлою», бо її набували, розбивши турків з татарами, ляхів (поляків) або жидів. Через такі пістряві різнобарвні тканини військо Богдана Хмельницького на полі бою під Жовтими Водами за свідченнями очевидців нагадувало «ниви, що квітували голендерським, або волоським засіяним та проквітнувшимся маком» [257, с. 200]. Багато одягу потрапило до Запорожжя з дарунків польських королів і московських царів [257, с. 200].

У той час частиною перетрактацій між Московією, Україною, Польщею ставали так звані шертні (клятвенні) грамоти, які видавалися турецьким султаном з урахуванням інтересів кримських татар [258, с. 447-448]. Тобто взаємини міждержавні, урядові й світські активно розвивалися.

Гетьманщина у цей час періодично виступала посередником у переговорних процесах між вище переліченими державами, оскільки так чи інакше перебувала у тісних взаєминах з ними усіма. З одного боку тривали історичні зв'язки із давньоруськими князівствами, з другого – із Кримом і Туреччиною (колишні землі Візантії – осердя православ'я – віри грецької), з третього – із Європою: польсько-литовською елітою, польсько-французько-італійським істеблішментом, голландським, німецьким, шведським, польсько-австрійським, угорським і чеським нобілітетом, окремими англійськими підданими. Вся Європа у цей час внаслідок об'єднання капіталів заможних родин через шлюбне право проходила період асиміляції, особливо у католицькому та протестантському колах. Україна угодами між Московією та Польщею від 1667 і 1678 років політично й економічно була поділена навпіл, але процеси культурної консолідації населення все одно тривали [177, с. 169].

Виховання й освіта тодішнього гетьмана Івана Мазепи дозволяли йому брати дієву участь у перемовинах з усіма сторонами переговорних процесів на рівних з європейськими монархами. У Москві, наприклад, його приймали урочисто, з великим ушануванням і почестями. Для нього наприкінці XVII

століття тут було зведено особний «гетьманський двір» посольського призначення у сучасному районі Маросейка (не зберігся).

Кулуарні стосунки європейських народів межі XVII і XVIII століть були багаті на інтриги та віроломство. Король об'єднаних Польщі та Саксонії Август II 1700 року напав на Лівонію, король Данії Якоб Фрідріх IV відтак напав на Гольштейн. Останній монарх разом із Петром I уклали таємний альянс проти Швеції, оскільки Росія прагнула відкрити собі шлях на Курляндію, до Балтійського моря. У самій Польщі на той час не було єдності. Так, наприклад, литовські магнати Сапєги не поділяли просаксонської орієнтації Огінських та Вишневецьких [177, с. 160-161].

Велика частина українсько-польського шляхетства, що в один день не було розділене між собою як розрізані частини пирога на карті Європи, й усе одно ментально прагнули єднання, враховуючи спільну мову державних документів (по XVIII століття латинську, освіту, виховання, культуру, орієнтувалася на французьку моду і балет, італійську оперу, австрійську музику, англійську літературу, нідерландський (голландський) живопис, німецьку гравюру, різні європейські театри тощо). На самому початку XVIII століття у Європі жваво обговорювали події політичного та культурного життя України (берлінські газети «Меркурій» та «Європешн Фама», гамбурзькі «Європейський театр» та «Історичні ремарки») [177, с. 175].

Зносини з іноземцями поступово набували характеру усталених. Якщо Богдан Хмельницький офіційні прийоми провадив у столиці в Чигирині, хоча в окремих випадках дипломатичний протокол виконувався і в Суботіві (власному маєтку роду Хмельницьких), а також (зрідка) у Переяславі та місцях, де знаходилися війська під час походів, то за Івана Мазепи цей уклад був змінений. Військова канцелярія з другої половини XVII століття складалася із 12 писарів-шляхтичів, серед яких часто траплялися й іноземці, що добре володіли кількома мовами (наприклад, Теодозій Грек). Варто зауважити, що аналогічна канцелярія Франції на 1660-ті роки складала лише 5 осіб [140, с. 267-270].

Гетьмана Івана Мазепу серед тодішнього українського істеблішменту називали «Gentleman of Renaissance». Освічений і висококультурний, він гідно представляв тогочасну еліту Гетьманщині в світі. У Батурині у триповерховому Гончарівському палаці із 20-ма приймальнями (аналог сучасного Секретаріату Президента) Іван Мазепа вів прийоми, що часто, мало не щодня, завершувалися салонами із бенкетами та феєрверками з народними гуляннями. У 1689 і 1705 роках гетьмана під час візитів до Москви супроводжував військовий оркестр. Відомо, що 1706 року на честь приїзду Петра I до Києва Іван Мазепа також влаштував гучний бенкет з феєрверком [214, с. 22, 27, 42].

Певна «світськість» була характерна і для так званих «асамблей», що влаштовувалися у Батурині для ділових зустрічей у невимушеній обстановці. Такі самі заходи провадилися і в Києві у надзвичайного британського посла у Росії, інженера Патрика Гордона [78, 79] (людини, близької до лютеранина-протестанта Петра I). При чому для них було характерно як для всієї театральної доби бароко, обирати «королеву» (найчарівнішу жінку) та маршалка-церемонімейстера [214, с. 22, 27].

Весняні світські гуляння у Батурині мали пишний придворний характер. Подібні акції тільки з науковим ухилом відбувалися й у Києво-Могилянській академії, де проходили громадські диспути і дискусії, що завершувалися виступами лавроносних поетів-декламаторів, театральними виставами. Сюди і на батуринські подібні заходи було прийнято приїздити у каретах. Вважається, що цю традицію ввів гетьман Іван Самойлович. Реноме найзаможніших осіб підтримувалося приїздами на англійських каретах, що рахувалися найпрестижнішими на той час.

За Івана Мазепи вже чимало послів іноземних держав постійно мешкало в Україні, хоч ще не мали громадських приймалень. Частиною придворного протоколу став церемоніал вручення вірчих грамот правителів, коли гетьман спочатку цілував печатку на документах, а далі

ознайомлювався з їх змістом. Важливою частиною міжнародних культурних і політичних зносин були, як і раніше, дарунки.

Особливо часто обмін ними з гетьманом, як свідчення про наміри послів та неодмінний атрибут поштивості, відбувався з московськими, турецькими, польськими представниками урядових делегацій. Серед іншого, від Петра I підносилися соболі, золотні оксамитові ферезеї, атласні каптани з діамантовими застібками, золоті пояси, зброя (шаблі, рушниці), великі золоті хрести із діамантами, золоті та срібні чарки, срібні вази, коні, гроші, рейнське вино у барилах, делікатеси (біла та червона риба, горіхова олія, лимони) [214, с. 31-32].

Турецький султан як знаковий дарунок передав Івану Мазепі шапку і каптан візира, а також діамантове перо корабелу у піхвах зі срібла. Ці підношення виявляли ставлення Оттоманської Порти до гетьмана як до людини вченої, що гарно знала турецьку мову і звичаї. Зброю та мисливське приладдя дарували Івану Мазепі і польські союзники, а також рідна сестра шведського короля Карла XII Елеонора [214, с. 31-32].

Отже, практики етикетної культури козацької старшини були відображені у військово-дипломатичній сфері. Поступово сформувалися пишні традиції прийомів високих іноземних гостей, які супроводжувалися підношеннями подарунків, різноманітними розвагами (застілля, полювання, виступи поетів, вистави тощо). Важливим церемоніалом у Гетьманщині стало вручення вірчих грамот. Привертали увагу традиції військового козацького середовища.

3.2. Побутово-сімейні культурні практики козацького старшинського середовища

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття, крім військового, вже існував невеликий прошарок цивільного шляхетства (панства), що вільно

жило у своїх маєтностях і по-світськи проводило час. Інфраструктура козаччини за Дмитром Яворницьким за Володимиром Соловйовим розшаровувалась на такі основні групи: низові козаки, негербовані та безхатні «шляхтичі-виволанці», напівпани, напівселяни, «рукодайні» панські слуги, яких у офіційних документах часто іменували «здрайцями» та «збігами», осілі холопи й панські піддані [258, с. 68].

При наступниках Івана Мазепи в Україні існували класи військового дворянства, які відповідали російським рангам, затвердженим при Петрі I. Шляхетні особи також називалися зацними або благородними, тобто вихованими, такими, що мають гідність і честь. З кінця XVII століття родовід і походження впливали на списки нобілітованого козацтва та просування по військовій службі і соціальних сходинках [214, с. 37-39].

За етикетом того часу в Україні – козацькій державі кожну вільну людину ввічливо і шанобливо називали «пан» або «пані». Ті ж представники козацької старшини, що відносилися до реєстрової (за службу) знаті, мали звертатися одне до одного «Мосце пане брате». Гетьмана прийнято було величати титулом «Ясновельможний». До чиновників на генеральських посадах і представників спадкової знаті (князів і графів) зверталися зі словами «вельможний пане». За наявності у роду предків службової або родової еліти, можливості нащадків у просуванні по службі збільшувалися в рази (за наявності відповідних для служби якостей). Знатних жінок на Гетьманщині по іменах можна було звати лише близьким людям [214, с. 40-41].

Етикетна культура межі XVII–XVIII століть віддзеркалювала зміни у духовній і соціальній сферах суспільства. Одяг гетьмана за старовинним звичаєм складався з каптана, із вишивкою золотими шнурами на грудях, шапки на соболях із суконним верхом козацького крою, кушака з шовку, синіх шароварів із золотими лампасами та сап'янових червоних чоботів. Взимку до цього ансамблю додавалася шуба (часто з розрізаними рукавами) з

хутра лисиці чи соболя. На щодень гетьман міг вдягнути каптан з товстої китайської матерії поверх на жупан зі срібної парчі.

Кунтушовий пояс оздоблювався камінням чи перлами, інколи до ансамблю вдягалися жовті черевики та боброва шапка з дармовісом пурпурного кольору. Зустрічалися черевики оксамитові, шиті золотом. Зимові каптани шили з сукна, а літні з більш тонких матерій, – зокрема, з тафти й сукна. При цьому полковники носили шуби з розрізаними рукавами, оздоблені китицями, вкриті парчею чи оксамитом із золотими шнурами. Шапки любили оксамитові на соболях. Голову іноді прикривав трикутний капелюх кшталту мушкетерського. Чоботи з червоного кримського сап'яну вишивали золотими чи срібними нитками. Зачіска запорожців найчастіше складалася з голоної голови та чуба (оселедця, заправленого за вухо). Іноді таку чуприну перев'язували стрічкою [257, с. 204]. Також козаки шанували вуса, котрі могли чорнити (фарбувати), за ними слідкували (розчісували) [257, с. 204].

Інколи запорожці вдягали одну сережку. Щодо прикрас існував звичай, що мав стосунок до народного етикету. Козаки носили сережки не для краси, а як певну зовнішню ознаку родинних відносин. Дозволити це собі могли лише достатньо заможні чоловіки. Вироби виготовляли зі срібла, найчастіше у вигляді півмісяця. Швидше за все цей звичай, який відомий з часів Святослава, був успадкований від кочових народів, нащадків скіфів і сарматів.

У лівому вусі така прикраса означала, що це єдиний син, у правому – останній зі свого роду. Обидві сережки носили козаки, що були єдиною дитиною у сім'ї, годувальником і головою родини. Досвідчені воїни розуміли відповідальність, коли відсиляли такого козака у розвідку або на передову, тому його намагалися оберігати й підстраховувати на полі бою. Деякі сережки чоловіків ставали свого роду їх «жетонами», за якими можна було впізнати пораненого, скаліченого або вбитого воїна. Часто прикраси

добувалися козаками, як і одяг, у бою. Відповідно деякі сережки були ознакою здобичі, трофею, який чоловік здобув у поході, здолавши ворога.

Народний етикет тоді стосувався і носіння жіночих прикрас. Каблучка у дівчини на лівій руці означала готовність до заручин, на правій руці – що вже є господар серця. Каблучка з бірюзою означала чекання нареченого, що знаходиться на службі. Золоті прикраси носили лише жінки, а не дівчата. На лівій руці така обручка свідчила про розлучення, на правій – що жінка заміжня. Обидва кільця на лівій руці означали вдівство (у цьому випадку друга обручка належала померлому чоловікові).

У моду козацької старшини просочувалися елементи народного етикету у шанобливих зверненнях і сімейних традиціях. Відомо, що у Батурині за згадками очевидців 1708 року Іван Мазепа міняв зачіски та польські кучері (цебто носив перуки), і деякий час у молоді літа носив лілове волосся. Борода, яка була відзнакою московських бояр, в Україні доби Івана Мазепи давно вийшла з моди. Жіноцтво при гетьманському дворі захоплювалося французькою модою [214, с. 43-47].

У цей час у Батурині, крім вже сталих бенкетів, що могли тривати до пізньої ночі, інколи давали за європейською модою й бали. До музичних і танцювальних розваг додавалася ще гастрономічна. Харчі для цих заходів постачала сама ж генеральна старшина, за будинками якої були закріплені певні продукти та напої, які необхідно було вчасно доставити у палац. Особливо цими питаннями за традицією опікувалася родина Забіл. За меню слідкував гетьманський кухмістер, якому довіряли укладання угод на постачання певних наїдків і рідин з генеральною старшиною.

Гетьманські столи були зорієнтовані на модну на той час французьку кухню, що смакувала вибагливим гурманам. Адже у ній було прийнято сполучати кислий смак із солодким. Очевидно, що й сам застільний етикет взурувався на тенденції французького придворного життя. Кухарі у Батурині слідкували, щоб серед наїдків гетьманського люксового столу обов'язково були делікатеси, які могли собі дозволити лише великопанський і

старшинський нобілітет, а також мигдаль, лимони, приправи до м'ясних чи рибних страв, витончені соуси. При Іванові Мазепі було заведено подавати дорогівартісні родзинки й цукор навіть до нейтральних та солоних страв. Кулінарні рецепти відповідали статтям модного на той час гастрономічного посібника Станіслава Чернецького, що при дворі гетьмана був постійно затребуваний [214, с. 67].

Обмін традиціями із сусідами, а також початки етикету, світського протоколу й церемоніалу, сприяли певній асиміляції смаків козацької старшини цього часу. За щоденний напій правило пиво, якого за Івана Мазепи вже налічувалося кілька найвідоміших сортів. Найбільш уживаним був сорт «Аква віта», що шанувався за гарний смак. Для одноосібного пиття козаки використовували кухлики з дерева, так звані «Михайлики». Для братської трапези вживали братину – велику чашу, яку пускали по колу. Посуд для напоїв з коштовного панського скла (кубки, келихи, погарі – келихи з накривкою, флейти-вівати – вузькі дзвоноподібні келишки з написом «Віват» – вшанування «Слава!», чарки) у ті часи найчастіше замовляли у Чехії, Німеччині, етнічній Польщі (Гданськ, Кришталева Гута), Білорусі (Уріччя, Налібоки), або й на Правобережжі (Заборжицька й Чуднівська гуди) [280, с. 135-137].

Заради шику деякі шляхтичі носили коштовні куверти (виделки, ножі) за паском, адже культура тогочасного харчування та питання гігієни диктували такий спосіб самообслуговування. Їжа і напої на званих бенкетах та балах розставлялася вже за певними традиціями етикету й вживалася за регламентом. Деякий посуд, як скажімо срібний сервіз гетьмана Івана Самойловича, Іван Мазепа дозволяв використовувати тільки на урочистих церемоніях та особливих випадках зустрічей козацької старшини [214, с. 68-69].

На такі випадки виготовляли вид шампанського, що іменувалося «сектами». Серед шляхетних напоїв відзначалося угорське та французьке вино, котре відносили до так званих «трунків знаменитих» (калькування з

польської мови). Цебто до напоїв шляхетних, небуденних, урочистих [214, с. 68-69].

Гарні манери високого світу перепліталися з традиційним звичаєвим правом і обрядовістю. Назвати вихідця шляхетного роду нагуляним, тобто байстрюком, або бенкартом (позашлюбним нащадком, що не наслідував чистоти крові) вважалося за найганебнішу образу, що було зовсім неприпустимим у середовищі знаті. Така кривда потребувала публічного вибачення у принизливий спосіб. Якщо суд визнавав такі розмовки наклепом, то винуватець мусив сплатити штраф і привселюдно покаятися зі словами: «Щом мовив на тебе, пана Івана, називаючи тя бенкартом і нечистого ложа сином, то тогди щекалем на тебе, як пес». У разі відмови, кривдника тримали за рішенням Генерального військового суду в казематах до часу зголошення на вибачення. Суспільна мораль того часу вимагала поваги до чистоти ложа і помислів, а бенкартами у переносному значенні називали нечесних політиків, можновладців, депутатів, що посіли певні посади за хабарі чи підкуп тощо [214, с. 52-53].

На межі XVII і XVIII століть при гетьманському дворі у Батурині виник новий церемоніал пошлюбин. Тоді в Україні було прийнято дівчатам виходити заміж у 15-18 років, а чоловікам одружуватися у 30-40. Для укріплення інституту шлюбу родовита козацька старшина розвинула церемоніальний протокол, у якому чоловікові надавався шлюбний клейнод. Ця традиція була закладена за часів гетьмана Івана Самойловича, а надалі отримала розвиток з елементами народної обрядовості. Іван Мазепа надавав шлюбні клейноди своїм родичам 1691 і 1698 років (племінникам Стефанові Трощинському та Івану Обидовському). З часом було прийнято закріплювати таким чином лише шлюби, які не укладалися з росіянами [214, с. 48-50]. Тобто в культурі народу берегли чистоту крові.

Прості люди мали одягатися скромніше, ніж родовиті. Ткане полотно у костюмі свідчило про бідність, вовна та шовк – про заможність. Яскравих

кольорів вбрання носили молоді, темних барв – літні люди. Поліхромний стрій свідчив про темперамент.

На кінець XVII–XVIII століття вирізнявся етикет спілкування різних верств населення (обрядова, майданна та сміхова мова). Особливо вирізнялися традиційні святкові обороти і примовки, пов'язані із ритуалами гостин (ходили тільки дорослі без дітей), пригощання, почастунків.

Урочистими були проведення ініціацій – переходу з одного стану в інший: народини, хрестини, пострижини, заручини, весілля, поховання тощо. Традиційні хліб-сіль на столі, краще місце для шанованого гостя, подарунки-віддарунки, тепер доповнилися зміною місця для дружини (сідала праворуч від чоловіка). Звичайні гостини закінчувалися частуванням, святкові – трапезою [140, с. 1166-1180].

Однак так історично склалося, що довгий час українсько-кримськотатарські стосунки були оповиті пеленою зрадництва або протистояння, хоча видані протягом останніх десяти років добірки документів (у першу чергу листування) тієї доби свідчать про зовсім інші реалії. За ними виявляється, що у цьому політико-економічному альянсі відбувалися не лише дипломатичні та культурні зносини, які передбачали обмін досвідом, знаннями, подарунками, а й певні асимілятивні процеси, що тягли за собою ментально-свідомісні «переформатування» і «перезавантаження». Зокрема, у військовій сфері, де формувалися початки офіційного світського етикету і церемоніалу. Проте досі під цим кутом зору доба гетьмана Івана Мазепи в історії української культури спеціально не розглядалася.

2006 року побачила світ книга Ростислава Радишевського «Іван Мазепа в сарматсько-роксоланівському вимірі високого бароко» [196]. Це видання дозволило по-новому поглянути на добу староукраїнської культури, на духовні чесноти й суть понять про відносини наших співвітчизників того часу. Впродовж 2007–2009 років було видано двотомник «Доба гетьмана

Івана Мазепи в документах» [64] та «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах» [63], упорядковані Сергієм Павленком.

Названі праці вперше звели під двома обкладинками практично весь масив документів державної ваги періоду кінця XVII – початку XVIII століття. Це дозволило виявити низку специфічних особливостей у взаєминах двох народів, що й понині проживають на теренах України. Зокрема, виявилось, що в окреслений час відбувалося не лише змішання культур, а й мов, що пов'язано з документообігом і політико-економічними зносинами, офіційного етикету, звичок, одягу тощо.

Про деякі тогочасні манери й етикет суспільства вищого світу залишили свої міркування видатний письменник XVII століття Якуб Собеський (5.05.1590, Жовква – 23.06.1646, Жовква), батько Яна III Собеського. Його праця ««Мандрівки по Європі (1607–1613)» («Peregrynacja po Europie (1607–1613)»)» [95] віддзеркалює уклад життя тогочасної польсько-української еліти Галичини. Автор у своєму доробку значну увагу приділив норову, поведкам, міжособистісним стосункам своїх сучасників. Ця праця багато у чому підготувала наступні відомі дослідження перетрактацій, церемоніалу, протоколу у світському середовищі України.

Про традиції, звичаї та початки етикету того часу відомо небагато. За польськими першоджерелами 1638 року знаємо, що перша страва завжди мала бути у щоденному меню, незалежно від того, планувалося застілля чи ні. На друге гостям готували великий шмат каплуна (кастрованого відгодованого півня). Третя страва – це була городина, наприклад, морква чи свіжа репа з олією. На 6 осіб її мало бути три великих одиниці, щоб на кожного припадало щонайменше по половині овоча. Четвертою стравою подавали ще якусь городину, наприклад квашену капусту чи свіжу, або ж горох із салом. Сир мав бути на столі завжди на обід і вечерю. Такими стравами харчувалися у будні, коли не було посту. Цебто у понеділок, вівторок і четвер. У неділю та у свята обов'язково готувалася п'ята страва: печений каплун або гуска, чи буженина або смажена свинина [81].

Вечеря також готувалася з розрахунку на шість осіб. Друга страва з городини, під нею три великі, товсті шматки м'яса. Третьою стравою подавалася каша на м'ясі, добре змащена. Її готувалося стільки, аби вистачило на 6 осіб [81].

Натомість у середу, п'ятницю та перед неділею у суботу намагалися подати до столу рибу (по 2 шт. на персону) та великий шмат м'яса. На друге була городина з маслом, і третє також. Готували їх стільки, аби вистачило на 6 осіб. У ці дні вечеря складалася зі смажених або варених яєць, по 2-3 шт. на персону. Друга страва готувалася з тіста. Пиво від обіду до вечері вживали за потребою. Підвечірок складався із хліба з маслом або – з ковбаси чи бігусу [81].

Найперші згадки про ці часи лишив іноземний мандрівник Павло Алеппський. У виданні «Подорож антиохійського патріарха Макарія до Росії у половині XVII століття. Описане його сином архидияконом Павлом Алеппським» («Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским») він описав специфіку життя українців-русинів і московитів від Дністра до Москви. Серед іншого, автор занотував елементи побуту українських монастирів, зауважуючи, що у монастирських келіях було прийнято ставити довгі лави та столи, як у традиції української хати, а також печі з гарно розмальованими кахлями та каптурі [54].

За спостереженнями сирійця, архидиякона Павла Алеппського (близько 1627 – 30 січня 1669) його батько, патріарх Антіохійський Макарій при зустрічі підніс гетьману Богдану Хмельницькому кращого гатунку горілку у срібному кубку. Тоді ж наїдки до столу подавали у розписаних глиняних тарелях. Тобто частування у цей час вже набуває елементів прийому, і займає важливу частину етикету спілкування знатних людей [54, с. 35].

Початково каву пили або зі склянок, або з привозних турецьких фаянсів з синіми кобальтовими візерунками. Від 1670-х років, коли у Жовкві й Глинському на Львівщині розпочався випуск власної тонкокерамічної

продукції – у фарфорових (тобто із делікатного фаянсу) філіжанках з розписом синіми фарбами у китайській традиції (уламки предметів цих виробництв знаходили у маєтках спадкоємців Собеських – Радзивіллів у Білорусі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття) [251, с. 246].

Це свідчило про формування українського етикету з огляду на традиції народів, з якими руські люди перебували у культурних, торгово-економічних, військово-політичних періодичних контактах або сталих стосунках. Серед потрібних за нормами того часу мистецьких речей, козаки при собі могли носити дерев'яний півлітровий кухоль, 6 срібних ложок, довгий (у три сажні) шовковий кольоровий шнурок для потенційних бранців, хустку для прикраси, що становили значну мистецьку і матеріальну цінність [56, с. 163-164].

Їжа козаків на ХVІІ століття здебільшого була невибаглива, і складалася з саламахи – вид рідкої страви з вареного проса і розрідженої у воді муки, із додаванням пшона [56, с. 97]. Їли її з невеличких дерев'яних корит нашвидкуруч. З напоїв вживали брагу, медовуху, квас, горілку (горівку), рідше – пиво [56, с. 23], тільки на свята – вино. Серед фруктів – розводили вишню, з-поміж горіхів – мигдаль [56, с. 39]. Рибу консервували у попелі [56, с. 41], солі, варили раків.

До кінця ХVІІІ століття за традицією низової культури харчування, що сформувалася в етикеті гостинності простого українського люду, крім традиційного хліба різних сортів та каш (пшоняної, гречаної, ячмінної, гарбузової), до яких подавали квашені капусту та огірки, сало (шкварки) та м'ясо, поширився вжиток перших страв (вплив французьких супів). У першу чергу – рибної юшки, пшоняного кулішу, ячмінного крупника, червоного, зеленого та холодного борщу, рідких страв із борошна (саломахи, мамалиги, толокна, малаю, лемішки), капусняка.

Поступово у ці страви почали додавати картоплю, яка помалу входила у вжиток. З неї готували деруни, печеню, коми, кльоцки, збагачуючи стіл з уже традиційними гарячими стравами кшталту галушок, вареників і голубців.

Шинка, кров'янка, ковбаси, кендюхи, січеники, крученики, хляки (польські фляки) подавали із рибою, сирними стравами (бринзою, сколотиною, колотухою, завдаванкою, сироквашею, парушкою). З овочів на столі частіше були буряк, морква, квасоля, цибуля, перець. Для пиття готували жур, квашу, узвар. До випічки (обрядові короваї, мандрики, корочуни, лежні, гуски, шишки) крім цукру, меду, часто додавали тертий мак. Він же був частиною ритуальних пасок, куті, пирогів. Молоко, простокваша, сироватка, сметана, вершки незмінно лишалися частиною народних звичаїв та культури харчування [140, с. 1194-1195].

Гійом де Боплан описав звичаї обряду залицяння дівчини до хлопця при його батьках у хаті обранця. Він свідчив, що забобони перед обуренням громади часто ставали причиною погодження родини, в якій просили дозволу на пошлюбини з парубком [56, с. 106]. При цьому селянин міг одружитися з панянкою, коли викрадав її за певною церемонією на танцях, далі вміло ховався протягом доби, а потому від цієї дівчини отримував згоду. У разі ж викриття протягом 24 годин, горе-коханцю негайно відрубували голову без суду [56, с. 108]. Тобто деякі традиції були ще досить забобонними, такими, що тяжіли до середньовічної ментальності, хоча вже і формувалися початки етикету, церемоніалу, протоколу у селянському, міщанському, купецькому, військово-чиновницькому, релігійному середовищі, у тому числі й серед нобілітету [9, арк. 2-3].

Етнокультурні обряди, зокрема, вінчання, у XVII столітті, а також хрестини супроводжувалися дозволом пана селянам на варіння пива до свята [56, с. 111]. Церемонія шлюбної ночі молодих тоді, як не дивно, була привселюдною. Після доказів незайманості нареченої, її сорочку вивішували через рукава на деревку, наче стяг, і носили з піснями по місту. В іншому разі було прийнято ганьбити всю родину дівчини, щербити глечики, дірввити горщики з їжею, ображати матір нареченої, що не угледіла за дівкою, та не виховала її чесною. Тобто прояви культури щодо дбайливості по відношенню до честі родини, вихованості, були антитезовими і нетерпимими до виявів

розпусти, ганебних вчинків, недотримання умовностей шанобливого спілкування та традиційного етикету.

У церковних церемоніях на той час за Гійомом де Бопланом особливо відзначалося свято покладання образу Господнього до гробу, а потім його урочисте виймання під час Великодніх свят. У традиційній обрядовості у великодній понеділок молодь обливалася водою, гуртувалася, грала в ігри.

За провину цивільної еліти також вершився суд, що закінчувався присудом, який часто супроводжувався інфимією (ганьбою) [56, с. 154]. Це був еквівалент ostracismу Древньої Греції – хочеш врятувати життя, мусиш покинути країну.

Шляхта на українських землях, як і у Франції, не мала права займатися торгівлею. Однак могла користуватися землею та продавати плоди землі. Дворяни під час проходження служби рахувалися військовими, що підпадали під дію військового трибуналу та законодавства [56, с. 155-156]. Категорія бояр на той час – люди, що дістали шляхетські привілеї і право отримувати земельні наділи за службу [56, с. 158].

Гійом де Боплан писав, що поляки у XVII столітті французів називали «братами», оскільки мали з ними близькість звичаїв та симпатії до свободи волевиявлення і слова, а також природну відвертість, веселу вдачу, що виявлялася у любові до сміху та співу без меланхолії. Натомість спілкування із німцями тієї доби відбувалося за крайньої спонуки. Якщо з французами єднала пишність, поважність, любов до ошатного одягу із дорогоцінним камінням і хутрами, то германці у ті часи ментально були чужими. У перших українцям і полякам також імпонували відсутність хитрощів, мстивості, дотепності, поважне ставлення до оточення, тонкий смак, розуміння моди, ліберальність настроїв. Німців, шведів не любили, й навіть ненавиділи, ставлячи в один ряд із московитами, зважаючи на брутальну поведінку останніх. Шведи також вважалися дуже гоноровими, як і поляки [56, с. 160-161]. Тобто у цей час вже відбувалося формування певних етнокультурних стереотипів спілкування.

На прийомах сенаторів накривали на столи і розставляли всілякі страви тоді, коли всі вже знаходилися на місці. Прислужували на таких бенкетах по 4 шляхтичі, що стояли посеред зали, два з яких тримали срібні миски для миття посуду та дзбанки для обмивання рук присутніх із рушником. Розсадження запрошених здійснював господар відповідно до рангів і шляхетності (цебто витонченості, вишуканості, елегантності, знатності), гідності роду кожного. Обслуговування застілля покладалось на крайчих, яких було приставлено по 3 до кожного столу. На такому прийомі найчастіше навпроти буфету, здебільшого над входними дверима, розташовувався театр зі сценою із музиками, що грали на різних музичних інструментах і співали. У першу чергу – грали на скрипках, згодом – на корнетах [56, с. 167-169]. (У цей же час в українських селах найпопулярнішими музичними інструментами були дуда – рід волинки, скрипка, цимбали [56, с. 107, 111]. Цікаво, що етикет застільної поведінки за спогадами Гійома де Боплана вже мав досить сформовану протокольну частину васально-господарської вертикалі.

Цікаво, що у селянському середовищі, навпаки від XVII–XVIII століття хліб із сіллю на столі, прикриті скатертиною, набули характеру обов'язкового реманенту, який слід було тримати на випадок відвідування гостей. Натомість хата, де не пригощали гостя сіллю, вважалася убогою, або такою, де господарі не дотримувалися неписаного звичаю.

Повертаючись до звичаїв серед нобілітету, слід зазначити, що, за Гійомом де Бопланом, наївшись м'яса, було прийнято на гарнір подавати квашену капусту і пшоно зі шматком соленого сала або із галушками, а також хрін, що нагадував смак гірчиці, рибу і морепродукти. Після кількох перемін основних солоних страв слуги прибирали посуд разом із скатертиною (обрусом), та доїдали залишки їжі [56, с. 170-177].

Окремі матеріали реєстрів скарбових Жовкви на Львівщині – королівської резиденції Яна III Собеського кінця XVII століття – та маєтності його внучатого племінника Міхала Радзивілла Рибоньки середини XVIII

століття – висвітлюють специфіку предметів для сервірування столу еліти тогочасного суспільства Галичини.

Серед іншого цікаво відзначити, що у королівсько-князівській кухні XVII століття переважали форми для молока (кринки і горнятка), кави (філіжанки й кавники), штофи і кубки для пивної міцної наливки калдушалу. Останній напій був характерним для побуту білорусько-литовської верхівки суспільства, рецепт його на сьогодні втрачений. Однак за описами виробів, з яких прийнято було вживати калдушалу, швидше за все його виготовляли як міцну високоградусну пивну настоянку. Крім того, протягом 1671–1745 років у Жовкві й Глинському випускали ажурні кошики для фруктів, солодощів, хліба; горщики для перших і других страв, соусники, дзбанки, салатники, миски та полумиски, тарілки кількох фасонів, молочники, вершківниці, кавники, маснички, цукорниці, глеки, приземкуваті вази-жардиньєрки для квітів, світильники, пізніше – від 1765 року цілі кавові сервізи, а згодом і чайники та грілки для них, умивальні пари, підігрівачі-ринки, цідильники, люльки-стамбулки [249, с. 230]. Відповідно означені ємності слугували для існуючих у побуті того часу наїдків і напоїв, вимог до чистоти тіла (традиції гігієни), аксесуарів для тютюну.

До середини XVIII століття більш заможні магнати користувалися для сервірування столу срібним посудом, а бідніші – олов'яним (великими мисками, тарілками, сервізами й вазами). Від половини царювання Августа Сильного розповсюдилися спочатку фаянсові (м'який фарфор), а згодом порцелянові тарілки, салатники, сільнички, рукояті від виделок і ножів, карафки, півмиски, миски, вази, сервізи. Однак «біле золото» на той час було значно дорожчим від срібла, і тому їжу на ньому найчастіше подавали у дні урочисті. Срібні ложки не роздавалися по кінцях столу, а викладалися біля званих гостей. Тому менш заможні гості ходили на такі пригощання зі своїми дерев'яними або кувертами з рогу чи олова, інколи із власними срібними приборами, на яких був нанесений їх маюнок чи родовий герб. Інколи присутні, що забулися особистого реманенту, просили ложки на деякий час у

сусідів по столу, або робили собі імпровізовані ложки з кірки хлібу, яку клали на ножа, що вважалося поганим тоном і висміювалося за «жадібне простацтво» у вік вишуканостей французьких [85].

З кожною стравою міняли і серветки. Якщо чистої бракувало, можна було скористатися носовою хустиною. Склянку і пляшку вина ставили для кожної персони особисто, пиво для бажаючих розносили на таці. Після кожної страви міняли куверти та тарілки і полоскали їх у воді. У загальних стравах використовували дужчі ложки для накладання їжі на персональні тарілки. Біля кожної персони викладали гостро підстругані зубочистки-іглиці, щодня до обіду купувалися свічки. Стравами опікувався спеціальний кухмістр, до обов'язків якого входило завідування стравами [85].

У XVII–XVIII століттях на українських землях повсюдно споживали квас, медовуху як прохолодні напої у всіх верствах суспільства, густу горілку козаки «їли дерев'яними ложками» (збереглися такі куверти в експозиції Національного музею українського народного декоративного мистецтва), діжками споживали під час бенкетів у середовищі польсько-української шляхти, простий люд на щодень також вживав чаї з цілющих трав [280, s. 150].

Важливим у розвитку гайдамацько-козацької субкультури був застільний етикет. Культура харчування неодружених запорожців (лицарів або товаришів) передбачала ранкове гаряче снідання після молитви, обід о 12 годині і вечерю. Їжу готували у котлах, насипали і подавали у невеликих дерев'яних ваганках (коритах), їли переважно дерев'яними ложками. Напої – мед, пиво, брагу, наливку, горілку наливали у великі дерев'яні коновки, до яких підвішувалися дерев'яні черпаки-коряки (ковші) або кухлі «михайлики» (вміст їх складав від трьох до п'яти об'ємів звичайних чарок – цебто 300–500 мл). Під образами у покуті місце відводилося курінному отаману (всього їх було 37 за кількістю куренів) [257, с. 243-245].

Тверду їжу брали руками, рибу подавали у залізних невисоких ваганках під назвою стябл, з невеликою шийкою, крізь яку можна було

зливати уху. Хліба козаки не пекли, а готували на житній муці, густо звареній із водою, соломаху. Якщо у цей харч додавалося пшоно, не дуже густо зварене на квасі, наїдок називався тетеря. Третьою стравою з цього переліку була щерба – рідко зварена мука на риб'ячій усі. Четверта страва козаків звалася братко. Вона складалася з пшонної кашиці із додаванням пшеничного або прісного, але не кислого тіста. Ранішнє харчування звалося «сирно».

Тетерю споживали з риб'ячею ухою, жиром, молоком (у скоромні дні) або водою (у пісні). За окремі кошти (понад потрібних 9 крб. 50 коп. на рік) козаки могли ласувати рубцями свинини, свинячими головами до хрину і локшиною, мамалигою з тіста проса або кукурудзи, яку споживали із бринзою або баранячою засоленою пастурмою чи коржами. Дичина, вареники, сирники, гречані з часником галушки замовлялися курінному кухарю артільно у складчину. Вечеря проходила на заході сонця, була гарячою. Закінчувалася вона у мирний час грою на кобзах, що відрізнялися від панського торбана (кшталту лютні), лірах («реллях»), цимбалах, козах, скрипках, свистунах, сопілках, ваганах, басах і танцями (гопак тощо) [257, с. 243-245, 253].

З кінця XVIII століття столове приладдя має вигляд, за українським зразком, розмальованої квітковим орнаментом білої порцеляни. Вишуканість в українських традиціях сервірування столу є перевагою у розписі посуду з різнобарвними візерунками, тоді як на Заході, модною тенденцією залишався однотонний посуд [250, с. 235].

В Україні ці часи характеризуються модними тенденціями гостинно пропонувати відвідувачам не лише суто українські страви, а й завезені з-за кордону, зокрема такі фрукти як: дині, персики, інжир, виноград, груші, яблука тощо. Щодо етикету в прийомі напоїв, то в Україні було прийнято вживати вино одним духом, а не маленькими ковтками на противагу від західних сусідів. Проте швидке сп'яніння мало зневажливе ставлення до людини й вважалось непристойним [251, с. 247].

Відомий письменник Петро Наніїв так описав український стіл: «Тут і печені поросята з хроном у рильцях, і смажені гуси, бігоси, турецький інжир, прусська халва, ласощі краківських та віденських цукерень. В солом'яних чохлах одутлі пляшки бордоського пуншу, каламутні напої вінницьких та барських винокурень, барильця міцного тридцятирічного меду» [251, с. 248-249].

Однак застільні манери не значно розширили поняття світського етикету на українських землях, вони уможлиблюють елементарне вміння тримати виделку та ложку й споживати їжу і напої. Але це також уміння привітно й невимушено вести дипломатичні розмови, бути ненав'язливим і коректним співбесідником.

В кінці XVIII століття вважалося нікчемною манерою говорити занадто прискіпливо та голосно, привертаючи увагу сторонніх до себе. Категорично унеможлилювалася провокація сварок, демонстрація своїх емоцій та гучних скандалів. Саркастичний сміх засуджувався як прояв вульгарності. Гарно вихована людина мала бути уважною при спілкуванні з поважними титулованими персонами. Виявом хорошого тону означали можливості власного волевиявлення думки під час застілля, що малось на увазі в висловленні хвали господарям і компліментів жінкам тощо. Головне аби запрошені не вдавалися до занадто тривалих монологів і вихвалень. Також не рекомендувалось застосовувати приказки та прислів'я, котрі вважались просторічними висловлюваннями. У моду поступово ввійшли застільні промови себто тости [82].

Також для українців завжди дуже важливим є вшанування хліба. Хліб на столі є найбільшою святинею і під час відвідин гостей. «Хліб-сіль – символ глибокої прихильності, поваги; гостинності; братерської дружби; взаємодопомоги; святості; чистоти і благородства намірів; прощання; вічної пам'яті» [83]. Характерною рисою світського етикету українців, незважаючи на їх соціальний статус, було освячення їжі перед початком її споживання. Прості люди, зазвичай, читали «молитви при трапезі» тоді, як високе панство

зверталось до священнослужителів: «В кутку під лампадою – окремий стіл для святих отців, яких запрошено сюди для освячення та благословення палацу» [84].

Скріплювали дружні стосунки численні мистецькі артефакти релігійного культу, які козаки брали з собою на війну разом із похідними церквами, що нагадували палатки з полотна та клейонки, або портативними храмами на колесах [70, с. 5]. Етикет подібних відносин з християнськими лідерами світу сприяв тому, що до козаків приходили духовні особи з Константинополя, Єрусалима, Афона та Польщі [258, с. 260, 267, 274].

Під час читання Євангелії козаки вишикувалися, розпрямлялися і бралися за ефеси шабель, виймаючи до половини лезо з піхов. Цей церемоніал був ознакою готовності захищати зі зброєю у руках слово Боже і віру християнську від ворогів. Під час козацьких євфимій у 40 церквах запорожців, 7 з козацьких вольностей та у військових монастирях весь синкліт і нобілітет згадувався поіменно. Всі загиблі перераховувалися у січовій церкві, за ними відспівувалися молебні як за оборонників віри христової. Захист віри підкріплювався періодичними відносинами з Царгородом через Чорне море, куди козаки ходили на чайках, та судноплавно до Межигірського Спаса двічі на рік. Братія цього січового монастиря за неписаним протоколом духовних зносин перебувала на частковому утриманні і ктиторських піднесеннях козаків [258, с. 290-298].

Отже, у побутово-сімейних культурних практиках козацького старшинського середовища XVII–XVIII століття значна увага приділялася манерам (шанобливому ввічливому звертанню), зовнішньому вигляду (одягу, прикрасам). Певних трансформацій впродовж досліджуваного періоду зазнавала гастрономічна культура. Розвинулися риси сімейної та релігійної обрядовості.

Висновки. Етикет світських заходів і прийомів на українських землях XVII–XVIII століття значною мірою формувався під впливом, з одного боку,

народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався з огляду на східні (Туреччина і Кримське ханство) і західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол (насамперед, Польща, Франція).

Тобто, у козацькому середовищі поступово склалися певні церемонії, які стосувалися релігійних відправ або свят, ініціацій і перетрактацій. Оскільки козаки стали окремим соціальним прошарком, і до середини – третьої чверті XVIII століття розпоршилися по різних містах Лівобережжя та Правобережжя України, їхні звички, традиційне право, вимоги до чеснот і добропорядності, етики, етикету, життєвої філософії розповсюдилися широко за межами Запорожжя і Хортиці.

Козацький світогляд, менталітет, звитяжна праця в ім'я захисту своєї Батьківщини спричинили певну моду на їх уклад життя, що вважався в староукраїнській культурі звитяжним, гідним, традиційним (нараховував кілька століть).

Відповідно з часом селянське, міщанське, купецьке, військово-чиновницьке населення, а також окремі шляхтичі, дотичні до спілкування з козацькою старшиною, запозичили низку звичаїв останніх, що поступово вплилися у етикет світський, посольський і дипломатичний.

Особливо враховувалися елементи лицарської гречності по відношенню до слабкої статі, церемонії поваги до полеглих хоробрих воїнів, протокол вшанування гетьманських гостей, деяких вимог до культури харчування, поведження у суспільстві, обдаровування, дипломатичних перетрактацій тощо.

РОЗДІЛ 4

ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР І ЕТИКЕТ ШЛЯХТИ В МЕЖАХ ТЕРИТОРІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ

4.1. Поширення французьких впливів на розвиток етикету світських заходів на теренах сучасної України у ранньомодерну добу

Етикетна культура Європи ранньомодерної доби суттєвою мірою наслідувала специфічні вимоги до створення атмосфери спілкування під час прийому, певної церемонії або ритуалу Франції. Вимоги до проведення перемовин чи обідньої трапези, де відвідувачів налаштовували на певний настрій під час споживання їжі чи світських заходів, поступово перекочували в домівки знатних поляків як на теренах етнічної Польщі, так і Литви, а частково й України. Розвиток етикетної культури Франції загалом справив величезний вплив на етикетну культуру Речі Посполитої та українських земель, особливо у XVII–XVIII століттях.

Варто зауважити, що у придворного етикету на українських землях було мало що спільного з усталеним укладом життя переважної маси населення. Французькі просвітителі (Вольтер, Жан-Жак Руссо, Шарль Луї Монтеск'є) того часу недарма закликали до запровадження більш природних манер при дворі й прагнули перебудови всіх соціальних взаємовідносин в контексті справедливості та рівності. Досліджуючи процеси розвитку українського етикету, варто зазначити, що тогочасна французька еміграція була представлена, головним чином, вихідцями з художньої інтелігенції. Саме французька знать за часів другої половини XVIII століття відіграла значну роль у формуванні естетичних смаків і морально-психологічних настанов українського панства, що й нині відображено в правилах українського етикету [300, s. 15-16].

Так, серед строкатого професійного складу французьких емігрантів на українських землях значна частка належала саме діячам культури, безпосередньо, педагогам (приватним учителям, гувернерам, викладачам вищих навчальних закладів). Французькі вчителі, вчені, художники та архітектори відтоді стали на українських теренах безпосередніми носіями західноєвропейської культури та сприяли долученню численних її елементів в уклад вітчизняного побуту та громадського життя. На думку О. Іваненко, «присутність французьких емігрантів відіграла роль чинника, що сприяв інтеграції вітчизняної культури до європейського інтелектуального простору» [137, с. 10].

Запозичення французького контенту щодо формування світського етикету ґрунтується на забезпеченні місця в організації обідів. Ще у Середні віки у Франції було загально прийнято обідати в гостинній кімнаті будинку, тобто у великій залі за сучасним типом, з дотриманням усталених звичаїв. Відтоді бенкети були довготривалими, а інколи проводилися й по декілька днів.

Зазвичай, люди збиралися за одним загальним столом, щоб відмітити визначну подію, встановити дружні стосунки або ж просто порозмовляти. На бенкеті запрошені сиділи пліч-о-пліч один з одним по обидва боки великого столу. Страви подавалися в ряд і приховувалися скатертиною аби їх не було видно до часу, коли сідатимуть за стіл. Коли гостей було запрошено до столу, скатертина піднімалася, що актуально й понині. Саме для цього звичаю доречним є фразеологічний вираз «накривати стіл» (фр. *mettre la table*). Спільне тамування голоду проходило за умов дотримання певних світських ритуалів і церемоній, оскільки трапеза ще й мала велике соціальне значення. Так, кожному, хто сидів як найближче до господаря, діставалось від нього більше уваги та пошани. Саме такий ритуальний акт сприяв запобіганню ворожнечі та налагодженню мирних стосунків.

У цей період також започатковано традицію організовувати бенкети на свіжому повітрі (фр. *en plain air*), які супроводжувались балетними

виставами, ілюмінаціями, грандіозними концертами та тривали протягом кількох днів.

Лише наприкінці XVIII століття традицією стало прийняття їжі в їдальнях (фр. *la salle a manger*), котрі розташовувалась близько біля кухні. Велику значимість мав кошторис дизайну меблів, який свідчив про фінансову забезпеченість господаря [2, арк. 201-205]. В пріоритеті були масивні дерев'яні меблі з червоного дерева, горіха та інших цінних порід, в оздобленні вишуканої художньої різьби. Живопис був тісно пов'язаний із архітектурою та інтер'єром кімнати й загального фасаду будинку. Тепер вже значна увага приділялася мистецькому оформленню їдалень: картинним рамам, квітковим композиціям декоративним предметам тощо.

В цей час у Франції спостерігається розвиток ресторанної справи, де започатковано обіди та вечері, які стали місцем дружніх і ділових зустрічей. Відтоді велика кількість розкішних рестораних харчевень сприяють становленню Парижа як витонченої європейської столиці хороших манер, елегантності та вишуканої кухні. Мають місце також ресторани «фіксованих цін» (фр. *au prix fixe*) безпосередньо для представників нижчих соціальних класів.

В Україні цього часу започатковуються, на зразок французьких клубів та салонів, такі громадські місця харчування як шинки, корчми та лабази, котрі, здебільшого, відвідували чоловіки й мандрівники. Тут можна було смачно поїсти, дізнатись перелік останніх новин, обмінятися власним досвідом, поспілкуватись із приїжджими. Таким чином, корчми інколи заміняли громадські ратуші та гостинні двори. Саме їх прототип слугує сьогодні сучасним еквівалентом розвитку української ресторанної справи.

Найбільш вправних французьких кухарів називали печистими (вміли готувати гарячу їжу), більш дешевих – паштетниками (спеціалізувались на холодних закусках), кондитерів іменували легомінами, а заморських топ-кухарів монткоховими. Вони вміли готувати жаб, черепах, слимаків, організовували працю кухмістрів і дворецьких, перетворюючи споживання

їжі на певний церемоніал. Всі ці нориви істеблішменту того часу докладно занотував польський історик-хроніст Анжей Кітович, завдяки чому ми маємо можливість простежити етапи змін смаків і вимог до етикету, церемоніалу, протоколу світських заходів і прийомів на українських землях у досліджуваний період [80-85].

За описом Анжея Кітовича від кінця XVII – початку XVIII століття типовий обід на теренах Польщі (та на значній частині українських земель) складався за старосвітським звичаєм з кількох страв. На перше подавали розсіл, борщ, порцію м'яса, бігус з капусти різних видів, кавалки ковбаси, дрібно нарізане сало з квашеною капустою (так званий бігус «гультяйський»); далі гуску, зготовану в сметані із сушеними грибами і перловою кашею. Гуска смажилася у приправі з меду та оцту, з перцем та імбиром і традиційно мала темне м'ясо.

Далі подавали фляки (суп з потрушків), часто заправлені жовтим шафраном або білим соусом з маку. Тоді ж на стіл ставили смажену свинину у сметані, кури, курчата, підрум'янену гуску, індика, каплуна, баранину з часником, волов'ячі ноги з желе, печінку волов'ячу, дикого вепра, ковбаси, кров'янки, а також дичину: зайця, сарну, куропатку, тетерю, фазана, оленину, лося, дику качку, перепілок, дрібних птахів; паштети з городиною кшталту моркви, пастернаку, ріпи, буряків і солодкої капусти. На друге було прийнято подавати пташок з помаранчами на зразок гуски з апельсинами, інколи з соусом. Поміж печивом розставляли французькі торти та тістечка. Третьою переминою йшла городина в асортименті та розмаїті цукри на тарілках і полумисках, між якими було прийнято розставляти з цукру заморожені, майстерно виготовлені башти, цифри, герби і будівлі, звані драгантом (драгонова гума з дрібним цукром), котрими насолоджувалися присутні [81].

Про журек (суп з яйцями) у ті часи не згадували. Очевидно, старосвітські звичаї почали у етнічній Польщі змінюватися на новосвітські через століття, після нових переділів карти Європи [83].

До Речі Посполитої стало модно запрошувати кухарів-французів, які поступово стали майже невід'ємною рисою укладу життя кожного новосвітського дому. Кухня їх вважалася більш витонченою, страви натуральнішими та делікатними, а особливо чарував етикет французького застілля. Разом із супами білими або рум'яними, нехарактерними ані для польської, ані для української кухні, поступово у вжитку поширилися всілякі паштети, ніжні соуси, страви за складною рецептурою зі змішаних інгредієнтів. Французька кухня була більш складна і вибаглива, водночас тонка на смак, тому деякі спирти (як приміром виноградний), есенції й олії, що ароматизували страви і викликали апетит, подразнюючи запахом, замовляли в аптеках [83].

В останній чверті XVIII століття низка тематичних «Подорожей» («Вояжів»), що проливають світло на мистецтво спілкування вищого світу, моменти делікатних стосунків, специфічні атрибути неписаного протоколу та церемоніалу взаємин аристократії, була видана польсько-українським магнатом Яном Потоцьким, видатним письменником свого часу.

Двоюрідний брат дипломата і банкіра Прота Потоцького (пов'язував польську, французьку, англійську корони та голландські банки, котрі займали у XVIII столітті провідну роль у банківській справі Європи, як нині швейцарські), Ян, був видатним меценатом і любителем мистецтв свого часу. Він став одним з перших постачальників творів мистецтва з різних країн світу до найзаможніших родин Європи, у тому числі й для нобілітету земель етнічної України. У його працях згадується лимонад – настій з цитрусовими, який був вживаний на наших землях у середовищі аристократів перехідної доби від бароко до класицизму [93, s. 253].

Цукрові фігури для прикрашання столу готували у гіпсових формах на манер німецьких фарфурів. Їх відливали у вигляді людей, цифр, геніїв, богатирів, солдатів, наїзників на конях, пастухів і пастушок, шести кінних карет, пароконних колісниць, колясок, богів неба, землі та води, німф, сатирів, анімалістичних фігур (частіше коні, вівці, собаки, вовки, віслюки,

леви, дракони), різноманітних діячів. Всі частини цілої композиції кондитери поєднували гірляндами, розташовуючи елементи на столі симетрично, так, щоб вони утворювали певні візерунки і структури. Всі ці персонажі починали перегукуватися з вулицями, будинками, замками, палацами, тріумфальними арками, колонами, зеленими деревами тощо. Наприкінці столу на урочистих прийомах розставлялися герби. Всі ці вироби могли бути зроблені й з порцеляни. Для гри кольору цукрові фігури прикрашалися вишнями, агрусом, чорною та зеленою сливами, грецькими горіхами, смаженими грушами із вершками та мигдалем, мигдальним печивом тощо [82].

Відомо, що у заможних будинках тогочасної Польщі, яка включала і етнічні українські землі старші пані зранку пили каву. Робили вони це вдома. Оскільки за тодішніми звичаями у кофехаузах могли перебувати тільки чоловіки.

У XVIII столітті на землях українського Полісся у шляхтичів запанувала мода на пиття зеленого чаю з цукром і пряниками. Самовидець тих подій, нащадок роду Радзивіллів, Фадей Булгарін [57, с. 465-469] згадував, що на ті часи було прийнято вживати лимони, студень з голови дикого кабана тощо. Парадні зали, де відбувалися прийоми, вважалося за необхідне прикрашати гербами понад вікнами, дверима, на печах і меблях, домашньому начинні та посуді. Вільні стінні простори декорували тканими килимами із зображеннями сцен полювання, битв тощо, на яких також могли бути відзнаки роду. Фадей Булгарін зауважував, що до столу вважалося гарним тоном проголошувати здравиці, віншувати, промовляти відомий народний тост: «*kochaumu sie*» (шануймося), за старовинним звичаєм обніматися та цілуватися. Під час зустрічі між родичами, а особливо перед весіллям було прийнято кидатися у ноги рідним по висхідній лінії, цілувати старшим ноги й руки.

Однак не виключався й паралельний вплив на польсько-литовсько-українську еліту спілкування з мусульманами – турками та кримськими татарами. Так, наприкінці XVIII століття у князя Карла Радзивілла був свій

власний сераль з молодих одалісок, яких з часом видавали заміж і брали нових. Керувала цим гаремом одна «султанша» – головна коханка, *maitresse en titre*, що прикрашала безперестанні бали і розваги з шумними пирами та фейерверками свого господаря. При цьому дворі було модно споглядати виступи українських козачків з бандурами та піснями, або балетні трупи. У інших панів було також заведено слухати італійську, французьку, німецьку опери у неформальній обстановці [57, с. 459].

Обов'язковою формою репрезентації етикету світського життя було відвідування театральних вистав, як спосіб наслідування придворного стилю життя і вважалось правилом хорошого тону. Окрім того, театр став одним із джерел підвищення культурного капіталу, мистецьке виконання якого високо цінувалось в оточенні «світського товариства» й тісно перетиналося із соціальним статусом. Відвідування театральних вистав було спробою буржуазії психологічно підкреслити своє незнатне походження [224, с. 432].

Історичний етап зародження культури того часу розвивався як живий організм, що відтворював добу свого оновлення й асиміляцій. Важливими носіями знань про неписаний етикет все ще лишалися представники родин старої аристократії, що «задавали тон» певним звичаєвим принципам. Однак гарні манери під впливом чужоземних «ін'єкцій» поступово трансформувалися, закладаючи підвалини поняттям про новий, вибагливий «космополітично-європейський» етикет.

Гарні манери, вихованість, гречність, підтримування хорошого тону у бесіді, елегантність поведінки, певні церемоніали та відповідний їм протокол зустрічей наприкінці XVIII століття просочувалися до усіх верств суспільства, демократизуючи загальнолюдські й європейські цінності. Важливою атмосферою для етикету став сам уклад життя людей, що водночас був покликаний зберігати і шанувати старі традиції, та у більш освічених колах суспільства – відкриватися новим, модним тенденціям розвитку спілкування [57, с. 479].

За невеликою кількістю документальних джерел від самовидців у загальних рисах відомо як був влаштований ритм традиційного для етикету багатьох народів «одарювання».

Наприклад, у будинку поміщика мало бути повно всілякого краму, який можна було презентувати гостям. У першу чергу – матерії кшталту адамашка, сукна, хустин, мережива, батиста, полотна. Так само обдаровували вельмож і купці, які мали до них які-небудь справи. Можна зауважити, що били чолом та підносили дарунки так, як це ще було заведено у Давній Русі у часи середньовіччя.

Етикет спілкування між різними чинами передбачав згадування різних титулів перед звертанням. Відповідно до посад чиновників, військової табелі про ранги, соціального статусу, нагород, церковних звань у ввічливих усних та письмових згадках мали перераховуватися всі регалії респондента [71, с. 6-7]. Зокрема, «Ваша світлість», «Ваша превелебність», «Ваше преосвященство», «Ваша величність» тощо [57, с. 485-490].

При письмовому звертанні до службовців у XVIII столітті в обов'язковому порядку перераховувалися всі досягнення чиновника перед вітчизною, його посада, військове звання, у разі наявності нагород згадувалася приставка і кавалер такий-то.

Натомість на землях колишньої Малопольщі (терени Західної України) дворянські нащадки чоловічої статі по закінченні освіти за старовинним польським звичаєм мали мандрувати світами (так зване волокитство за фортуною – *w umizgi do fortuny*), вивчаючи культуру та етикет інших народів, передусім Європи, що з кінця XVIII століття стало характерним і для інших націй у складі багатоетнічної держави під короною Росії. У світському суспільстві також цінувалося проведення часу за легкими, приємними та чесними іграми (*beau joueur*) [57, с. 492].

Загалом, Україна на кінець XVIII століття перебувала у межах кордонів двох імперій – Австрійської, що успадкувала багато традицій Другого Риму – Візантії, але, тим не менше перебувала в аурі загальноєвропейського

розвитку західноєвропейської культури; та Російської – імперії східнослов'янських народів із їх виразними азійсько-східноєвропейськими пріоритетами спілкування, харчування, етикету, церемоніалу, протоколу. Історична єдність з польсько-литовським суспільством, до якого була долучена і українська культура, стала для українських земель XVIII століття ще одним значним поштовхом розвитку у так би мовити «власному соку».

Навіть наша національна кухня сформувалася як така лише наприкінці XVIII століття, всотавши певні традиції від кухні польської, литовської, татарської, французької, англійської, італійської, турецької, голландської, єврейської, німецької, австрійської, угорської, румунської, чеської. Відповідно до цих реалій поступово складалася і певна традиція сервірування столу у різних прошарках суспільства, орієнтована з одного боку на французьку й англійську варіації, а з іншого – на німецько-австрійську та східнослов'янську. Адже сервірування столу знаходиться у повній залежності від меню, порядку й черговості перемін страв і напоїв, а також від посуду, який застосовується у тій чи іншій традиції [57, с. 502].

Наприклад, у закладах громадського харчування кшталту трактирів наприкінці XVIII століття розрізнялися зустрічі на прості обіди (коштували по 50 коп.) з пивом, та гастрономічні – з вином та десертом. Краще проведення часу вбачалося на балах, у театрах (вхід вартував 1 крб.), і так званих маскарадах (вхід вартував 1 крб. міддю). В останніх смажений рябчик вартував 25-30 коп., пляшка шампанського 2 крб. Каву було прийнято пити в лавках по 40 коп., за фунт цукру треба було віддати 50 коп. міддю. У цей же час гарне столове вино коштувало по 40 коп. Тобто, крім кави і зеленого чаю, бесіда могла тривати під обід з пивом (щоденний чи економний варіант) або вином і десертом (очевидно за більш урочистого чи святкового приводу).

У польсько-українському середовищі застільні манери середнього класу з XVIII століття набули певних усталених ознак. Серед наїдків і напоїв віддавали перевагу французьким та англійським, що вартували значно дешевше місцевих товарів. У солдатів цінувалися каша з відбивною або

печеня, склянка французького вина, мадери чи пива. На сніданок, наприклад, подавали каву, підігріте біле вино з яечними жовтками (*winna poliówka*) та підігріте пиво з домашнім сиром, різноманітні булки, кренделі та сухарі [57, с. 505]. Очевидно, гріті алкогольні напої розповсюдилися з північних європейських країн, адже ще наприкінці XVIII століття у місті Ревель (Литва) було прийнято подавати чай, пунш, глінтвейн, сабойон, і лише згодом вечерю [57, с. 507].

Вільна людина також могла проводити час у жидівській корчмі та польській обержи – тобто трактирі з більярдом. Інтелектуальні ігри, такі, як шахи, на рівних з картами (передовсім пікет, преферанс, квінтич, гальбецвельве, руська гірка), у які грали за спеціальним ломберним столом, ставали приводом для відпочинку та спілкування. Німці грали із росіянами, поляки з французами, українці з англійцями тощо. Розваги кшталту псового полювання, паління сигар, гри у більярд стали частиною відмінної риси проведення часу вільної людини.

При знайомстві у ті часи завелася мода обмінюватися візитними картками, що з часом міцно увійшло у норми етикету спілкування.

За європейською традицією найчастіше старшого сина дворянина віддавали на службу в армію, середнього – в чиновники, а молодшого – у церковнослужителі. По великому рахунку юристами, лікарями, архітекторами ставали решта дітей за покликанням відповідно до схильностей, характеру та темпераменту. Вважалося, що кров залежить від клімату, їжі та напоїв, яким приділялася велика увага.

Так, наприклад, німецьку холодність, пряmodушність, подеколи навіть дещо пригнічений настрій і неемоційність пов'язували із північним кліматом, грубими наїдками та надмірним вживанням пива. Натомість французький південний темперамент асоціювали з супами *pot au feu*, приправами, трюфелями, часником і вином, що підсилювали живість реакцій, емоційність, граційність і люб'язність. Серед українсько-польського середовища тоді також вважалося, що почуття висловлювати не соромно, не порушуючи

гарного тону, як це стало бачитися згодом. Тобто, у розумінні темпераменту місцевого населення вважалося, що переважав південний темперамент над північним.

В асимільованому українсько-польському середовищі знаті при дворах панівних вельмож, наближених до монаршої родини щоденно накривали столи на 50 та більше осіб. Гастрономія обіду з чотирьох страв та вечері з шести відповідала найвибагливішим смакам. Птиця, шинка, солонина, масло, страви з круп та борошна запивалися медом і наливками. Світське товариство розважалося грою в ігри, проте не в карти, які на той час були заборонені, феєрверками, танцями в окремих павільйонах (в особливій моді були польські мазурки і полонези, англійська кадриль) та музикою. Часто забави переносилися у дачні комплекси за місто. Панів, що прогулювалися, було прийнято пригощати чаєм, морозивом, фруктами.

Під час звичайних частувань на столах стояли глеки з кислими щами, пивом і медом, а вино (зазвичай францвейн або франконське) розливали лакеї, обходячи двічі довкола столу під час обіду. Дороговартісні й рідкісні сорти вин подавалися на парадні обіди або малі звані, що у ті часи складали два окремих різновиди застіль. Запрошували на такі заходи лише тих, кого бажали бачити.

Проте, в етнічній Польщі, зокрема у Варшаві, поширилися кав'ярні, де готували каву з вершками під назвою «сільська» («Wieyska kawa»). Гастрономи ласували у німця Шуха годованими раками, у німця Шиллера смаженими каплунами, начиненими сардинками, у Розенгорта смакували кращим обідом (вул. Лешно) за 1 срібний крб. (приблизно 4 крб.) [57, с. 520]. Поступово мода на німецькі й австрійські страви стала частиною етикету польського столу, який у XVIII столітті сервірували з урахуванням звичок прусів та саксонців. Зокрема, частиною традиції польського застілля еліти стали похідні з Німеччини цукрові фігури з драганту, котрі закомпоновували центральну частину столу [81].

До смачних алкогольних напоїв від XVII–XVIII століть у корчмах і тавернах подавали рибу (бюргерська німецько-польсько-українська традиція, відображена в орнаментиці тарілок), у більш невибагливому середовищі – раків, на прийомах нобілітету – слимаків кшталту бурбонського равлика, смаженого у часниковому соусі. Вже у маєтках короля Яна III Собеського, крім оранжереї-помаранчарні, влаштували слимарню і розводили екзотичну дичину у звіринці. У XVIII столітті ці маєтки на землях етнічної України дісталися Радзивіллам [251, с. 247].

Наприклад, у Сілезії, зокрема у вендській (лужицькій) частині, відчувалася значна асиміляція польської та німецької культур як у традиціях одягу, культурі спілкування, так і в рисах ментальності, що пов'язувала слов'янські і германські народності. Адже у давнину цю місцевість населяли германські племена, потім слов'яни-кροати (хорвати), що згодом відчули сильний вплив моравських земель (нинішні чехи). Тому німецькі чесноти *Biederkeit*, *Redlichkeit* (чесність та відвертість, прямодушність), а також релігійність – основні риси ментальності цього народу. За старовинними германськими звичаями чоловіче населення цих країв проводило час за розвагами у бюргерських пивних клубах, а жіноче – за читанням романів.

Деякі думки з приводу застільних манер залишив і мандрівник-паломник першої половини XVIII століття Василь Григорович-Барський (1701–1747) [61, 62]. Він народився на Київщині у добу підйому українського національного духу у часи гетьмана Івана Мазепи, з дитячого віку спілкувався з колом видатних діячів культури Лівобережжя. Батько мандрівника по православних святинях і святих місцях належав до кола київської духовної інтелігенції, рідний брат Іван став основоположником школи українського козацького архітектурного бароко. Коріння родини сягало західноукраїнського м. Бар на вінницькому Поділлі, звідки походив їх дворянський рід [60, с. 5-6].

Серед записів Василя Григоровича-Барського є цікаві нотатки про уклад життя та норми поведінки у Львові, специфічні риси церемоніалів і

церковного протоколу того часу українських земель та їх європейського й східного оточення. Написані протягом 1720-х – 1740-х років, ці подорожні записки мандрівника вийшли друком лише на початку 1760-х рр. за підтримки фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна.

У них автор майстерно змалював традиції релігійних громад, сучасних йому купців, побутові звичаї інших країн, відмінні від тих, що побутували на українських землях. Також він зауважив специфіку релігійного життя Львова 1724 року, що мав трьох єпископів: римсько-католицького, русоуніатського та вірменського. Про купецькі звичаї Василь Григорович-Барський писав, що Чорним морем перевозили перець, корицю, кинамон (кориця з пряним смаком і гострим запахом), й інші ароматні трави-коріння, а «такожде сосуды драгие фарфоровые и инныя многоценныя вещи; приносят же кофій, иже рождается в Емени над Чермным морем, яже страна не власти турецкой». Далі він додав, що від Єгипту на Чорне море висилається «сорочинское пшено, пшеница, бобы, сочиво и все ядомые вещи» [60, с. 95-101, 188, 252]. Тобто за описом стає зрозуміло, що рис, жито, виноградні вина й ізюм, а також різноманітні приправи до вибагливої їжі, посудини для них з порцеляни, кава доставлялися до українських земель і ставали частиною укладу життя місцевої аристократії та неписаних правил сервірування її столу.

У той же час зростала цікавість і до виготовлення дорогоцінного шовку, причому опікувалися ним у першу чергу при монастирях, де почали виготовляти ризи, облачення священників із цього рідкісного матеріалу. Василь Григорович-Барський писав у Сирії в липні 1728 року: «в странах тех монастыри трудом шелковым хранятся, кормяща некие черви, иже делают шелк» [60, с. 289].

У рукописі брата від середини XVIII століття залишив свої нотатки і рисунки відомий зодчий українського козацького бароко Іван Григорович-Барський. Серед іншого, він змалював багато типів сучасних йому людей, що мали зачіски, одягалися цілком у європейських традиціях. За ними

вгадується істотний вплив італійської моди, а також німецької та польської, що свідчить про значні асимілятивні процеси у тогочасній культурі [60, с. 702].

З ужитку вельмож не виходили панчохи (як для жінок, так і для чоловіків), котрі виготовляли на кросенках панянки у вибагливих будинках, ставлячись до цього як до рукоділля і вишивки. За цими вправами-розвагами (барокова гра у пастушок) часто проходило спілкування з відвідувачами та гостями. Носили перуки, пудрились (обидві статі), причому для кадетів і військових при парадній формі належало пудритися обов'язково.

Певні впливи французьких традицій набували поширення і у освіті. Щоправда, найкраще вони проявилися уже на початку XIX століття. Нащадки гетьмана Кирила Розумовського і графа Олександра Безбородька налагоджували систему виховання дітей у Ніжині, Северин Потоцький започаткував вищу освіту у Харкові і долучився до створення просвітянського осередку в Одесі, де значну увагу приділяли гарним манерам. Граф Фадей Чацький зорганізував вищу школу (ліцей) у Кременці на Волині. Олександр Кирилович Розумовський був призначений міністром просвіти на сході й впливав на всі освітні програми в імперії. Фадей Булгарін, очевидець тогочасного життя початку XIX століття зауважував, що виховання у вищих навчальних закладах давало гарну освіту, однак «не тон та манеру, оскільки тільки у домашньому житті та колі своїх знайомих набувається те, що французи називають *la contenance, les manieres, le bon ton*, що зводиться до визначення слова світськість. Наглядне наслідування породжує манірність та незручну спонуку (*affectation*)». Шкільні настанови *tenez-vous droite et parlez fransais* (тримайтеся прямо й говоріть-французькою) поступово змінювали спосіб життя заможних верств українського суспільства [60, с. 552-556].

Також протягом вже XIX століття більшість іноземців відзначали охайність утримування домівок в Україні, часте вибілення хат, гостинність

люду, специфічну веселість їх мешканців. Однак ці традиції, закладалися саме у досліджуваний період.

Один із відвідувачів Малоросії Йоган Коль, німецький мандрівник і вчений, зауважував, що українці дуже мило всміхаються, слідкують за затишком як у середині помешкання, так і в дворі. Загалом для етнопсихології українців ставало характерним фольклорне, міфопоетичне мислення, спів під час свят і буднів [90, s. 322].

Щоправда, в істеблішменту в цей час поступово виключно французькі уподобання змінювалися на зацікавленість австро-німецькими, англійськими та польськими, що було реакцією на трансформації у соціумі.

Історичні події кінця XVIII істотно вплинули на зміни політично-культурних курсів на українських землях. Ідеї, породжені французькою революцією, активним учасником якої був поляк Тадеуш Косцюшко, вступали у протиріччя з імперськими устоями монархій Габсбургів. Від 1790-х років Франція активно готувала населення України до необхідності революції, яка б звільнила місцеве населення від російського тиску і дала змогу відродити Козацьку Республіку.

Проте Наполеон сприймав «українське питання» крізь призму «польського», плекаючи наміри відновити Річ Посполиту «від моря до моря» у давніх окресах. 1807 року Франція відібрала у Пруссії польські землі й утворила на них «Велике герцогство Варшавське» під своїм протекторатом і новою конституцією, до якого увійшли також Холмщина та Підляшшя [122, с. 280]. Це державне утворення протрималося до початку 1810-х років, коли Наполеона було розбито російськими військами. Проте впливи французької культури на розвій місцевих традицій, зокрема, у колах аристократії, міцно закарбувалися на українських землях з цього часу, ставши частиною ментального світу місцевого населення.

На Віденському конгресі 1814–1815 років на сході були зацікавлені в поверненні «Великого герцогства Варшавського» до своєї корони як напівзалежного державного утворення. Позитивне рішення по цьому

питанню було ухвалене, і в подальшому Царство Польське ще зберігало свій конституційний уряд, армію і скарбницю, по ліквідації яких почалося польське повстання [122, с. 286]. Проте на роз'єднаних західноукраїнських, західнобілоруських, литовських землях формувався вже клас нової буржуазії, поступово «розсакралізовуючи» традиційні устої розвитку еліти суспільства.

Отже, у ранньомодерну добу на теренах сучасної України набули поширення французькі впливи на розвиток етикету світських заходів шляхти. Наприклад, це відбувалося шляхом запозичення кулінарних традицій, у тому числі, через запрошення французьких кухарів. Дедалі популярнішими ставали відвідування театральних вистав, участь у різноманітних іграх в карти, більярд тощо. Все більше вкорінювалися традиції шанобливого спілкування і звертання до знатних людей, а також наслідувалися елементи освітньої системи.

4.2. Зв'язок укладу життя нобілітету українських земель з австро-німецькою етикетною культурою

Вагомими у цей період, насамперед, для західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії ставали впливи етикетної культури Австрії та Німеччини. Вони значною мірою були вирішальними у державній політиці кінця XVIII століття. Тут важливо відзначити, що частиною Австрії, котра позиціонувала себе як Третій Рим на світовій арені, на той час були землі Чехії, Моравії, Угорщини. Останні з давніх-давен мали істотний вплив на розвиток слов'янського світу.

Польський письменник тих часів Йозеф Власт писав, що наприклад довкола річки Случ на Західній Україні (землі Житомирщини, Рівненщини) знаходилося 13 містечок, до яких гуртувалися 146 німецьких колоній і 448 русинських (цебто українських) [309, с. 98]. Тобто 2/5 території старосвітської сучасної Волині до кінця XVIII століття було заселено

вихідцями з понімеччиного світу, що давалося взнаки у ментальній специфіці регіону, де також мешкало багато євреїв-ашкеназі (переселенці з Німеччини та Польщі), які оселялися на Волині й Поділлі у межах смуги осілості.

Знаємо, що, зокрема Юзеф Чарторийський, далекий родич Радзивіллів, Собеських, Вишневецьких, Острозьких, Потоцьких, Любомирських, Сангушків тощо у Корці оселив спільноту німців-менонітів, яких запросив як вільнонайманий люд для праці на своїх фарфоровому, фаянсовому, меблевому, полотняному й інших виробництвах. Власник сам довгий час жив у Дрездені, спілкувався з родовитими однодумцями, і його ментальний світ зазнавав істотних трансформацій, що в результаті стало формулою, яка нагадувала «українського поляка з німецькими міркуваннями».

Відомо, що на території всієї сучасної Вінницької області мешкали голландці, запрошені магнатом-дипломатом Протом Потоцьким на свої землі. Вихідці з Фландрії, Австрійських Нідерландів, Швеції та Швейцарії також значною мірою сповідували наприкінці XVIII століття естетичні канони ареалу німецької культури. Частиною Київщини заправляла родина Щенсни Потоцького (знаменитий дендропарк «Софіївка» в Умані, сучасні терени Черкащини).

Сюди відомий масон-власник запрошував членів родин представників німецьких та австрійських лож, зокрема онука графа Генріха Брюля з Дрездена, першого міністра короля польського й курфюрста саксонського Августа III Людвіга Метцеля. Це був позашлюбний син Фредеріка Алоїза Брюля, генерала коронної артилерії, і міщанки з Гданьська Аделаїди Метцель (офіційно граф перебував у шлюбі з сестрою Щенсни Потоцького Марією).

Взагалі братство вільних каменярів наприкінці XVIII століття набирало обертів. На землях сучасної України масонські ложі зростали як гриби: у Дубно, Львові, Житомирі, Полонному (тепер Хмельницької обл.), Звягелі, Кам'янець-Подільському, Луцьку тощо. Яскравими їх представниками ставали одержимі свободою, рівністю і братерством представники освіченої

еліти, що мали змогу подорожувати світом, порівнювати традиції, звички окремих місцевостей, аналізувати етикетну культуру різних країн.

Відомим масоном був останній український гетьман (правив до 1764 року) Кирило Розумовський, що у середині XVIII століття навчався в університетах Німеччини, Франції, Італії. До кінця століття масони в Україні вже мали розгалужену інфраструктуру, групувалися у ложі відповідно до кількох провідних систем: англійської (шотландської), шведської, французької, тамплієрів, розенкрейцерів тощо. Кирило Розумовський сповідував англійську систему, його третій син Андрій, що очолив російську дипломатичну делегацію на Віденському конгресі, а також його три молодші брати Лев, Григорій і Іван також були членами лож.

Розквіт масонства Пруссії у Польщі припав на роки царювання Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795), коханця Катерини II. Браницькі, Чарторийські, Огінські, Сапеги, Потоцькі, Любомирські та інші вельможні роди знаті цього періоду відкрито сповідували ідеї просвітництва і сентименталізму. Протягом 1780-х років австрійський імператор Йосиф II підтримував реформаторів-масонів Великої ложі Австрії, підпорядкованої Великій національній ложі у Берліні. Завдяки цьому перші, станом на 1782 рік почали рух до незалежності і 1784 року створили Велику національну ложу Австрії. У цей час істотну роль у процесах відокремлення брали і львівські «каменярі», де почали створюватися жіночі ложі.

Дослідник українського масонства Віктор Савченко наводить цитату Д. Рудича, що зазначав релігійно-церемоніальне підґрунтя цього руху того періоду: «Масонство і масонські ложі – народні школи, що наставляють на істинне християнство, сильний посібник зовнішнього Богослужіння до розвитку у свідомості світських людей істинного християнства та моральності» [209, с. 113]. Тобто вільні каменярі проповідували свободу, рівність і братерство як спосіб життя, відпускали своїх кріпаків та намагалися гармонізувати культурний і соціально-економічний устрій

суспільства. Виразники їх ідей сповідували космополітизм, гречність та шанобливість до кожного.

Серед масонів відомо багато іноземних лікарів, а також перших українських банкірів, що відбрунькувалися від касти купців, крім того, серед них були меценати і професійні мандрівники, які вояжами набували життєвого досвіду. Потому вони започатковували нові види бізнесу й промислової комерції, вивчали разом із мовами мистецтво, архітектуру, музику, літературу, поезію, театр, балет, оперу, культуру, моду, смаки і уподобання, традиції різних країн. До ареалу зацікавленості каменярів входили давньоєврейське вчення Каббали, містичні символи Стародавнього Єгипту та Сходу. Засідання лож провадилися французькою, польською та російською мовами, ритуали теж орієнтувалися на церемонії і їх протокол, розроблені в Європі, у тому числі у Німеччині та Австрії.

Зокрема, Прот Потоцький, Піотр Теппер, банкір Ган та інші були активними учасниками рухів. Дехто з них набував досвіду у Голландії, Нідерландах та Швейцарії, інші – закріплювали науку про капітали у Німеччині й Австрії. З цих же країн потім до теренів етнічної України завозилися знавці різних професій, пов'язаних з розбудовою мережі світових європейських банків, промислового устаткування та виробництва, індустрії торгівлі, харчування і розваг (купці, власники кофехаузів, знавці музичних інструментів тощо). Всі ці люди поступово вливалися у місцеву громаду, так чи інакше впливаючи на етикетну культуру оточення, формування нових усталених порядків у світських прийомах та заходах, церемоніалі й протоколі.

Крім опосередкованих і прямих впливів на територіях сучасних Київщини, Поділля та Житомирського Полісся, безпосередні впливи на формування нових традицій в етикеті спостерігалися на землях Галичини, Закарпаття, частини Волині й Буковини, що влилися до складу Австрійської імперії. Після приєднання Закарпаття 1699 року, Галичини та частини Волині 1772 року, а від 1775 року і Буковини тут сталися помітні зміни. Наприклад,

польські шляхетські сеймики були замінені на Галицький постулатовий сейм, що діяв як виконавчий орган. Він був характерний і для устрою інших австрійських земель на цих територіях впродовж 1775–1845 років. Відповідно підлаштовувався і весь документообіг, чиновницька інфраструктура, змінювалася офіційна мова, а з нею – і ментальні аспекти розвитку суспільства.

По суті, українські землі увійшли до складу імперії на правах губернії, яку очолював губернатор, котрого призначав цісар. Офіційною мовою ділових паперів ставала австрійська німецька. Протягом 1783–1786 років тут була запроваджена так звана Йосифінська книга законів, що визначала правові та законодавчі аспекти відносин у суспільстві, категорично забороняючи норми традиційного звичаєвого права. 1811 року останнє навіть було спеціально скасоване цісарським указом (патентом) [304, s. 235].

Ще протягом 1780–1782 років в австрійських землях почали створюватися передумови на шляху до ліквідації кріпацтва (перший раз було скасоване 1789 року за законом Франца Йосифа II. У цей же період 1786 року всі польські закони були замінені на австрійські великоімперські, протягом 1780-х років урівнялися у правах представники різних релігійних конфесій і громад, включно з євреями. Некатолики отримали такі ж самі можливості у просуванні державною службою, як і католики, що почало змінювати ціннісні орієнтири в суспільстві, специфіку взаємовідносин як у церковних, так і у світських колах [77, с. 2-5].

Окремі землі (округи) поділялися на повіти з частковим самоврядуванням, від яких обиралися депутати. Вони працювали над крайовими законами, остаточне рішення за впровадженням яких було за імператором. Протягом кінця XVIII століття у країні було видано низку кодексів (зводів законів) цивільного, шлюбного, спадкового, процесуального, кримінального права. Таким чином, західноукраїнські землі досить швидко почали змінювати не лише державний устрій, а й лад звичних речей, норми

поводження у суспільстві, моралі; ментальні моделі поведінки, притаманні західноєвропейському світу, мову і звички.

З кінця XVII століття на Закарпатті адміністративно-територіальні одиниці комітати (жупи) підпорядковувалися Пожонському намісництву з центром у Братиславі (нинішня Словаччина), підконтрольному Будапешту (сучасна Угорщина) [117, с. 114]. Відповідно європейські впливи того періоду слід пов'язувати не лише із Польщею, в чиїх руках була фактична влада на місцях, а також із землями Словаччини та Угорщини, кожна з яких мала свої власні давні традиції, культуру, уклад життя, мову, національні стереотипи мислення, правила гарного тону. Ці землі належали Східній Європі.

Тобто, зі зміною державного підпорядкування, склалися умови, за яких Закарпаття, Галичина, частина Волині і Буковина опинилися в ареалі західноєвропейської культури, в окрасах кордонів однієї з наймогутніших імперій світу того часу. Австрія тоді межувала з Італією, Швейцарією, Пруссією. Імперія Габсбургів наклала значний відбиток на розвій суспільного життя, і, особливо, культуру західноукраїнських земель, у яких у добу ренесансу-бароко вже існували тісні зв'язки з Італією, Моравією, Пруссією, Голландією, Угорщиною.

1793 року Польща, Росія і Пруссія підписали конвенцію, за якою знов ділили землі України. Київщина, Брацлавщина й Поділля, а також центральна частина Білорусі із Мінськом за ним відходили Росії, а до Пруссії – земля Західної Польщі разом із Познанню. А 1795 року більша частина Волині (за винятком південно-західного кута) третім переділом Польщі остаточно була закріплена за Росією, а Галичина і згаданий кут Волині лишалися австрійськими.

Східногалицькі території, які переважно населяли українці, та західногалицькі, де здебільшого мешкали поляки, були об'єднані у «Королівство Галичини та Лодомерії» зі столицею у Львові, що тоді офіційно називалася на німецький лад – Лемберг.

Ця адміністративно-територіальна одиниця постала як спадкоємниця історичного Руського королівства на землях Галицько-Волинського князівства. Тому Галичина та Володимирія, більше відомі як Галичина та Лодомерія стали центром нової консолідації українських земель.

Особливо на початках австрійського панування, наприклад, на Буковині, що перед тим належала Оттоманській Порті, в обігу перебували поряд із турецькими піастрами, австрійські талери (у тому числі півталери – флоріни; дукати, крейцери), голландські талери (ріксдаальдери), альбертусталаляри, іспанські талери, рагузькі талери та російські карбованці. Всі ці гроші були пов'язані не лише з економічною конвертацією, а й культурною асиміляцією, що безумовно впливала на формування нових взаємовідносин між європейськими народами [269, s. 15-18].

Австрійський побут світського суспільства та, особливо, кухня упродовж століть орієнтувалася виключно на традиції дворянської культури (Hofküche). Її особливістю стало поєднання страв з яловичини та свинини із різноманітними овочами. Солоні і нейтральні страви в австрійській кухні завжди завершувалися традиційними пончиками, заповненими абрикосовим мармеладом або кремом, а також всесвітньовідомим яблучним штруделем. Також родзинкою вишуканого австрійського столу є наявність складних рибних страв, часто фаршированих або запечених із різними інгредієнтами, овочами, спеціями. Для таких делікатесів навіть створили окремий посуд. Приміром, тюрботьєр – спеціальна ємність для риби тюрбо.

Особливий вплив на становлення та формування австрійської кухні справили Угорщина, словенські, чеські, німецькі, італійські землі та Балкани, сусіди, з якими з давніх-давен в австрійців були спільні традиції. Наприклад, як і в чеських, так і у німецьких землях, улюбленим напоєм було пиво, до якого пасували морепродукти та ковбаси. Зокрема, рибу тюрбо (різновид камбали), що цінується за низький вміст жиру, поживність і приємний смак, прийнято було готувати виключно цілою тушкою на пару. Подавали її також

цілком, не розділяючи на філе та шматки, часто з лимоном та листям шавлії [270, s. 20-22].

Таку страву їли як в імператорських покоях, так і під час застіль заможної громади. Особливість правильно приготованої страви – у виключному смаку делікатесу із ароматом свіжих огірків. Подібну їжу наприкінці XVIII століття готували також у Голландії та Франції. Формувалася, якщо так можна висловитися, загальноєвропейська мова наїдків. Етикет передбачав можливість подавання страви з голландським соусом – вершковим маслом, загущеним на водяній бані з жовтком та лимоном. Тюрбо вважалася особливо витонченою стравою і у Франції, де її також запікали на пару у спеціальному мідному казанку з решіткою всередині.

Проте, якщо поглянути на тогочасні традиційні страви віденської кухні, то відчутні й запозичення слов'янських страв, зокрема, вареників з сиром, налисників, локшини з шинкою, галушок, смаженої річкової форелі [270, s. 25].

Суспільну верхівку простору на Буковині за часів входження до Австрії представляло вище дворянство: бояри (займали високі посади та служили при дворі князя), середнє дворянство (мазили, які були власниками землі) та дрібне дворянство (рупташі, спосіб життя котрих мало чим відрізнявся від селян). Тут в основному проживало нижче дворянство, тоді як заможні бояри та багаті мазили проживали в Яссах. Зберігався переважно архаїчний суспільний лад [268, s. 112]. Тоді як у європейських країнах сформувалася ще з XV століття придворно-рицарська публічність, тобто придворна культура, завершеною формою якої був іспанський церемоніал. Цієї форми придворного етикету притримувалися протягом століть і при Габсбурзькому дворі.

Проаналізувавши нищівне становище земель західної України, Г. фон Сплєні у доповідній записці центральним органам керівництва (від 10 грудня 1774 року), разом із програмою трансформаційних змін соціального та

культурного простору на Буковині запропонував проведення церемонії складення присяги (Erbhuldigung) на вірність усіх верств населення Габсбурзькій династії [308, s. 368-370].

Ідею втілення було реалізовано 12 жовтня 1777 року. Відбувся так званий своєрідний сакральний акт долучення кожної окремої людини краю до нового правлячого державного устрою. Таку присягу в Чернівцях складало майже 800 осіб: ювілейний митрополит Я. Путняну, Радівецький єпископ Д. Хереску, три архімандрити та п'ять архіпресвітерів, а також представники знаті (23 місцеві боярини, два яких з Молдови, 88 буковинських мазилів, 10 із яких з Молдови, 142 шляхтичі та 109 рупташів), переважна більшість жителів міста та околиць [111, с. 83]. Серед відомих бояр були Тодор Флондор, Васіле Балш, Ілля Герескул, Іон Флондор, Леон Імбаулт, Тодор Герескул, Іон Калмуцький, Іон Костін, Микола Кафенко та інші [300, с. 7-8].

Згідно розпоряджень барона Г. фон Сплени церемонію присяги склали в центрі площі перед «Генеральським будинком», де облаштували «гарний сад» із високою тріумфальною аркою та обелісками, які оздобили різнокольоровими прапорами, зеленим гіллям та пірамідами з величною символікою та картинами на полях [69, с. 28]. В спеціально обладнаному дощатому залі, де відбувалася присяга, під балдахіном було встановлено портрети Йосифа II та Марії Терезії. Перед ними, в самому центрі приміщення, стояло крісло з червоною камкою, в якому сидів Г. фон Сплени як представник цісаря [69, с. 30]. Всі ці облаштунки нагадували підданам про вельможий імператорський трон та господаря, котрому й, власне, клянуться у вірності.

Саме ці події слугують початком трансформаційних радикальних змін, видовищність та розмах яких були спрямовані на репрезентацію нової владної структури в новопридбаному краї. Важливу роль у цьому дійстві займала церква, суспільний вплив якої мав велике значення для місцевого населення. Завершення церемонії супроводжувалось музичним супроводом

та гарматним залпом. Далі відбулося святкове богослужіння у візантійських релігійних традиціях в церкві Святої Трійці [278, с. 128].

Після підписання документів, зазвичай, «починалися святкування, рівних яким у Чернівцях ще не було». Можновладці біля тріумфальної арки кидали у натовп монети та о третій годині дня розпочали святковий обід. У вечірній час перед «Генеральським домом» було представлено видовищну ілюмінацію (у 5000 ламп), за містом спостерігали феєрверк, «який для тодішнього міського населення був невідомим явищем з чужини» [279, с. 69].

Святковому настрою також сприяло вбрання господарів та запрошених гостей. Фелікс Потоцький зазначав: «... на порозі став сам господар палацу граф Фелікс Потоцький. На ньому темно-зелений полковницький мундир з регаліями, на голові соболиний шлик зі страусовим пером, при боці шабля з дзвінкою дамаської криці». Гості графа під час бенкету мали неабияке святкове вбрання: «Серед гостей – поважні генерали в роззолочених мундирах, чиновники в білих, посипаних тертою крейдою перуках, бритоголові, флегматичні, з масними очима і тонкими блідими руками служителі віри католицької, молоді панянки й паничі, поважні дами різного віку з моноклями, кістяними віялами в руках, в дорогих платтях з довжелезними шлейфами».

Основний принцип одягу шляхетного панства являв собою витончений окрас людини, в контексті витвору образу мистецтва, який має приносити естетичну насолоду оточуючим. Зазвичай, після бенкету запрошені переходили до танцю. Впродовж бенкету за бажанням вони в будь-яку хвилину могли повернутися аби наповнити келихи вином. «Виголосили щирі промову за пана-господаря, задзеленчав кришталь. Тост за тостом – і загомоніли, пожвавішали від хмелю гості, зал заповнився гамором, жартами... Лакеї винесли стіл, на його місце прикотили масивний клавесин, і під зображенням святої мадонни весело забриніли струни. Знову задзвеніли келихи, заіскрилось прозоре вино, закружляли у танку пари» [285, s. 5].

Музика під час святкування лунала гучно: «Стоголосий імпровізований хор гримів гармонійно й урочисто, здавалося, що люди зійшлися не на бенкет, а в храм з приводу великого свята» [285, s. 6].

Для іноземної знаті (*Distinktion*) в «Генеральському будинку» було влаштовано бал, а для інших дворян – у великому залі для присяги. Танці для «народу» або «народні гуляння» були влаштовані за містом біля річки [300, с. 15-16]. Натомість, аж відтепер спостерігається соціальне дистанціювання вищих і нижчих прошарків населення Західної України у складі Габсбурзької корони. А вже після відвідин Буковини цісарем (в 1786 році) з метою швидкого «об'єднання Буковини з Галичиною» дворянство останньої у правах і титулах було зрівняне із буковинським (в 1787 році).

В цей час достеменно панування «німецького духу» на західноукраїнських землях сприяє наслідуванню німецької культури, а також впливу більш прозаїчного мотиву місцевої еліти, а саме, бажанню досягти престижу та світського успіху за рахунок виникнення салонної культури. Місцеві салони спочатку ще були провінційними, але автентичними в прояві європейської культури. Аналізуючи салонне життя, наприклад, Буковини, підкреслимо, що воно не цілком склалося в межах самого салону як сталого інституту, але, зважаючи, на наявність деяких неточностей, були й відповідні риси. Зокрема, на Буковині салонна ідея була втілена у формі певного довірливого компанійського спілкування в міжособистісному просторі, в межах котрого відбувався обмін символічним конкретним капіталом представників еліти цього краю, що сприяло активації суспільної комунікації і, водночас, мали місце позитивні відгомони для посилення національної емансипації.

Однак такі трансформації кінця XVIII століття у краї не зрівнювали її інтелігенцію у культурній спадщині із вихідцями західноєвропейської аристократії та її придворним церемоніалом. В подоланні цього «цивілізаційного» бар'єру актуальною серед місцевої знаті були освіта,

виїзди до європейських міст (найперше – до Відня), підтримання комунікації в руслі міжнародної співпраці в суспільному полі Центральної Європи тощо.

Буковинські дворяни, священики, вищі чиновники, аптекарі, та заможні лікарі, влаштовували власних синів на навчання до Відня. В матрикулі Віденського університету з 1792 по 1821, згадано синів барона фон Капрі з Сучави, сини офіцерів Клойбера, Штайнбюхеля, Ланга, які деякий час жили на Буковині, сини барона Антона фон Енценберга – з Чернівців, а також аптекарів Вінклера, Гітцінгера, Лоренца, священиків Расевича та Ілащука, торговців та міщан Поповича, Прункула, Григоровича, Розенберга.

Отже, зв'язок укладу життя нобілітету українських земель з австро-німецькою етикетною культурою найбільше проявився після входження їх частини до складу Австрійської імперії. Адже відбулася безпосередня інтеграція Закарпаття, Галичини, Володимирії та Буковини у нове соціо-культурне середовище. Водночас, певні австро-німецькі впливи прослідковувалися й раніше.

4.3. Російські великосвітські норми і їх рефлексії в етикетній культурі етнічної України

Починаючи з межі XVII–XVIII століть Московське царство, яке набирало обертів як монархія, що швидко зростала, постійно видозмінювалося. Шукаючи сучасний шлях і наздоганяючи прогалини темних часів засилля бояр і старообрядців, нова імперія рухалася своїм курсом.

Пошук власних пріоритетів у державній політиці, розвитку торгового сполучення, економіки, військово-політичних союзів і культури, вилився у низку реформ, розпочатих ще Петром I. Як відомо, з цього періоду багато молоді відсилалося з Росії на пенсіонерське навчання закордон, навзаєм

запрошувалися іноземці, як носії ідей і знань інших держав і світів, до Москви, Петербурга, Києва тощо.

Якщо поглянути на етнічний склад воєначальників петрівського війська 1705 року, то серед них у першу чергу побачимо імена швейцарців, голландців, англійців, норвежців, данців, поляків. Для наочності варто навести їх прізвища, серед яких росіяни – абсолютні виключення: Данилович, Огільві, Шереметєв, Рєпнін, Шенбек, Чемберс, Шарф, Гордон, Гулич, Редер, Буш, Купер, Шведен, Августов, Дельден, Мевеса, Балк, Англер, Скот, Денісріттер, Келлінг, Герінг, Шаховський, Дедіт, Стрекалов, Бішоф, Бауер, Рєн, Пфлуг, Горбов, Астафьєв, Морелль, Сойст, Ігнатус, Кропотов, Інфланд, Грегорі, кн. Волхонський, Мешєрн, Гагарін.

При цьому з 10 генералів (за виключенням Шереметєва і князя Рєпніна) 8 були іноземцями (Огільві, Брюс, Шенбек, Розє, Чемберс, Шарф, Верден, Рєн). Тобто весь військовий нобілітет держави належав до істеблішменту Європи та Заходу, представники яких були носіями ментальності, культурних традицій, звичок та етикету країн свого походження. Відповідно про власне російські традиції серед цієї новоміксованої спільноти говорити було важко [63, с. 352-353].

До смерті Петра I у 1725 році стара боярсько-купецька еліта поступово втрачала свої важелі впливу у суспільстві, а при німецьких нащадках імператора впритул до Катерини II, при російському дворі панували північноєвропейські орієнтири розвитку суспільства. Здебільшого нащадків виховували німці-гувернери і гувернантки, лікарів тримали у світських колах також німців чи англійців [3, арк. 1-12].

Ще 1708 року Петро I повелів утворити 8 губерній, до яких приписати певні міста. Таким чином до Московської увійшло 39 міст від Новгороду до Москви; до Інгерманландської – від Санкт-Петербурга до Ярославля і Твері (29 міст), до Київської відійшли території від Суджи і Сум, Чернігова до Алешні (нинішня Херсонська область), усього 17 міст. Також було утворено

Смоленську, Архангелогородську, Казанську, Азовську та Сибірську губернії [63, с. 432-435].

На малоросійських землях влада зміцнювалася переважно через православ'я – так званий руський мир. У першу чергу через дієві зусилля Феофана Прокоповича, сподвижника Петра I, його однодумця в питаннях впровадження реформ, якого цар від 1711 року призначив ректором Києво-Могилянської академії.

Досить авантюрна особистість, Феофан Прокопович, якого виховував дядько з тим самим духовним ім'ям, що викладав у Києво-Братській колегії, студіював науки у Львові, звідки, після доєднання до лав уніатів, обійшов пішки кілька країн Європи. Він встиг відвідати університети у Ляйпцігу, Халлі, Йєні.

1701 року вступив до Римської єзуїтської колегії Святого Афанасія, де навчалися греки та слов'яни. Набутки провідних європейських богословсько-філософських шкіл, знання мов, і приналежність до кіл протестантських вчених виокремили особистість Феофана Прокоповича на початку XVIII століття з-поміж інших київських єпископів і викладачів. Суть його проповідництва зводилася до ототожнення імператора з понтифіком над мирською і релігійною паствою.

Саме на часи активної діяльності цього публіциста і державного діяча припала доба завершення періоду стабільності Інституту гетьманства в Україні, який прийнято пов'язувати з 1648–1722 роками (створення Малоросійської колегії). Адже від 1722 по 1764 рік (часу скасування гетьманства на Лівобережжі) становище Інституту гетьмана в Україні було вкрай хитке, що в результаті завершилося крахом національної ідеї і розпадом підвалин власної державності та суверенітету. Від 1722 по 1727 роки гетьман взагалі мав лише дорадчий голос для колегії з шести офіцерів російських полків, розквартированих в Україні. Штаб-квартира колегії розташовувалася у Глухові. Визначною фігурою впродовж XVIII століття став гетьман Кирило Розумовський, брат фаворита Катерини II. Проте від

1786 року Малоросійська колегія остаточно припинила своє існування [22, арк. 1-2]. Тим самим було покладено початок новим відносинам між українсько-польським і російським нобілітетом. Адже саме у ці часи відбувалися активні переділи земель етнічних Польщі, а разом із тим Білорусі, Литви і України.

Норови російського суспільства за Петра I були адаптовані під вимоги прусського етикету. На вечорах государя були присутніми Голстинські генерали і офіцери пруської армії, де вечори проводилися за чаєм, пуншем, вином, сигаретним димом та грою у *Samris* [67, с. 22-23]. Прусський етикет, зокрема, у той час регламентував неможливість допуску у королівський палац відвідувачів під несправжнім ім'ям. Жінки у Берліні не мали права знаходитись біля короля, а тим більше підходити до нього [153, с. 22-23, 104-76]. Поступово і Петербург насичувався проєвропейськими смаками та модами [4, арк. 1].

Так, вже з першої – третьої чверті XVIII століття столичне місто заповнили крім місцевого люду, християн і жидів, вірменів, турків і калмиків, шведи, англійці та французи. Росія на той час була ще досить варварською країною, в якій уживалися архаїчні звички кшталту носіння довгої бороди і модні сучасні нововведення. Зі збільшенням кількості приїжджих іноплемянників змінювалися і смаки. Виховання, кухню, побутовий уклад стали обирати – німецькі, англійські чи французькі. При чому одночасно розмовляли усіма цими мовами, що спричиняло швидку асиміляцію до кодексу європейських гарних манер [153, с. 182].

За Петра I по його наказу було видрукувано «Юності чесне зеркало, або показання до житейського поводження» («Юности честное зеркало, или показание к житейскому обхождению») [76], книгу, яка регламентувала світську пристойну поведінку, правила поводження у суспільстві й вчила гарним манерам. За цією працею придворні не мали «руками или ногами по столу везде колобродить, но смиренно есть, вилками и ножиком по тарелкам и скатерти не чертить» [76, с. 70]. Крім іншого зазначалося, що «Когда

говоришь с людьми, – то будь благочинен, учтив, не много говори, а слушай. Если случится речь печальная, то надлежит быть печальну и иметь сожаление. В радостном случае – быть радостну и являть себя весело с веселыми. От клятвы, чужеложства, игrania и пьянства должен себя вельми удержать; придворный прямой человек не должен носом храпеть и глазами моргать, и ниже шею и плеча, яко бы из повадки, трясти. Не зван и не приглашен в гости – не ходи, ибо говорится: кто ходит не зван, тот не отходит не бран. Во всех пирах, банкетах и прочих торжествах отнюдь никакой скупости или грабительства да не являет, дабы не признали гости. Также излишняя роскошь и прихотливые протори зело не вохваляются. Не малая гнусность есть, кто часто сморкает, яко бы в трубы трубит, или громко чхает и тем малых детей устрашает и пужает. Еще зело непристойно, когда кто платком или перстом в носу чистит, якобы мазь какую мазал, а особливо при других честных людях» [76, с. 77].

Трохи згодом, вже у середині XVIII століття аналогічні правила доброго тону було видано у Львові у вигляді додатків до Абетки під назвою «Політика свецкая» [59] (своєрідний дайджест гарних манер з провідних європейських видань). У другій половині століття ця праця кілька разів перевидавалася.

За імператриці Єлизавети Петрівни вийшло друком нове керівництво у царині світських пристойностей, що мало назву «Грациан, придворный человек». Це видання роз'яснювало, що «большая вежливость – учтивый обман, а истинное учтивство – одолжение, а притворное лукавство – обхождение, всегдашняя наука в жизни, чего ради в нем великой осторожности потребно, всякое излишнее вредно, а наиначе в обхождении. Когда ты в компании, то думай, что в шахматы играешь» [5, с. 58].

За Катерини II світські настанови були зібрані у кількох книгах з правилами ввічливості та світських манер, зокрема й віршовані. Кшталту: «Старайся, чтоб твой нос был свеж и чист, не фыркал, не сопел, не издавал бы свист» тощо. Взірцями витонченого поведження у вищому світі ставали

французи-емігранти, що вчили дітей знаті, зокрема, й поміщиків, так, аби досягти у вихованні так званого «великосвіцького лоску» [154, с. 166].

У цей час опанування азів церемоніалу серед дворянства відбувалося під час танцювальних вечорів і балів, де гості вишиковувались для польки, полонезу, «круглого польського разом із вальсом», французької кадрилі та мазурки тощо. Для виходу в цих танцях запрошені ставали у вервицю пар, очолювану господарем з найбільш шанованою дамою, і величаво й сановито розпочинали танок ходою.

Часто на такі бали знать виїжджала у цілих «поїздах», цебто низкою карет, попереду яких бігли скороходи і гайдуки. Інколи ззаду сиділи два араби. Супроводжував такий виїзд почт зі збіднілих дворян, озброєних гусарів та козаків під спів співця і гру гітариста та флейтраверсиста.

Загалом, «шутейно-скоморошні» звичаї етнічної Росії тієї доби не були характерні для України. Натомість поширювалися у інших володіннях імперії, зокрема на Кавказі. Там також під час обідів господ стояли шутки у шовкових різнобарвних перуках з локонами у чужих кафтанах (вони передражнювали присутніх, лаяли їх, казали, що хотіли), дураки, одягнені у лахміття з лоскотів (над ними всі сміялися, смикали їх, дражнили, мазали губи гірчицею тощо) [154, с. 168-170].

Інколи до цієї свити карликів і юродивих додавали й інших «родзинок» – представників корінних народів у національних строях, негрів, арапчонків й інших екзотів, що дозволяло присутнім створювати атмосферу «перелицювання», гри, дуркування. Особливо такі норови побутували на кордоні Грузії й Персії, про що занотувала згадки княгиня Катерина Дашкова.

Так, за її спогадами до обіду в англійця на російській службі генерала Кнорінга, присутні йшли церемоніальним кроком парами, яких налічувалося від 20 до 30, через дзеркальні і живописні кімнати під спів челяді у лівреях з музичним акомпанементом. Перед присутніми в англійському стилі виструнчилися маленький китаєць, негр, черкешенка, калмичка, одягнені у

національні строї, які поруч з іншими «рабами» розважали присутніх гримасами й піснями. Світське товариство, наївшись ікри, копчених оселедців, редиски з сирами із лікером і кавою, пестували цих тубільців та «кидали їм конфекти» [67, с. 47]. Тобто росіяни сприймали себе як поневолювачів, що колонізували багато народів.

Намагання слідувати усьому французькому деякий час сприймалося як мавпування, хоча сам розпорядок дня прийомів на чай (о 6 годині), обід близько 7 або 8 вечора (вечера) переймався іноземний. Розкіш на гарно обставлених столах, де подавали їжу під звуки оркестру, була запозичена в англійців. Хоча популярністю користувалися на той час, крім французьких страв, і страви російської традиційної кухні. До меню останньої подавали осетрину, ікру, дичину, свинину, котлети, солонину, печеню, уху, суп із ячнними пиріжками, соління, простоквашу. На десерт смакували моченими грушами, квітом троянди, сотовим медом, київським варенням (цукатами), кримськими яблуками та пастилою [7, арк. 3]. У Москві продавали кавуни з гарним смаком, що доповнювало харчову палітру того часу. Російську їжу часто ласували під циганський спів та пляс. З напоїв, крім горілки, що більше споживалася у низах, квасу і меду, цінували вино, пунш, пиво, лимонад, поширилася мода на французьке шампанське [67, с. 180].

У XVIII столітті в Росії на званих обідах слуги розносили страви зачинами. Тому ті, що сиділи у дальній частині столу, інколи мали задовольнятися самим спогляданням харчу і пустими тарілками. Так за князя Григорія Потьомкіна пригощання за таким «кар'єрним» принципом ставало усталеним ритуалом застіль, де за одним столом мали бути присутніми незнайомі люди. Тільки у XIX столітті цей звичай почав вважатися застарілим, але у провінції був прийнятним ще тривалий час [154, с. 201]. Хоча загалом європейські манери від кінця XVIII – початку XIX столітті вважалися більш передовими, ніж власне російські.

У Петербурзі знання іноземних манер, мов та етикету було необхідним у комерційних справах, у Москві – через моду. В останньому місті з часом

почали більше сприймати французькі нориви. Так, замість поклону, при зустрічі на французький манер стали цілувати один одного в обидві щоки. Елементами аристократичного життя серед знаті почали вважатися трості та курильні люльки, захоплення фарфором, англійськими каретами, чаєм та кавою з цукром. Катерина II грала в шахи, деякі східні ігри поступово увійшли до світського проведення часу другої половини – кінця XVIII століття [67, с. 182].

На час царювання Катерини II смаки, уподобання, уклад життя в Росії змінилися. Кухню тепер обирали насамперед французьку, хоча за наявності можливості заможні родини винаймали крім французів, ще й німців та італійців. Останніх також «замовляли» для невеликих поміщичих театрів, опери-буф. З кінця правління Катерини II гувернерів і гувернанток обирали для своїх нащадків з французів. Павло I згодом скасував моду на французький одяг.

З часом, від кінця XVIII століття французька мова, танці, гарні манери, система «прийнятних жестів» настільки вирізнялися, що для опанування ними було необхідно винаймати спеціальних вчителів. По суті, до початку XIX століття відбулася повна асиміляція аристократичною верхівкою французької етикетної культури, коли навіть російській і церковнослов'янській мовам діти навчалися вже у зрілому віці як іноземним. Як писав Ю. Лотман, поступово відбулося «перелицювання» свого і чужого, оскільки перше сприймалося ознакою вишуканості і лоску, а друге розумілося як мужицьке [154, с. 188].

Від царювання Петра I у «німецькому стилі» до доби правління Єлизавети Петрівни уклад життя, норми поводження в етнічній Росії поступово видозмінювались. На зміну протонародній поведінці у стилі німців і голландців, освічена монархиня Катерина II, що вела активне листування з Дідро і Вольтером, а також перетрактації з монаршими особами найбільш значущих на політичній мапі світу того часу, поступово впровадила моду на французький етикет. З цього часу на столі обов'язковими

стали набори персональних кувертів для запрошених осіб – ножа, виделки, ложки.

Однак за часів царювання Павла I, як згадувала княгиня Катерина Дашкова, не зважаючи на тотальне захоплення суспільством Наполеоном і французькою, німецький етикет при російському дворі забутим не був. Син Катерини II лише ввів у вжиток двору елементи англійського етикету, що, з часом, вже за Олександра I, проявлявся здебільшого у зовнішніх ознаках костюма та в стилі життя «на широку ногу», з пирами, влаштуванням забав, балів, прийомів тощо.

Загалом до початку XIX століття сформувався російський тип застольного етикету, який відрізнявся від німецького (австрійського), до якого тяжів і польський, а також усталених французького та англійського. Його відмінність полягала у характері, більш наближеному до «буржуа», цебто заможних городян [154, с. 210].

А згодом, російський тип застольного етикету був сприйнятий як новомодний в етнічній Франції, Польщі й Україні, нобілітет якої складався здебільшого з польсько-російської верхівки. Хоча загалом у цей час етикет набуває характеру інтернаціонального. Тобто, до кінця XVIII століття етикетна культура світських заходів і прийомів українських земель, орієнтована перед тим здебільшого на польсько-французькі норми поведінки, культури харчування, проведення зустрічей тощо отримала нові імпульси розвитку.

З кінця XVIII століття, після третього поділу Польщі, польська й українська еліта часто була при петербурзькому дворі. Як і в давнину стало прийнято скріплювати різні етнічні групи і цілі народи за посередництвом польсько-українських шлюбів та з іншими народностями. Характерні приклади: князь Любомирський одружився з донькою Нарішкіна, граф Віельгорський на графині Матюшкіній, граф Зубов на графині Потоцькій (колишній дружині Прота Потоцького), граф Воронцов на графині Браницькій тощо. Внаслідок цього істотно змішувалась культура прийомів,

харчування, спілкування, етикет застілля, вироблявся новий універсальний протокол і етикет. Традиції частково зберігалися, частково видозмінювалися, католики переходили у православ'я, що віддзеркалювалося на зміні всього укладу життя їх нащадків.

Граф Іллінський запанував у Гатчині під Петербургом, граф Северин Потоцький працював у Харкові і Одесі, при Дворі служили Адам Чарторийський, князь Огінський, князь Понінський, Фадей Чацький, що володіли землями українського та білоруського Полісся, а деякі й прибалтійськими маєтками [154, с. 211-212].

Інколи ж, навпаки, спостерігалася певна стійкість до сприйняття населенням українських земель московсько-російських впливів. Упродовж 1770–1784 років німецьким дослідником-природознавцем і лікарем Готлібом Гмеліним були написані «Подорожі по Росії». Він у своїй чотиритомній праці констатував, що для українців характерні привітність, весела вдача та любов до чистоти. Вже тоді відчувалася суттєва різниця у ментальних виявах малоросів і великоросів, що виявлялася в більш тонкому смаці до страв перших (згадаймо принагідно різницю у приготуванні того ж таки борщу) й охайності (вибілені домівки й інше). При цьому автор зазначав, що навіть бідні українські селяни жили чистіше, ніж заможні мешканці етнічної Росії [154, с. 225].

Проте на кінець XVIII століття своєї, власне української, світської еліти у нас майже не було. Рід Острозьких припинив своє існування по чоловічій лінії. Галагани, Тарнавські, Кочубеї, колишній козацький генералітет, поступово ополячувалися через моду на вихованість, європейську освіту, а також – духовне спустошення України Росією. В етнічній Україні некоронованими королями вважалися Потоцькі, у Білорусі – Радзивілли, у Литві – Тизенгаузи. Сангушки, Тарнавські, Любомирські, Вишневецькі, Браницькі, Огінські, Чарторийські тощо представляли спільні інтереси польсько-українського суспільства. Пізніше, від доби другої третини XVIII століття, за панування Августа III, при дворі Речі Посполитої служили

переважно поляки та німці, що на деякий час змінили власне українську еліту в колах знаті.

Протягом XVIII століття регулярні східно-українські зносини набули характеру постійно існуючих, що поступово призвело до складання форм офіційних перетрактацій між представниками еліти. Взаємні дарунки й інші атрибути двосторонніх перемовин, а також етикет світських заходів і прийомів у ці часи (доба бароко) отримали тяглість, системність, супроводжувану певними церемоніалами та протоколом.

Східний уряд регулярно обдаровував українську еліту традиційними подарунками у вигляді грошей, зброї, хутра соболів, сукон гамбурзьких та англійських, об'яревих, шовкових, парчевих, атласних, оксамитових, камкових, тафтяних, китайчастих, байберекових, кармазинних, напівкармазинних тканин; різноманітного срібного та золоченого посуду (блюда, тарілки, ложки, ножі, фляжки, шкатули з посудинами, рукомийники з лоханню) та делікатесів (переважно риби та ікри), а також напоїв – вина, пива, меду; спецій та випічки); облачення для церковнослужителів (архієрейський одяг, митра золота з хрестом, сакос, омофор, мантиї, кубок золотий з накривкою, таця тощо) [72, с. 350].

Та, згодом, російських впливів у дворянському укладі життя етнічної України ставало все більше. Зокрема, на початку вже XIX століття, на Волині вони отримали імпульси розвитку, пов'язані із гусарськими забавами та гуляннями. Взимку, за згадками Садик-Паші, влаштовували льодові палаци. Один з них мав вигляд величезної зали з кабінетами по боках. Підлогу й сидіння її вкривали дорогоцінними перськими та турецькими килимами, а по кутах зали було розміщено 4 гусарських оркестри, що грали одночасно. Посередині було розпалене багаття, довкола танцювали і розважались представники військової еліти та знайомі графів Ілінських. Насамкінець у срібному котлі приготували пунш, що отримав назву гусарського [72, с. 354]. Етикетна частина подібних свят була мікстом з традиційних норм і правил українсько-польського істеблішменту та модних російських нововведень.

Частина нобілітету України, зокрема графи Ілінські, що були близькими до Павла I, в етикетній культурі спиралися на великодержавні «корсетні» вимоги. Однак власне українські традиції та норми поведінки, прийнятні у колах польської знаті, ними також осмислювалися і впроваджувалися до укладу життя, протоколу, церемоніалу, вимог до проведення світських заходів і прийомів.

Отже, Московське царство / Російська імперія намагалася вибудувати свої підходи великосвітського етикету, базуючись на традиційних боярських основах, при цьому активно додаючи до них іноземні запозичення. Російські великосвітські норми впевнено розвивались у напрямку від німецької етикетної культури, французької, до англо-французької.

На зламі XVII–XVIII століть посилилося поширення російських впливів на етикетну культуру нобілітету на українських землях. При цьому для російської етикетної традиції ранньомодерної доби характерна помітна присутність саме іноземних впливів, котрі також знаходили своє відображення в етикетній культурі етнічної України.

Висновки. Впродовж ранньомодерної доби в межах етнічної України також спостерігалось поширення елементів традицій французької, австро-німецької і російської етикетної культури. Цей період на українських землях схарактеризовано домінуванням етичних принципів і норм європейських стилів життя, котрі широко поширювалися серед панства. Загалом можна стверджувати, що створення нових норм європейського етикету в Україні в ті часи, обумовлені розкриттям кордонів між країнами, можливістю подорожувати й запозичувати особливості закордонного життя, моральні принципи, матеріальні цінності й уявлення про манери та правила хорошого тону.

Поступово багато формальностей кшталту обов'язкового зняття капелюхів перед приймаючою стороною, прикладання до хреста і складання присяги послами, вітальні похилення й реверанси гостей тощо набули

характеру певної урочистої церемонії у доленосних переговорах, аудієнціях, прийомах. З часом елементи дипломатичного протоколу поширилися і на протокол світських заходів, який ставав ланкою спілкування істеблішменту.

Власне український етикет світських заходів і прийомів ранньомодерної доби відбрунькувався від загальноєвропейського, насамперед французького (передусім, застільний та етикет прийомів). Останній від кінця XVII століття отримав розвиток на українських землях. А з XVIII століття тенденції культурної асиміляції в окресленій царині значно поглибилися. Французький етикет на українських землях витісняв російський, котрий включав деякі елементи англійських традицій вшановування.

При цьому, з часу включення західноукраїнських земель до Австрійської корони посилювалися австро-німецькі впливи, що відобразилось у способі проведення часу вільної людини, специфічних малоемоційних перетрактаціях, поширенні моди на кавування в кофехаузах і домашньо-офіційних умовах кіл знаті при маєтках.

ВИСНОВКИ

Отже, розвиток етикетної культури нобілітету українських земель XVI–XVIII століть розглянуто як складову історичних процесів, що мали тяглість і власні загальноукраїнські особливості розвитку. При цьому складання національних традицій світських заходів і прийомів розкрито на тлі загальноєвропейського контексту. Зокрема, історії культури населення етнічних українських земель від часу перебування у складі ВКЛ, Королівства Польського, Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії і до входження їх до складу Російської та Австрійської імперій. У досліджуваній роботі наведено комплексне наукове обґрунтування розвитку етикетної культури нобілітету українських земель у XVI–XVIII століттях, значимість якого ґрунтується на висвітленні специфіки історичного розвитку та трансформацій етикетної культури цих територій.

Виокремлено стан наукової проблеми згідно з концептуальними особливостями розвитку історіографії та проблемно-тематичних пріоритетів етикету світських заходів і прийомів на українських землях XVI–XVIII століття, в контексті чого констатовано, що протокол як частина етикету зносин нобілітету різних європейських країн у досліджуваний період поступово набував характеру регламентованого усталеного підходу до порядку проведення міждержавних перетрактацій. Зокрема, це стосувалося і земель України, що була невід'ємною частиною Європи, якої торкалися всі зміни геополітики, пов'язані з трансформаційними процесами в культурних зносинах окресленого відрізка часу. В історіографії за досліджуваною проблемою виділено три групи досліджень, кожна з яких містить свої концептуальні особливості та проблемно-тематичні пріоритети. До першої групи ми відносимо роботи українських і зарубіжних вчених, що вивчали різноманітні аспекти історії українських земель у ранньомодерну доби, але при цьому теми нашого дослідження торкалися лише фрагментарно. Другу групу складають праці вітчизняних науковців, які торкалися питань

пов'язаних із протоколом і церемоніалом. Умовна третя група – роботи закордонних дослідників, присвячені етикетній культурі (здебільшого з дипломатичної сфери).

Систематизовано джерела як дані окремих пам'яток історії та культури, що дало можливість упорядкувати інформацію про етапи розвитку етикету на українських землях кінця XVI–XVIII століття. Вказаний перелік містить архівні фонди неопублікованих документів і матеріалів та опубліковані джерела, серед яких важливе місце ми відводимо мемуарам і роботам іноземних сучасників про українські землі у ранньомодерну добу. Маючи різний ступінь достовірності, кожна із зазначених груп джерел відіграє важливу роль у відображенні об'єктивної та цілісної характеристики становлення власної традиції культурних відносин серед нобілітету й аристократичної еліти суспільства зазначеного часу.

Одним із основних засадничих аспектів дослідження етикету світських заходів і прийомів, а також дотичних до них церемоніалу і протоколу, є загальнонауковий принцип історизму, а також хронологічний принцип, що дозволяють структурувати історичні дані за хронологічною розгорткою, спираючись на різноаспектні джерела архівної та опублікованої інформації, здійснюючи верифікацію та структурування причинно-наслідкових зв'язків певних явищ. Головними підходами та методами щодо вивчення означеної проблематики стали історико-культурний, соціокультурний та контекстуальний підхід; загальнонауковий системно-історичний метод, компаративний (історико-порівняльний) конкретно-науковий метод, онтологічний метод, синергетичний метод, метод вибіркової наукової реконструкції окремих явищ та інші, які застосовано задля послідовного хронологічного відтворення етапів розвитку етикетної культури нобілітету українських земель зазначеної доби, що мали зв'язок із державотворчими та геополітичними зрушеннями й трансформаціями. У цьому зв'язку розроблено методологію історико-культурного дослідження в означеній царині, осягнуто значення таких чеснот нашого народу, які мали вплив у

розрізі розуміння моральної культури – а саме: людяність, чемність, справедливість, порядність, гречність, гостинність, поштивість, толерантність, вихованість, щедрість, добропорядність, добросердечність, щирість, гуманність у тогочасному розвинутому соціумі. Окреслено сутність розрізнення семантичного поля дефініцій «аристократія», «еліта», «звичаєве право», «звичаї», «ідентичність», «імідж», «істеблішмент», «коронація», «нобілітет», «обряд», «менталітет», «перетрактації», «політес», «привілеї», «прийом», «протокол», «світогляд», «церемоніал».

Встановлено закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства в царині культуротворчості, пов'язаних з етикетом, церемоніалом, протоколом на українських землях XVI–XVIII століть, де головними чинниками впливу на українців були ВКЛ, Королівство Польське, Річ Посполита, Кримське ханство й Османська імперія. У цей час етикет світських прийомів і протоколу в значній мірі формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався під впливом східних (Туреччина і Кримське ханство, частково Росія) і західних дипломатичних ритуалів (Франція, Австрія, Німеччина).

Визначено, що європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель найбільш яскраво проявилися з входженням їх більшої частини до складу Речі Посполитої. Цьому сприяли тісні взаємини двору польського монарха з іншими країнами Європи та папським двором. Поліетнічне, багатоконфесійне суспільство Речі Посполитої того часу було мультикультурним у своїй основі, поліморфним у орієнтації на здобутки грецької і латинської цивілізацій (спадщини Східної Візантії й Західної Європи), що й окреслило впливи для більшості українських земель на довгий час. Помітні нововведення в практиках етикету, церемоніалу й протоколу з'явилися у дипломатичній сфері, світських урочистостях (коронаціях, прийомах) і на рівні побуту (одяг, їжа тощо).

Досліджено історичні реалії взаємовідносин козацького старшинського середовища з Кримським ханством і Османською імперією. Вони сформували культурні виміри дипломатичного етикету, котрий істотно збагатив вітчизняний соціокультурний простір та менталітет українців. Зокрема, з турецько-татарського етикету переймалися традиції шанобливого ставлення й виховання, проведення застіль, дипломатичних прийомів, підношення подарунків тощо. Виокремлено специфіку формування елементів дипломатичного протоколу, церемоніалу та етикету, пов'язану із Кримським ханством і Оттоманською Портою.

Прослідковано процес формування власне українських традицій етикету, церемоніалу світських заходів і прийомів у ранньомодерну добу, який значною мірою формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався з огляду на східні й західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол. Практики етикетної культури козацької старшини були відображені, насамперед, у військово-дипломатичній та побутово-сімейній сферах. Зокрема, поступово сформувалися пишні традиції прийомів високих іноземних гостей, які супроводжувалися підношеннями подарунків, різноманітними розвагами. Важливим церемоніалом у Гетьманщині стало вручення вірчих грамот. Значна увага приділялася манерам, зовнішньому вигляду. Певних трансформацій впродовж досліджуваного періоду зазнавала гастрономічна культура. Розвинулися риси сімейної та релігійної обрядовості. Здійснено загальну характеристику мультикультурних поліморфічних процесів в галузі етикету, церемоніалу, протоколу великосвітських заходів і прийомів українських земель XVI–XVIII століття, що впливали на становлення власної традиції культурних зносин і підношень-обдаровувань серед військового, духівничого, чиновничого, дворянського нобілітету й аристократичної еліти (чільників держави та членів їх родин). Унаочнено ствердження представників кіл нобілітету земель України XVI–XVIII століть на світовій арені як представників

розвиненої, цивілізованої та, певною мірою, демократичної держави з низкою прав і вольностей, що вільно й на рівних входили в коло європейських країн з опертям на знання норм моралі та менталітету їх суспільства.

Простежено культурні впливи інших народів на етикетну культуру нобілітету на українських теренах означеного хронологічного періоду. Впродовж ранньомодерної доби в межах етнічної України також спостерігалось поширення елементів традицій французької, австро-німецької і російської етикетної культури. Окреслено впливи великосвітського французького етикету на формування власне вітчизняної української культури харчування і поведження у суспільстві. Зокрема, проведення званих обідів і вечер, балів з певними вимогами до сервірування столу та запрошення гостей взяти участь у застіллі за певним протоколом прийому; дипломатичних і чиновничих прийомів з обдаровуваннями; церемоній прийняття влади, посад, ініціацій народин, посвячення у королі, пошлюблення, поховання серед аристократичної верхівки. Вагомими у цей період для українських земель ставали впливи австро-німецької етикетної культури. Вони значною мірою були вирішальними наприкінці XVIII століття й відобразились у способі проведення часу вільної людини, специфічних малоемоційних перетрактаціях, поширенні моди на кавування в кофехаузах і домашньо-офіційних умовах кіл знаті при маєтках. Важливим чинником збагачення місцевого етикету елементами західноєвропейських церемоніалів та протоколу світських заходів і прийомів став перехід українського нобілітету, патріотично налаштованого на повернення вольностей і свобод, до нового виду андеграунду – масонства. Напівтаємні братства, в яких сповідували свободу, рівність і братерство, підтримували міцні стосунки з представниками Франції, Німеччини, Австрії. У ці ж ложі потрапляли українські представники істеблішменту. Російські великосвітські норми ранньомодерної доби впевнено розвивались у напрямку від німецької етикетної культури до англо-французької. При цьому для російської

етикетної традиції характерна помітна присутність саме іноземних впливів, котрі також знаходили своє відображення в етикетній культурі етнічної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані документи і матеріали:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДАК України)

Ф. 33. Кременецький земський суд.

Опис 1

1. Спр. 8. Реєстр одягу та дорогоцінностей, що належать княгиням Галшці та Катерині Збаразьким. 19 листопада 1592 р. 262 арк.

2. Спр. 9. Тестамент п. Я. Гидзинського на рухоме і нерухоме майно. 26 липня 1596 р. Польською мовою. (Волинське воєводство). 483 арк.

Ф. 59. Київська губернська канцелярія.

Опис 1

3. Спр. 7714. Справа про оголошення маніфесту Катерини II про встановлення обмежень в користуванні екіпажами та в одязі для різних станів Російської імперії. М. Київ, 10 травня 1775 р. – 25 січня 1777 р. 12 арк.

Ф. 64. Шестаківська сотенна канцелярія.

Опис 1

4. Спр. 1032. Укази Стародубської полкової канцелярії про обов'язкове дотримання розкольниками указу Петра I відносно гоління борід та одязі; про заборону дворянам оздоблювати одяг золотом і сріблом, крім осіб 5-го класу. 9 квітня – 1 липня 1743 р. 1 арк.

Ф. 127. Киевская духовная консистория.

Опис 1

5. Спр. 39. Быт дворян – эпитимии. Т. VII. 107 с.

6. Спр. 59. Назначение эпитимии шляхте. Т. VIII. 242 с.

Ф. 193. Киевское поместное правление.

Опис 1

7. Спр. 766. Правила переведения лиц разных сословий по городу. Киев. 1786 г. 7 арк.

Ф. 206. Новгород-Северское наместничество.

Опис 5

8. Спр. 313. Ведомости о жителях /по сословиям/ населенных пунктов в сотнях полков Левобережной Украины (Друга половина XVIII ст.). 103 арк.

Ф. 220. Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією.

Опис 1

9. Спр. 670. Сигізмунд Август наказує маршалку Петру Загоровському віддати віно 500 польських злотих – посаг племінниці – її сину князю Матвію Четвертинському. 15 січня 1557 р. 5 арк.

Ф. 223. Колекція документів «Серія Б».

Опис 1

10. Спр. 382. Патент на шляхетство родини Крижановських, що видав маршалок Білостоцький. 1832 р. Привілей короля Яна III на шляхетство Станіславу Крижановському від 1694 р. 1 арк.

Ф. 442. Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора. Полицейская часть.

Опис 1

11. Спр. 505. Список дворян, представленных Николаю I 24 июня 1829 г. Киев. 31 арк.

12. Спр. 554. Рапорты земских судов Подольской губ. С ведомостями о количестве лиц польской шляхты, включённых в податное сословие. 1848 г. 55 арк.

13. Спр. 724. Дело о рассмотрении прошения часового мастера г. Каменца Ключевского о взыскании с графа Красинского денег за взятые у него золотые часы. 25 июня 1834 – 12 марта 1836 г. 8 арк.

14. Спр. 1225. Дело о создании и работе уездных комиссий для разделения жителей Киевской, Подольской и Волынской губерний по сословиям. 21 декабря 1831 г. – 28 ноября 1834 г. 387 арк.

15 Спр. 1439. Дело о сборе сведений о дворянах Киевской, Подольской, Волынской губерний и представлении списков дворян, утвержденных

губернскими дворянскими депутатскими собраниями в дворянском звании.
24 января 1833 г. – 1 июня 1834 г. 60 арк.

16. Спр. 6787. Ведомость помещиков, владеющих именьями в Волынской губернии. Подлинник. 1846 г. Т. V. 18 арк.

17. Спр. 4824. Характеристика сословий Подольской губ. Из записки подольского гражданского губернатора Николаю I за 1843 г. 20 арк.

Ф. 442. Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора. Полицейская часть.

Опис 65

18. Спр. 382. О количестве жителей по сословиям в м. Умани, Махновке, Линцах, Липовце, Каневе и Богуславе. Из сообщений Киевского гражданского губернатора от 7 июня, 9 августа, 10 и 19 августа 1833 г. 26 арк.

Ф. 442. Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора. Полицейская часть.

Опис 79

19. Спр. 1556. Список дворян Волинської губ., запрошених в Київ для зустрічі царя Миколи I. 28 серпня 1843 р. 107-109, 135 арк.

Ф. 484. Киевский главный суд. Гражданский департамент.

Опис 5

20. Спр. 83. Список помещиков Махновского повета с указанием количества вольных жителей, проживающих в их именьях. 23 арк.

Ф. 1407. Коллекция грамот русских царей и универсалов украинских гетманов.

Опис 1

21. Спр. 29. Указ императрицы Елизаветы Петровны гетману Кириллу Разумовскому о разрешении генералитету, офицерам и дворянам беспощинного вывоза вина и водки с Украины. /Копия/. 9 января 1752 г. 2 арк.

Ф. 1396. Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии.

Опис 1

22. Спр. 3. Проект жалованной грамоты Екатерины II русским дворянам II-й половины XVIII в. 2 арк.

Ф. 2205. Волынское церковно-археологическое общество.

Опис 1

23. Спр. 418. Церковно-приходская летопись церкви и прихода с. Годомичи Луцкого уезда. Не ранее 1895 г. 5 арк.

24. Спр. 419. Церковно-приходская летопись церкви с. Голузия Луцкого уезда. 1895г. 33 арк.

25. Спр. 420. Церковно-приходская летопись церкви с. Забороль Луцкого уезда. 1897 г. 10 арк.

26. Спр. 421. Церковно-приходская летопись прихода с. Кольчин Луцкого уезда. 1892 г. 53 арк.

Ф. 2205. Волынское церковно-археологическое общество.

Опис 2

27. Спр. 12. Актикація до луцьких земських книг заповіту володимирського підстарости Федора Загоровського, вчинена Войтехом Станішевським. Випис із луцьких земських книг. 17 червня 1599 р. 1 арк.

Ф. 2227. Колекція документів Волинського музею.

Опис 1

28. Спр. 10. Указ Миколи I про перегляд дворянського стану західних губерній імперії. Копія. За описом. 1831 р. 3 арк.

Ф. 2040. Миллер Дмитрий Иванович.

Опис 1

29. Спр. 46. Записка. «Книга о киевских дворянах и старых малороссийских чинах». 7 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. 200. Вінницький повітовий предводитель дворянства.

Опис 1

30. Спр. 6. Документы о дворянских выборах (указы, списки, переписка, бланки). 29 апреля – 29 августа 1832. 119 арк.

31. Спр. 8. Присяга дворян, избранных в уездное дворянское управление; списки дворян Винницкого уезда; переписка с губернским предводителем дворянства, уездным судом по вопросам выборов дворянского управления. Август 1832 г. 66 арк.

Ф. 363. Ковельський повітовий земський суд, 1796–1831 рр., Ковельський повітовий суд, 1831–1872 рр.

Опис 1

32. Спр. 2431. Про зміни та доопрацювання статей «Зводу законів». 7 арк.

Ф. 480. Ковельський повітовий стряпчий, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії 1803–1872 рр.

Опис 1

33. Спр. 4. Переписка с Волынским дворянским депутатским собранием об установлении документов, подтверждающих дворянское происхождение Мыслинских, Стржевских, Погоновских и др. 24 февраля 1841 – 11 ноября 1841 г. 26 арк.

34. Спр. 119. Документи, що підтверджують дворянське походження. 4 арк.

Ф.611. Липовецький повітовий предводитель дворянства.

Опис 1

35. Спр. 1. Алфавитный список дворян Липовецкого уезда не имеющих недвижимого имущества. 160 арк.

Ф. 806. Могилів-Подільський повітовий предводитель дворянства.

Опис 1

36. Спр. 1. Метрические выписки копайгородского костела, свидетельства, выданные Подольской казенной палатой, предводителя дворянства, Подольской духовной консистории по вопросу утверждения в

правках дворянства Сакало-Поповских. Формулярный список служащего Ушицкого земского суда Самуила-Семена Антоновича Поповского. 42 арк.

Ф. 837. Бершадський повітовий предводитель дворянства.

Опис 1

37. Спр. 1. Указ Брацлавского наместнического правления о предоставлении списков дворян Бершадского уезда. 17 мая 1796 – 7 августа 1796. 7 арк.

38. Спр. 2. Дело о сборе средств с дворян Бершадского уезда на содержание почтовых станций. Июнь 1796 – июнь 1796. 25 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 16. Волынское дворянское депутатское собрание.

Опис 1

39. Спр. 275. Волынский главный суд. I департамент. г. Житомир. Волынской губернии. 54 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Львів
(ЦДАЛ України)**

Ф. 52. «Магістрат міста Львова».

Опис 2

40. Спр. 343. Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно. 1688–1701 рр. 282 арк.

41. Спр. 614. «Золота книга» привілеїв м. Львова (1356–1789). Пергамент II пол. XVII ст. – 1789 рр. 260 арк.

Ф. 129. «Львівський ставропігійський інститут, м. Львів».

Опис 1

42. Спр. 966. «Август III вирішує суперечку між райцями міста та українською громадою Львова про право останніх бути обраними до міських урядів». 5.06.1753 р. 8 арк.

Державний архів Тернопільської області

**Ф. 37. Кременецький міський магістрат, м. Кременець
Кременецького повіту Волинської губернії.**

Опис 2

43. Спр. 539. 1776–1876 рр. 10 арк.

Державний архів Хмельницької області

**Ф. 122. Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, м.
Кам'янець-Подільський Подільської губернії.**

Опис 1

44. Спр. 248. 1840–1910 рр. Листування з Подільським губернатором і губернським правлінням про призначення, звільнення й переміщення по службі посадових осіб, про матеріальне забезпечення православного духовенства, про відмову селян відробляти панщину, клопотання дворян щодо дотримання різноманітних довідок та свідоцтв. 115 арк.

**Ф. 122. Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, м.
Кам'янець-Подільський Подільської губернії.**

Опис 2

45. Спр. 106. 1834–1912 рр. Журнал засідання дворянського депутатського зібрання. Відомості про ціни на продовольчі товари по повітах губернії, про збір коштів для поранених у російсько-японській війні. Справи про виділення церквам земельних ділянок, заяви різних осіб про підтвердження дворянського походження. Формулярні списки чиновників, іменні списки службовців. 245 арк.

**Ф. 123. Подільський губернський предводитель дворянства, м.
Кам'янець-Подільський Подільської губернії.**

Опис 3

46. Спр. 140. 1808–1917 рр. Про земельні суперечки, затвердження свідоцтв щодо приналежності до дворянства, про вибори посадових осіб. 156 арк.

Державний архів Волинської області

**Ф. 382. Луцька уніатська генеральна духовна консисторія,
м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії.**

Опис 1

47. Спр. 1. Реєстр майна Радомльського замку. 1779 р. 103 арк.

Державний архів Чернівецької області

Ф. 1. Буковинська окружна управа.

Опис 2

48. Спр. 2579. Листування з галицьким губернаторством про видачу дозволу на створення розважального товариства «Казино». 1842 р. 4 арк.

Ф. 2. Виконавчий комітет ландтагу Буковини.

Опис 1

49. Спр. 121. Листування із президією крайового управління Буковини про визнання права на дворянське звання за братами Коча Василем, Миколою та Михайлом та за іншими жителями Буковини. Книга реєстрації. 1882 – 1911 рр. 178 арк.

Ф. 3. Буковинська крайова адміністрація.

Опис 1

50. Спр. 754. Листування із Сучавською повітовою управою про організацію товариства «Казино-ферайн». 1855 – 1863 рр. 23 арк.

51. Спр. 5913. Листування із Чернівецьким окружним управлінням із клопотання жителів громади Садгора про дозвіл відкриття товариства із влаштування розважальних вечорів. 1892 – 1892 р. 8 арк.

52. Спр. 532. Свідчення і оголошення про проведення маскарадів в м. Чернівці із благодійною метою. 1854 – 1857. 6 арк.

53. Спр. 6217. Справа з нагляду за діяльністю культурно-просвітнього, благодійного, музичного та інших товариств. 1894 р. 181 арк.

Опубліковані джерела та матеріали:

54. Алеппский П. Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом

Алеппским. Вып. 2. (От Днестра до Москвы). Москва: Университет. типогр., 1897. 202 с.

55. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. Київ: Стебеляк, 2012. 165 с.

56. Боплан де, Гійом ле Лавассер. Опис України: пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. Львів: НВП «МЕТА», 1998. 180 с.

57. Булгарин Ф. Воспоминания. Москва: Захаров, 2001. 782 с.

58. Величко Самійло. «Літопис» / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), Т. Таїрова-Яковлева (відп. ред.), Г. Боряк, А. Бовгиря, Л. Дубровіна, Д. Ципкін. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 1016 с.

59. Возняк М. Український «savoir-vivre» з 1770 р. *Україна: Науковий трьохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 3. С. 35-55.

60. Григорович-Барский В. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к святым местам, в Европу, Азию и Африку находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим же писанное, ныне же на иждивении его светлости князя Григория Александровича Потёмкина, для пользы общества изданное в свет. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1778. 796 с.

61. Григорович-Барский В. Странствования монаха Василия Григоровича: рукопис своеручная автора. Київ, 1744–1762. 562 с.

62. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. та перекл. з польськ. О.Ю. Мицика. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1005 с.

63. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Військові кампанії. Т. II. / упор. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1153 с.

64. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1142 с.

65. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>. (04.03.2019 р).

66. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. Киев: Типограф. К.Н. Милевского, 1878. 584 с.

67. Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарёва. Записки княгини Е.Р. Дашковой. Москва: Наука, 1990. 528 с.

68. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / собрал Л. Похилевич. Київ: Типография Киевопечерской лавры, 1864. 510 с.

69. Сплени Г. Опис Буковини = Beschreibung der Bukowina / пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. Чернівці: Рута, 1995. 110 с.

70. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Т. 1: Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский уезды. Почаев: тип. Почаевской лавры, 1888. 440 с.

71. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. Почаев: тип. Почаевской лавры, 1890. 697 с.

72. Чайковский М. (Садык-Паша). Записки. *Киевская старина*. 1891. Т. 34. С. 354–367.

73. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. *Запорозька старовина*. Київ; Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. С. 222–277.

74. Юзефович Л. От границы до Москвы [Посольский обычай XV–XVII вв.]. *Наука и жизнь*. 2008. № 3. С. 100–107.

75. Юзефович Л. Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал. *Наука и жизнь*. 2008. № 2. С. 102–109.

76. Юности честное зерцало, или показание к житейскому обхождению. Петербург: Петербургская типография, 1717. 127 с.

77. Alphabetisch geordnetes Repertorium aller für Galizien, Lodomerien und Bukowina erschienen Gesetze, Verordnungen, Patente, Gubernial- und Kreisschreiben, im politischen Justiz und Kameralsache, welsche in der sogenannten Pilerschen Patentsammlung vom Jahre 1772 bis 1818 und in der Provinzial-Gesetzsammlung vom Jahre 1818 bis 1848 erschienen sind. Lemberg, 1856. 495 s.

78. Gordon P. Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699, Bd. 1. Moskau: Gedruckt in der Universität-Buchdruckerei, 1849. 672 s.

79. Gordon P. Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699, Bd. 2. St. Petersburg: in commission bei K.F. Köhler, 1851. 735 s.

80. Kitowicz J. O hetmanach. URL:
<http://literat.ug.edu.pl/xxx/kitowic/014.htm>. (24.07.2019 p.).

81. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Petersburg; Mohylew, 1855. 123 s.

82. Kitowicz J. O porządkach i cukrach stolowych. URL:
<http://literat.ug.edu.pl/xxx/kitowic/022.htm>. (23.07.2019 p.).

83. Kitowicz J. O potrawach nowomodnych. URL:
<http://literat.ug.edu.pl/xxx/kitowic/021.htm>. (23.07.2019 p.).

84. Kitowicz J. O potrawach staroświetskich. URL:
<http://literat.ug.edu.pl/xxx/kitowic/020.htm>. (23.07.2019 p.).

85. Kitowicz J. O stołach i bankietach pańskich. URL: <http://literat.ug.edu.pl/xxx/kitowic/019.htm>. (23.07.2019 p.).
86. Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie = Codex diplomaticus Poloniae, quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum. T. 1. W Warszawie: Druk. Stanisława Strąbskiego, 1847. 367 s.
87. Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie = Codex diplomaticus Poloniae, quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum. T. 2. cz. 1. W Warszawie: Druk. Stanisława Strąbskiego, 1848. 477 s.
88. Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie = Codex diplomaticus Poloniae, quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum. T. 2. cz. 2. W Warszawie: Druk. Stanisława Strąbskiego, 1852. S. 479-981.
89. Kodex dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie = Codex diplomaticus Poloniae, quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lituaniae, bullae pontificum. T. 3. W Warszawie: Druk. Stanisława Strąbskiego, 1848. 487 s.
90. Kohl J. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Die Bukowina, Galizien, Krakau und Mähren. Dresden; Leipzig, 1841. 521 s.
91. Lassota von Steblau, E. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau / Nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle: Verlag von G. Emil Barthel, 1866. 230 s.
92. Potocki Y. Podroge. Warszawa: Czytelnik, 1959. 516 s.
93. Potocki Y. Voyage. Paris, 1829. 399 s.
94. Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien. Wien, 1804. 307 s.

95. Sobieski J. Peregrynacja po Europie (1607–1613). Droga do Baden (1638) / oprac. Józef Długosz. Wrocław: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich, 1991. 308 s.

96. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka a wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. T. 1. Warszawa: nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846. 392 s.

97. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka a wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. T. 2. Warszawa: nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846. 568 s.

Література:

98. Акчурина-Муфтиева Н. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XVIII (этапы развития, типология, стилистика, художественные особенности). Симферополь, 2008. 390 с.

99. Андреев В. Золотая книга этикета. Москва: Вече, 2004. 400 с.

100. Ахунов А. Крымские татары: этикет – завещание предков. URL: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=417>. (13.07.2019 р.).

101. Балух В., Коцур В., Юрій М. Соціокультурний феномен ранньомодерних Європи та України: точки дотику і специфіка розвитку. Чернівці: Друк Арт, 2019. 691 с.

102. Балушок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників). *Український гуманітарний огляд*. Київ: Критика, 2006. Вип. 12. С. 180–189.

103. Балушок В. Українська шляхта між польським та українським етносами. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 6. С. 11–25.

104. Балушок В., Шевчук Т. Ритуальні самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи (в контексті зв'язків Причорноморського регіону). *Дриновський збірник*. 2020. Т. 13. С. 70–80.

105. Бекир В. «Речевой этикет крымских татар». URL: <http://tatarica.narod.ru/world/language/etiket.htm>. (18.04.2019 р.).

106. Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Історія Криму та кримськотатарського народу. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. 200 с.
107. Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. Київ: Мистецтво., 1968. 320 с.
108. Богущкий Ю. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспективи. Київ: Інститут культурології АМУ; Вид-во «Веселка», 2008. 200 с.
109. Бойко О. Вміння встановлювати контакти, переконувати: про формування дипломата. *Трибуна*. 1997. № 1–2. С. 23–45.
110. Бортнікова А. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
111. Ботушанський В. Місто в період австрійського правління. *Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)* / В. Ботушанський, С. Біленкова, О. Добржанський. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 79–154.
112. Брянцева Т. Генеральний перепис 1795–1798 рр. про міста Волині. *Вісник Київського університету: Серія Історія*. 1975. № 17. С. 69–75.
113. Буковина – її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж; Філядельфія; Дітройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
114. Вернигора Н. Історична динаміка антропного виміру естетичного ідеалу в західноєвропейській культурі: дис. канд. іст. наук: 17.00.01. Київ, 2004. 173 с.
115. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець старого порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ: НАН України; Ін-т історії України. 2022. 217 с.

116. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). у 2-х ч. Ч. 2 (Додатки) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 466 с.

117. Вільшанська О. Повсякденне життя України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ, 2009. 172 с.

118. Волошина Н., Дзюба М., Жарков Я., Мехед П. Військовий етикет і дипломатичний протокол / за заг. ред. І.О. Ольхового. Київ: ВІ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. 236 с.

119. Вольвач П. Українська провесінь Криму. Сімферополь: «Доля», 2008. 359 с.

120. Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол. Москва: Международные отношения, 2003. 416 с.

121. Гаврилюк С. Вивчення й збереження волинських старожитностей Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва. *Питання історії України: зб. наук. ст.* Чернівці: Золоті литаври, 1998. Т. 2. С. 279–290.

122. Галенко О., Камінський Є., Кірсенко М. Нариси з історії української дипломатії / під ред. В.А. Смолія. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

123. Галицька Е. Імідж ділової людини та чинники впливу на його формування. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки.* Т. 120. 2011. С. 12–16.

124. Городинська Л. Вплив європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в Гетьманщині доби Івана Мазепи. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* Черкаси, 2021. № 1. С. 43–52.

125. Городинська Л. Зародження та формування світської етикетної культури західноукраїнських земель. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали II Міжнародної наукової*

конференції. 27–28 березня 2020 р., м. Дніпро. Частина II. / наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 126–128.

126. Городинська Л. Культурно-історичні аспекти етикету світських заходів західноукраїнських земель. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 25–26 листопада 2020 р.)*. URL: https://ito.vspu.net/konferenc/konf_inn_tech/2020/statti/Gorodynska.pdf

127. Городинська Л. Особливості укладу життя інтелігенції Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Теорія і практика SMART-навчання у професійній освіті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 03–04 червня 2021 р.)*. URL: https://ito.vspu.net/konferenc/konf_teor_SMART/2021/statti/Gorodynska.pdf

128. Городинська Л., Поліщук А. Історіографія та джерела дослідження етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 31. С. 33–46.

129. Городинська Л. Розвиток традицій, звичаїв і початків етикету різних верств українського населення XVII ст. *Старожитності Лукомор'я*, 2021. № 2. С. 34–40.

130. Городинська Л. Розвиток традицій та звичаїв українського населення у XVIII – XIX ст: націєтворчий аспект. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 52. С. 37–47.

131. Даниленко В. Регіони України як об'єкт наукового аналізу. *Ярослава Верменич Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 400–403.

132. Добржанський О., Масіян Н, Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775 – 1940). Чернівці, 2003. 172 с.
133. Дячок О. Хроніст Алессандро Гваньїні. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 299–321.
134. Захарчук О. Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна. *Україна дипломатична: наук. щорічник*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 352–381.
135. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Київ, 2005. 560 с.
136. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен. Харків: Фоліо, 2004. 559 с.
137. Іваненко О. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»; Київ. нац. ун-тет ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 16 с.
138. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: РІЧ УАННП, 1997. 756 с.
139. Історія української культури: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. Київ: Наукова думка, 2001. 848 с.
140. Історія української культури: у 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. 1247 с.
141. Історичні нариси / авт. В. Смолій, Т. Чухліб. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2018. 614 с.
142. Йосипенко С. Духовна культура України XVII – першої половини XVIII століть (історико-філософський аналіз): автореф. дис. д-ра філософ. наук: 09.00.05. Київ, 2009. 28 с.
143. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

144. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
145. Калашник Г. Вступ до дипломатичного протоколу. Київ: Знання, 2007. 143 с.
146. Камінський С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. 263 с.
147. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97–114.
148. Кириченко М. Роль державного протоколу в ефективному здійсненні дипломатичних зносин. *Матеріали науково-практичної конференції «Роль дипломатичного протоколу та етикету в сучасних міжнародних відносинах»*. Київ, 2002. С. 5.
149. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
150. Козьякова М. Исторический этикет. Москва: Согласие, 2016. 278 с.
151. Кулик О., Сардачук П. Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України, 2000. 172 с.
152. Лещенко Л. Культурологічно-історичний контекст становлення європейської раціональності: автореф. дис. канд. іст. наук: 17.00.01. Київ, 2003. 20 с.
153. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1994. 399 с.
154. Лотман Ю., Погосян Е. Великосветские обеды. Панорама столичной жизни. Санкт-Петербург. : Изд-во «Пушкинского фонда», 2006. 320 с.

155. Львівський портрет XVI–XVIII ст. Каталог виставки. Київ, 1967. 12 с.
156. Мазуркевич О. Етнічні стереотипи традиційного спілкування та їх вияв у етикетних жестах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр.* Вінниця, 2013. Вип. 21. С. 87–93.
157. Мазуркевич О. Міфологічні витоки етикету гостинності. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 1. С. 135–139.
158. Мазуркевич О. Традиції шанування як основа етикетної поведінки. *Теорія та історія культури: зб. наук. пр.* 2013. Вип. 4. С. 123–131.
159. Мазуркевич О. Этикет как феномен традиционно-бытовой культуры украинцев. *Культура и время перемен.* 2013. № 3. С. 142–149.
160. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці: Книги XXI, 2006. 500 с.
161. Мамонтова Е. Державний протокол та церемоніал як символічний інструмент забезпечення процесу публічної комунікації: витоки, структура, нормативно-організаційні засади. Одеса: Друкарський дім, 2011. 479 с.
162. Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1860. 171 с.
163. Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. Київ: Видавничий дім «Слово», 2007. 496 с.
164. Михалюк О. Елементи етикету в українсько-турецько-татарських відносинах мазепинської доби: культура спілкування і знаки взаємоповаги серед нобілітету. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей.* Київ, 2014. Вип. 23. С. 554–561.

165. Михалюк О. Культура проведення церемоніалів у світському суспільстві Речі Посполитої: середина XVI – середина XVII століття. *Культура і сучасність*. Київ: Міленіум, 2014. № 1. С. 187–191.

166. Михалюк О. Культурна інтеграція в українсько-литовських перетрактаціях середини XIV – середини XVI століть: дипломатичні стосунки та етикет. *Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія і сучасність: зб. наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014. С. 276–279.

167. Михалюк О. Культурні відносини Кримського ханства першої половини XIII–XVIII ст. у контексті дипломатії та етикету. *Культура України*. Харків, 2014. Вип. 46. С. 67–74.

168. Михалюк О. Особливості проведення церемоніалу коронації у Речі Посполитій як складова культури епохи бароко. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. Київ: Міленіум, 2014. № 1. С. 85–90.

169. Михалюк О. Половці, печеніги і Древня Русь: питання розвитку культурних взаємин і налагодження дипломатичних зносин. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2014. Вип. VII. С. 53–57.

170. Михалюк О. Початки формування дипломатичних зносин та етикету в культурі Древньої Русі. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Аркасівські читання»*. Миколаїв, 2014. С. 265–267.

171. Михалюк О. Термінологічні дефініції дипломатичного протоколу в українській культурі та їх етимологія. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць*. Київ: Міленіум, 2014. Вип. XXXII. С. 232–238.

172. Михалюк О. Трансформації низової і високої культури в образності Тараса Шевченка. *Перші наукові читання, присвячені пам'яті професора Олександра Івановича Мінжуліна: мат-ли Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НАКККіМ, 2014. С. 95–97.

173. Михалюк О. Французькі застільні манери та їх вплив на формування українського етикету наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття на території Правобережної України. *Культура і сучасність: альманах*. Київ: Міленіум, 2013. № 1. С. 200–205.

174. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII століть. Київ: Основи, 1998. 578 с.

175. Никоненко Т. Культурно-мистецькі салони в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 17.00.01. Київ, 2005. 20 с.

176. Овсійчук В. Майстри українського барокко. Жовківський осередок. Київ, 1991. 294 с.

177. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атаманенко. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.

178. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum. Київ, 2010. 487 с.

179. Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острогоз: Нац. у-т «Острозька академія», 2000. 184 с.

180. Палеха Ю. Етика ділових відносин. Київ: Кондор, 2008. 356 с.

181. Палеха Ю. Іміджологія / ред. З.І. Тимошенко. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. 323 с.

182. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. 612 с.

183. Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 16–82.

184. Пиріг П. Про українську шляхту в XVII столітті. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 13–21.

185. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 9–22.

186. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6(74). С. 116–134.

187. Потапенко О. Словник символів. Київ: Народознавство, 1997. 156 с.

188. Походяща О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 20 с.

189. Проценко О. Дары и благодеяния в системе коммуникативных дискурсов. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури та філософія науки*. Харків: ХНУ. 2001. № 507. С. 161–174.

190. Проценко О. Етикет в просторі практичної філософії. Харків: ХНУ, 2002. 240 с.

191. Проценко О. Етикет. Поведінка. Культура. *Науковий вісник. Серія: Філософія*. Харків: ХДПУ, 1999. № 8. Вип. 3. С. 15–18.

192. Проценко О. Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування: дис. д-ра філос. наук: 09.00.07. Київ, 2004. 369 с.

193. Проценко О. Культурфілософська рефлексія феномена «застольний» етикет. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. Харків: ХВУ, 2000. Вип. VII. С. 62–68.

194. Проценко О., Проценко Ф. Етикетна регламентація поведінки в епоху середньовіччя. *Науковий вісник. Серія: Філософія*. Харків: ХДПУ, 2000. Вип. 6. № 12. С. 101–106.

195. Проценко О. Этикет как проявление духовной культуры. *Дух и космос: культура и наука на пути к нетрадиционному миропониманию. Междисциплинарный симпозиум*. Харьков, 1992. С. 132–133.

196. Радишевський Р., Свєрбигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006. 551 с.
197. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
198. Ричка В. Київсько-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття. *Україна-Росія: діалог історіографій : Матеріали міжнар. наук. конф.* Київ, Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 23–37.
199. Ріяка В. Дипломатичний протокол. Харків, 2006. 134 с.
200. Рой Є. Дипломатичний протокол, церемоніал, політьє. Київ, 2012. 451 с.
201. Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века. *Український історичний журнал.* 1991. № 3. С. 75–86.
202. Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в. (Закінчення). *Український історичний журнал.* 1991. № 4. С. 106–115.
203. Ромаскевич С., Рудюк С. Дипломатичний протокол та етикет. Київ: МО України, 2005. 176 с.
204. Руденко Г. Основи дипломатичного протоколу. Київ: Бліц-Інформ, 1996. 184 с.
205. Руденко Г. Україна дипломатична. Київ, 1999. 302 с.
206. Русина О. Повсякдення Острозьких у світлі реєстру князівського майна. *Український історичний журнал.* 2019. № 3. С. 172–183.
207. Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.). *Український історичний журнал.* 2018. № 1. С. 18–45.
208. Русина О. Радзивілли та Україна: культурні конотації. *Український історичний журнал.* 2015. № 2. С. 113–130.
209. Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 252 с.

210. Сагайдак О. Дипломатичний протокол та етикет. Київ: Знання, 2012. 262 с.
211. Сагайдак О. Елементи дипломатичного протоколу в козацьку добу. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 44–52.
212. Сардачук П., Кулик О. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи. Київ, 2001. 176 с.
213. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 225 с.
214. Свербигуз В. Батурин: до генези українського самодержавства. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 88 с.
215. Славутич Є. Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. № 11. С. 329–358.
216. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Монастир монахів студійського уставу; Видавничий дім «Свічадо», 2001. 156 с.
217. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
218. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2022. 512 с.
219. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. Київ: Інститут історії України, 1993. 71 с.
220. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

221. Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1994. 18 с.

222. Степанков В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.): автореф. канд. іст. наук: Кам'янець-Подільський, 2019. 20 с.

223. Степанков В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 87–112.

224. Сулятицький Т. Театральне життя Чернівців (кінець XVIII – початок XXI ст.). *Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)* / В. Ботушанський, С. Біленкова, О. Добржанський. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 431 – 450.

225. Суховарова-Жорнова О. Історичні постаті в українському іконописі та церковних портретах XVII–XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України, Героя України, доктора історичних наук, професора П.Т. Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження*. Ч. 12. Київ, 2005. С. 255–279.

226. Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. до 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України*. Ч. 11, Київ, 2004. С. 244–278.

227. Таирова-Яковлева Т. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. Москва: Центрполиграф, 2011. 343 с.

228. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. 271 с.

229. Таирова-Яковлева Т. Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты Украинского гетманства. Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. 198 с.
230. Татарский мир. Крымские татары: этикет – завещание предков. URL: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article>. (04.09.2019 р.).
231. Тимошенко Н. Жінка в офіційному житті: Питання протоколу. *Науковий вісник ДАУ*. Київ, 1999. Вип. 2. С. 252–256.
232. Тимошенко Н. На найвищому рівні в посякденному житті: Деякі особливості офіційного дипломатичного протоколу. *Політика і час*. 2001. № 2. С. 76–80.
233. Титаренко А. Фарфор-фаянс Волині кінця XVIII – початку ХХ століття в музейних колекціях України: дис. канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2012. 218 с.
234. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 2014. 671 с.
235. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова). Т. 1. Київ: Знання України, 2004. 760 с.
236. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова). Т. 2. Київ: Знання України, 2004. 812 с.
237. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Мюнхен, 1988. 517 с.
238. Хижняк І. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918). Київ, 2009. 224 с.
239. Хміль Ф. Ділове спілкування. Київ: Академвидав, 2004. 280 с.
240. Хомуленко Т. Теоретичні та практичні аспекти дослідження іміджу. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. 272 с.

241. Цапова В. Ділова етика як складова частина духовно-етичного самовизначення людини. *Духовність українства*. 2002. № 4. С. 110–114.
242. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
243. Циватий В. Європейська та українська дипломатична практика і протокол доби раннього нового часу. Типове і особливе. *Науковий вісник ДАУ*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 266–271.
244. Чухліб Т. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву. URL: <http://histans.com/LiberUA/978-966-355-041-1/23.pdf>. (15.02.2019 р.).
245. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. 520 с.
246. Шейко В., Білоцерківський В. Історія української культури. Київ: Знання, 2013. 271 с.
247. Шейко В., Богуцький Ю. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). Київ: Генеза, 2005. 592 с.
248. Шинкаренко Т. Дипломатичний протокол та етикет. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 296 с.
249. Школьна О. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців ХІХ – першої половини ХХ століття. *Мистецтвознавство України: зб. наук. пр.* Вип. 13. Київ: Фенікс, 2013. С. 224–234.
250. Школьна О. Кохання і фарфор: посуд для інтимного простору. Куртуазний характер окремих термінологічних дефініцій. *Твердиня над Іквою: Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 520-річчю Дубенського замку*. Дубно, 2012. С. 232–238.
251. Школьна О. Культура харчування еліти українського суспільства ХVІІ–ХІХ століть: типологія форм фарфоро-фаянсових виробів для напоїв.

Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. С. 246–255.

252. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 220 с.

253. Щербак В. Історичне підґрунтя взаємин українського козацтва з королівською та місцевою владою в Речі Посполитій. *Київські історичні студії. Науковий журнал* / ред. кол.: В.М. Михайловський (гол. ред.). Київ, 2019. № 2(9). С. 89–94.

254. Щербак В. Роль козацтва у становленні етнічної свідомості українців (друга половина XVI – середина XVII ст.). *Сторінки історії. Збірник наукових праць.* / ред. кол.: С.О. Костилюва (гол. ред.). 2020. № 51. С. 9–23.

255. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII–XX ст. Київ, 1925. 68 с.

256. Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання. Кн. I. Тернопіль: Астон, 2012. 700 с.

257. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 583 с.

258. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У трьох т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 557 с.

259. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У трьох т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1993. 557 с.

260. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

261. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

262. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVI століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.

263. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
264. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003. 644 с.
265. Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська академія*. 2012. Вип. 10. С. 117–184.
266. Aftanazy R. Materiały do dziejow rezydencji. T. VIIa. Dawne województwo ruskie: zemia halicka i lwowska. Warszawa, 1990. S. 562–590.
267. Art de la table dossier enseignants. URL: http://crdp.ac-bordeaux.fr/cddp64/chateau/Valises_P%E9dagogiques.pdf. (27.04.2019 р.).
268. Barsewisch, von, Gisa und Bernhard. Bei den «Edlen Gänsen» zu Tisch. Vom Kochen und Leben in märkischen Gutshäusern. Ein Zeitbild mit alten Rezepten. Berlin, 2009. 224 s.
269. Bidermann H. Die Bukowina unter sterreichischer Verwaltung, 1775–1875. Lemberg, 1876. 87 s.
270. Chotomski B. Opis Bukowiny. Poznań, 1880. 53 s.
271. Dalérac F. Polish manuscripts: or the secret history of the reign of John Sobieski, the III of that name, K. of Poland Intermix'd with an account of the author's travels thro' Germany, Poland, Hungary, etc. And many useful geographical remarks. London: H. Rhodes, T. Bennet, A. Bell, T. Leigh and D. Midwinter, 1700. 376 p.
272. Ennes P, Malich G., Thiebault P. L'Art de la table. Paris: Flammarion, 1994. 240 p.
273. Gębarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo «Zakład Narodowy imienia Ossolińskich» PAN, 1973. 123 s.
274. Horodynska L. Household and family cultural practices of Cossack chiefs of the 17–18th centuries. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. T. 51. № 7. P. 212–216.

275. Ikanowicz C., Piekarski J. Protokół dyplomatyczny – dobre obyczaje. Warszawa: Wyd. SGH, 2009. 229 s.
276. Ikanowicz C. Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera. Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 2004. 80 s.
277. Jabłonowska L., Myśliwiec G. Współczesna etykieta: standardy zachowań, elegancji, rozmowy, gestów i konsumpcji. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, 2002. 152 s.
278. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeit bis zur Gegenwart. Czernowitz: Pardini, 1908. 230 s.
279. Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeit bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Чернівці, 2008. 330 с.
280. Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Warszawa, 2008. S. 130–175.
281. Kocka J. Das europäische Muster und der deutsche Fall. Bürgertum im 19. Jahrhundert. Einheit und Vielfalt Europas. Göttingen, 1995. S. 9–75.
282. Kołaczkowski J. Wiadomości dotyczące sie, przemysły i sztuki w dawnej Polsce. Warszawa, 1888. S. 164–165.
283. Ks. F. de P. Relations d'un voyage en Pologne, fait dans les années 1688 et 1689. Paris, 1858. S. 29–30.
284. Malaguzzi S. Wokół stołu. Leksykon, historia, sztuka, ikonografia. Warszawa: Arkady, 2009. 384 s.
285. Mischler M. Soziale und wirtschaftliche Skizzen aus der Bukowina. *Bukowinaer Rundschau*. 1892. № 1139. 22. Mai. S. 5–6.
286. Mischler M. Soziale und wirtschaftliche Skizzen aus der Bukowina. *Bukowinaer Rundschau*. 1892. № 1141. 26. Mai. S. 5.
287. Mischler M. Soziale und wirtschaftliche Skizzen aus der Bukowina. *Bukowinaer Rundschau*. 1892. № 1142. 29. Mai. S. 5.

288. Mischler M. Soziale und wirtschaftliche Skizzen aus der Bukowina. *Bukowinaer Rundschau*. 1892. № 1144. 2. Juni. S. 5.
289. Mischler M. Soziale und wirtschaftliche Skizzen aus der Bukowina. *Bukowinaer Rundschau*. 1892. № 1145. 5. Juni. S. 5–6.
290. Nistor I. *Istoria Bukovinei*. București, 1991. 454 p.
291. Nussbaum O. Gut Heil! Festschrift Allgemeiner Turnverein in Czernowitz 1867–1892. Czernowitz, 1892. 42 s.
292. Ogrodowska B. *Tradycje polskiego stołu*. Warszawa: Sport i turystyka. MUZA SA, 2010. 356 s.
293. Orłowski T. *Protokół Dyplomatyczny. Ceremoniał & etykieta*. Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 2010. 460 s.
294. Piekarski J., Jelonkiewicz A. *Standardy etykiety i dyplomacji*. Global Business Center, 2011. 54 s.
295. Pietkiewicz E. *Dobre obyczaje*. Warszawa, 1987. 444 s.
296. Pietkiewicz E. *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów*. Warszawa: Lettrex, 1990. 125 s.
297. Pietkiewicz E. *Protokół dyplomatyczny*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 1998. 330 s.
298. Pietkiewicz E. *Przyjęcia w biznesie i nie tylko. Menedżera*. Warszawa 1995. 296 s.
299. Pietkiewicz E. *Savoir vivre dla każdego, świat Książki*. Warszawa, 1997. 236 s.
300. Polek J. *Die Huldigung der Bukowina am 12. Oktober 1777*. Czernowitz, 1902. 36 s.
301. Robert P. *Dictionnaire*. Paris: Le Robert-Sejer, 2006. 1074 p.
302. Rzewuski H. *Pamiętki Soplicy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. 470 s.
303. Shcherbak V. Orthodoxy as a fight flag for Cossack autonomy within the polish-lithuanian commonwealth. *Cxið. Історичні науки* / гол. ред. В. Білецький. 2019. № 6(164). С. 39–43.

304. Schmidl A. Reisehandbuch durch da Königreich Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, die Bukowina und nach Jassy. Wien, 1836. 324 s.
305. Sidorowicz S. Tajemnicze protokołu dyplomatycznego. *Wiedza i życie*. 2001. № 8. URL: <http://archiwum.wiz.pl/2001/01083600.asp>. (12.12.2019 p.).
306. Simiginowicz-Staufe L. Die Völkergruppen der Bukowina. Etnographisch culturhistorische Skizzen. Czernowitz, 1884. 203 s.
307. Staufe-Simiginowicz L. Die Geschichte des Entstehens und der Entwicklung des Musikvereins in Czernowitz. Czernowitz, 1882. 111 s.
308. Wagner R. Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. Ausburg, 1991. 625 s.
309. Włast J. Opowiadania hystoriczne z dziejów okolicy Słuczi s jej dopływów. Kraków, 1997. 117 s.
310. Woźnica E., Zajda P. Protokół dyplomatyczny. Kielce: Analiza, 2009. 124 s.